

नोंदणी क्रं. एफ.१६०९४(मुंबई)

महाराष्ट्र शासन
मराठी भाषा विभाग
राज्य मराठी विकास संस्था
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय, ३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलाव, मुंबई - ४००००१ दूरध्वनी : (०२२) २२६३१३२५ / २२६५३९६६
संकेतस्थळ https://rmvs.marathi.gov.in इ-पत्ता rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क./२०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे. त्याच बरोबर प्रतिमुद्राधिकाराच्या कक्षेत येणारी काही साधनेही प्रतिमुद्राधिकारधारकांची उचित अनुमती प्राप्त झाल्यास संस्थेद्वारे संगणकीकृत करून अभ्यासकांसाठी उपलब्ध करून देण्यात येत असतात.

सदर प्रकल्पांतर्गत महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे ह्या संस्थेद्वारे प्रकाशित करण्यात येणाऱ्या महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका ह्या नियतकालिकाच्या अंकांचे संगणकीकरण करून ते सार्वजनिकरीत्या आणि विनामूल्य उपलब्ध करून देण्यासंदर्भात उपरोक्त संस्थेला आवाहनपर विनंती करण्यात आली होती.

सदर विनंती मान्य करून महाराष्ट्र साहित्य परिषदेद्वारे सदर अंक संगणकीकरणासाठी उपलब्ध करून देण्यात आले. हे अंक सदर संस्थेच्या सहकार्यामुळेच आपल्याला संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध होत आहेत.

या अंकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई व महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे यांची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.
वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

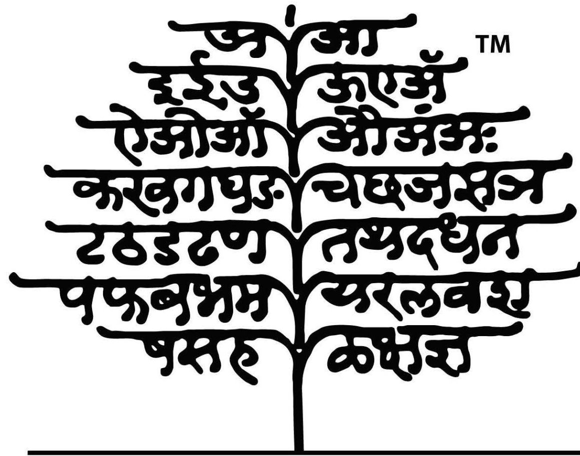
स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था व महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर/ संस्थांवर असणार नाही.

सदर अंक केवळ अभ्यासकांच्या सोयीसाठी संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध करण्यात येत असून अंकांतील सामग्रीचे (लेखन, मांडणी, छायाचित्रे, रेखाचित्रे इ.) प्रतिमुद्राधिकार त्या त्या लेखकांकडे अथवा प्रकाशकांनी त्या त्या वेळी केलेल्या व्यवस्थेनुसार आहेत ह्याची नोंद घेण्यात यावी. त्या सामग्रीसंदर्भातील कोणतेही अधिकार वा दायित्वे राज्य मराठी विकास संस्था, मराठी भाषा विभाग किंवा महाराष्ट्र शासन ह्यांच्याकडे असणार नाहीत.

अनुक्रमणिका

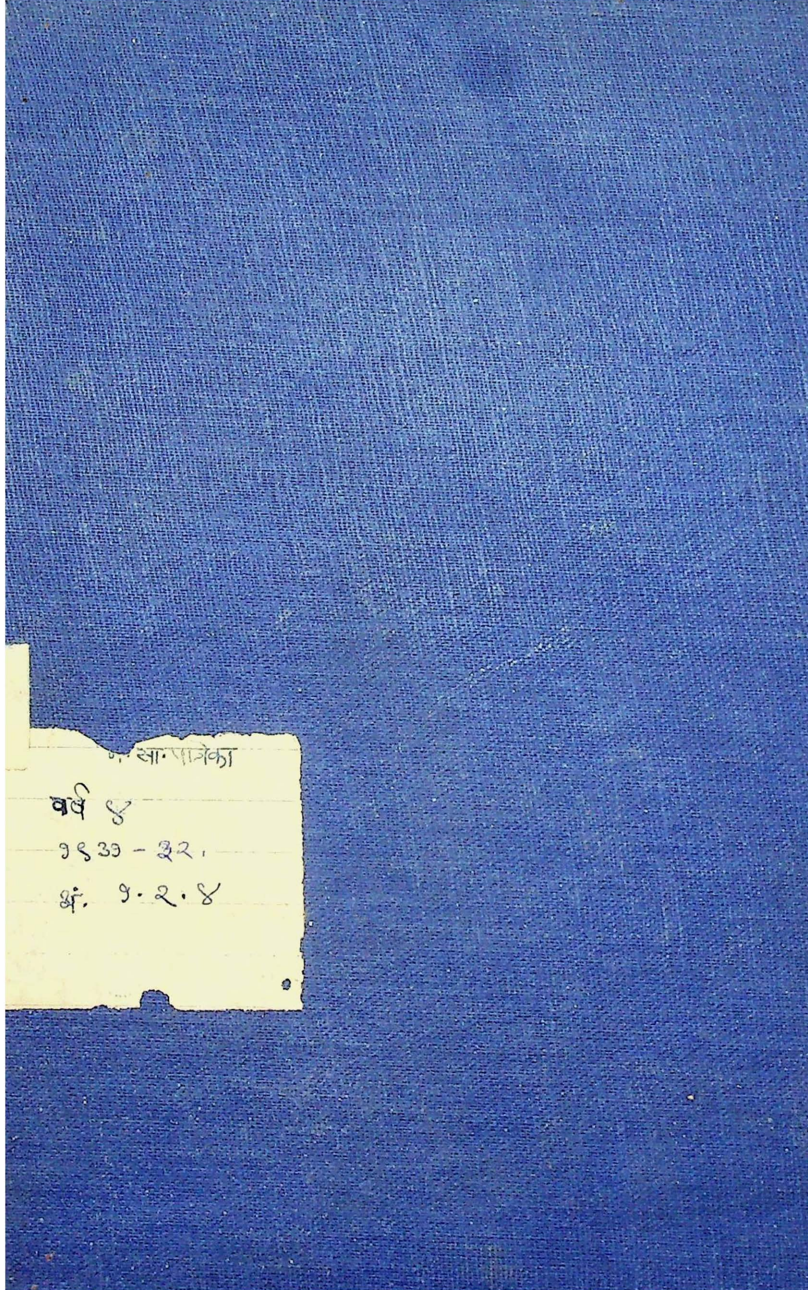
मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत

अनुक्रमणिका

२६६५

म. सा. प.

वर्ष ४ थे - १९३१-३२

अं. १ - २ . ४

वर्ष ४ थे, अंक १ व २
मार्च, जून १९३१

वर्ष ४ थे अंक ४ था
जानेवारी १९३२

अनुक्रमणिका

वार्षिक वर्गणी ट. ह. सह ४-८ | फुटकळ अंकास १ रु.

ॐ भूयानसि महानसि

प्राथमिक व दुय्यम शाळांतील वाचनाळयांकरितां मुंबई सरकारनें मंजूर केलेली

महाराष्ट्र-साहित्य-परिषदेमार्फत प्रसिद्ध होणारी

महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका

सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु ॥

वर्ष ४ थें, अंक ४ था

मकरसंक्रांत १८५३ | जानेवारी १९३२

उद्देशः—मराठी भाषा, वाङ्मय व साहित्य यांच्या अभिवृद्ध्यर्थ प्रयत्न करणें, उपाय योजणें व इतर रीतीने झटणें आणि त्यांच्या अभ्यासास प्रोत्साहन देणें.

महाराष्ट्र साहित्य परिषद

अध्यक्षः—सरदार माधवरावसाहेब किबे.

उपाध्यक्षः— १ श्री. चिंतामणराव वैद्य २ श्री. नरसिंह चिंतामण केळकर ३ श्री. वामन मल्हार जोशी ४ श्रीमंत संपतराव गायकवाड ५ श्री. केशवराव कोरटकर.

कार्याध्यक्षः—श्री. ना. गो. चापेकर.

चिटणीसः—श्री. माधवराव त्रिंबक पटवर्धन, २ श्री. कृ. पां. कुलकर्णी.

कोशाध्यक्षः—श्री. सुंदरराव भास्कर वैद्य, मुंबई.

हिशेब तपासनीसः— १ श्री. परुळकर मुंबई, २ श्री. ग. स. मराठे, पुणें

कार्यकारी मंडळः— १ श्री. ना. गो. चापेकर, २ प्रो. मा. त्रिं. पटवर्धन, ३ श्री. कृ. पां. कुलकर्णी, ४ श्री. चिं. ग. कर्वे, ५ श्री. शं. गो. घैसास.

नियामक मंडळांतील सदस्यांचीं नांवें

प्रो. पां. वा. काणे, मुंबई
प्रो. द. वा. पोतदार, पुणें
श्री. सौ. कमलाबाईसाहेब किबे, इंदूर
रा. दा. सा. सावळाराम यंदे, मुंबई
प्रो. पेंडसे, नागपूर
प्रो. सांवर्डेकर, गोवें
प्रि. ज. र. घारपुरे, मुंबई
रा. आपटे, बडोदें
श्री. य. ना. दाते, पुणें
रा. न. र. फाटक, मुंबई
प्रो. बनहट्टी, नागपूर
श्री. द. व्यं. पै, गोवें
प्रो. श्री. नी. चाफेकर, पुणें
रा. ना. म. भिडे, भोर
दि. ब. आ. बा. लठ्ठे, बेळगांव
रा. ब. ग. खापर्डे, उमरावती
श्री. बा. ना. देशपांडे, सातारा
श्री. बा. रा. रणसिंग, धुळें
श्री. रा. ब. महाजनी, अकोला
श्री. गं. गो. कानेटकर, जबलपूर

सौ. सुलोचनाबाई हुदलीकर, पुणें
डॉ. भा. चिं. लेले, बडोदें
श्री. विनायक हरी आपटे, इंदूर
सरदार चंद्रोजीराव आंग्रे, ग्वाल्हेर
श्री. कृ. प्र. खाडिलकर, मुंबई
प्रो. द. सी. पंगु, कोल्हापूर
रा. भा. रा. पटवर्धन, धारवाड
रा. प्र. धों. कानिटकर, भोर
रा. य. खु. देशपांडे, यवतमाळ
प्रो. आघारकर, कलकत्ता
प्रो. पाटणकर, नाशीक
श्री. वामनराव नाईक, हैद्राबाद
श्री. या. मा. काळे, बुलढाणा
श्री. जी. पी. पटवर्धन, (सोलापूर)
प्रो. ना. के. बेहेरे, नागपूर
प्रो. क्षीरसागर, हैद्राबाद
श्री. गो. ब. माकोडे, ग्वाल्हेर
प्रो. वा. गो. मायदेव, पुणें
डॉ. श्री. व्यं. केतकर, पुणें
श्री. वि. द. घाटे, नगर

प्रो. मा. दा. अळतेकर, मुंबई

अनुक्रमणिका

———

आर्यसंस्कृति-मुद्रणालय, चिमणबाग, टिळकरस्ता, पुणें येथे सीताराम वासुदेव फडणीस, बी.ए., यांनी छापिलें व मुंबई येथे महाराष्ट्र–साहित्य–परिषदेच्या कार्यालयांत (भाई जीवनजीची गल्ली, मुंबई नं. २) परिषदेकरितां ना. गो. चापेकर यांनी प्रसिद्ध केलें.

पितृसंस्कृति*

लेखकः—ना. गो. चापेकर

आपल्या समाजांत श्राद्धाचें महत्त्व अग्निहोत्राच्या खालोखाल मानलें जात असे. सध्या तर अग्निहोत्र मागे पडून श्राद्ध मात्र राहिलें आहे. निरनिराळ्या परंपरेचे समाज एकत्र होऊन सध्याचा हिंदु-समाज बनला आहे ह्या सिद्धांताला पोषक असा हा पितृसमाजाचा इतिहास आहे.

देव, पितर आणि मनुष्य हे निरनिराळे समाज होते असे अनेक उल्लेख वैदिक वाङ्मयांत आढळतात. उ. "देवा मनुष्याः **पितरः** (श. ब्रा. ३-६-२-२५); "यां मेधां देवगणाः **पितरश्चोपा**सते (मेधाजनन संस्कार); "स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च पूजाभिरपि च द्विजान्। दैवतानि **पितृंश्चैव** सततं पार्थ सेवसे ॥ हे कुंतीपुत्रा, स्वाहाकार, स्वधाकार आणि आदरसत्कार ह्यांच्या योगाने तूं अनुक्रमें देव, पितर आणि द्विज ह्यांचें नित्यसेवन करीत असतोस (म. भा. ३।३०।११); "नैतां विदुः **पितरो** नोत देवाः' (अथर्ववेद १९।५६।४); "देवा मनुष्या असुराः **पितर** ऋषयः" (अथर्ववेद १०।१०।२६). यं देवाः **पितरो** मनुष्या उपजीवंति सर्वदा (अ. १०।३।३२); "कामो जज्ञे प्रथमो नैनं देवा आपुः **पितरो** न मर्त्याः" (अ. ९।२।१९); "गंधर्वाः **पितरो** देवा असुरा रक्षांसीत्येके चत्वारो वर्णाः" (निरुक्त). "द्वे सृतीऽअशृणवं **पितॄणा**महं देवानामुत मर्त्यानाम्" (यजुर्वेदसंहिता १९।४७); "ब्रह्मचारिणं **पितरो** देवजनाः पृथग् देवा अनुसंयन्ति सर्वे" पितर, देवजन, आणि देव हे पृथक्पणें ब्रह्मचाऱ्याच्याबरोबर जातात. (अथर्व ११।५।२); "मेधा भागो निहितो यः पुरा वो देवानां **पितॄणां**-मर्त्यानाम्" (अथर्व ११।१।५०.)

असे असंख्य उल्लेख सापडतील. पितरांचा समाज स्वतंत्र होता हें सिद्ध करण्यास वरील उतारे पुरेसे आहेत, तथापि आणखी एक अवतरण देतों. "चाक्लृप्रे तेन ऋषयो मनुष्या यज्ञे जाते **पितरो** नः पुराणे" पुरातनकालीं यज्ञ झाल्यावर त्याच्या योगाने ऋषि, मनुष्य व पितर उत्पन्न झाले. (ऋ. १०।१३०।६). पुरुषसूक्तांत ब्राह्मण क्षत्रिय, वैश्य ह्यांची उत्पत्ति दिली आहे त्याच नमुन्याची ही ऋषि मनुष्य व पितर ह्यांची उत्पत्ति दिसते. ह्यावरून मनुष्य व पितर हे मुळापासून निरनिराळे आहेत हेंच सिद्ध होतें. निरनिराळी प्रजा निर्माण करतांना ब्रह्मदेवाने पितर निर्माण केले. "भवन्तः पितरः सन्तु सर्वेषां गृहमेधिनाम्" असें वराहपुराणांत वर्णन आहे (अ. ३४). ही उत्पत्तिकल्पना मेलेल्या माणसांच्या संबंधाने संभवनीय दिसत नाही.

ब्रह्मदेवाच्या शरीरांतून देव, असुर, पितर आणि मनुष्य असे निर्माण झाल्याची कथा ब्रह्माण्ड-महापुराणांत आहे. "ततो देवासुरपितॄन् मनुष्यांश्च चतुष्टयम्." ह्यावरून देवासुरांबरोबर पितर उत्पन्न झाले हें उघड होतें. "पितरो ह्यन्तरस्तस्या मध्ये रात्र्यहयोः पृथक्" (अ. ८) रात्र आणि दिवस ह्यांच्या संधिकालांत पितरांची उत्पत्ति झाली. ब्रह्मपुराणांत त्रेता आणि द्वापर यांच्या संधिकालांत पितरांची उत्पत्ति झाल्याचें ब्रह्मपुराणांतील वचन पुढे उद्धृत केलें आहे त्याची येथे आठवण होईल. पितर हे प्रजापतीचे पुत्र होत. "प्रजापतिसुता ह्येते." असले उल्लेख मेलेल्या माणसांना लागू पडत नाहीत हें

---

* हा निबंध लिहिण्याच्या कामीं श्रीमंत बाळासाहेब पंत यांच्या संग्रहांतील पुराणांचा व पंडित सातवळेकर यांच्या 'यम व पितर' ह्या पुस्तकांत ज्या वैदिक वचनांचें संकलन केलें आहे त्यांचा फार उपयोग झाला ह्याबद्दल मी दोघांचा आभारी आहें.

सांगावयास नकोच. ऋतवः पितरो देवा इत्येषा वैदिकी स्मृतिः असें ब्रम्हाण्डपुराणांत वचन आहे (अ. १३) ह्यावरून ऋतु बदलतांना पितृपूजा करण्याचा प्रघात असावा असें वाटतें.

पितर स्वतः हवन करीत. "सरस्वतीं पितरो हवंते" (अ. १८।१।४२) अशा वचनांवरूनहि पितर ह्या शब्दानें जिवंत समाजच समजला पाहिजे.

ह्या समाजाचें मुख्य धार्मिक कृत्य म्हणजे पितृपूजा, पितृश्राद्ध अथवा पितृसेवा हेंच होय. आपण विद्यमान कालीं मृत पितरांचेंच श्राद्ध करतों, पण फार प्राचीनकाळीं जिवंत पितरांचें श्राद्ध करण्याचा प्रघात होता. पितरांचें पूजन करणें हें मुख्य कर्म. मृत पितरांच्या स्थानीं सध्या करतात त्याप्रमाणे ब्राह्मणांची योजना करीत आणि जीवत्पितराला प्रत्यक्ष पितृस्थानीं बसवीत. 'म्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् । विप्रवद्वापि तं श्राद्धे स्वकं पितरमाशयेत्' (मनु ३।२२०). पिता जिवंत असूनहि मुलानें श्राद्ध करण्याची चाल होती ही गोष्ट लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी आहे. ह्यावरून पितृपूजा हाच ह्या समाजाचा मुख्य धर्म होता असें दिसतें. पितृयज्ञ म्हणजेच पितृपूजा. ह्या जीवच्छ्राद्धाचा उल्लेख मनूनंतर कोणत्याहि स्मृतिकारांनी केलेला नसावा. मात्र ब्रह्मपुराणांतलें एक वचन मनूला पोषक आहे. तें असें:– "न निर्वपो भवेत्पिंडः पितृणां यस्तु जीवति । इष्टेनान्नेन भक्ष्येण भोजयेत्तं यथाविधि" (अ. ११२). त्याच्यापुढे बाप जिवंत असून आजा, पणजा मयत असतील तर श्राद्ध कसें करावें ह्या प्रश्नास दिलेलें उत्तर "यस्मै दद्यात् पिता श्राद्धं तस्मै दद्यात् सुतः स्वयम्" असें आहे. बाप मृत असून आजा जिवंत असेल तर "पितुःपिण्डं प्रदद्याच्च भोजयेच्च पितामहम्." नियम असा की, "मृतेषु पिण्डं दातव्यम् जीवन्तंचापि भोजयेत्." हा आचार अवश्य पाळावा; "आचारमाचरेयस्तु पितृमेधाश्रितं नरः । आयुषा धनपुत्रैश्च वर्धत्याशु न संशयः" असेंहि हे पुराणकार सांगतात. मेलेल्यांना तशीच जिवंत असणारांना पितर ही संज्ञा होती असें ऋग्वेदावरून दिसतें. "ये चेह पितरो ये च नेह यांश्च विद्म यांश्च न प्रविद्म" (१०।१५।१३) जे पितर येथे आहेत, जे येथे नाहीत, जे आम्हांला ठाऊक आहेत, ज्यांची आम्हांला माहिती नाहीं वगैरे... नववधूनें प्रथमच गार्हपत्य अग्नीची उपासना करतांना पितरांना नमस्कार करावा अशा अर्थाचा अथर्ववेदांत मन्त्र आहे तो असा "यदा गार्हपत्यमसपर्यैत् पूर्वमग्निं वधूरियम् । अधा सरस्वत्यै नारि पितृभ्यश्च नमस्कुरु" (१४।२।२०)

द्विजातींपैकी कांहीजण पितृपूजा करीत असावे. ब्रह्मयज्ञ, देवयज्ञ, मनुष्ययज्ञ, भूतयज्ञ आणि पितृयज्ञ अशी पंचविध उपासना होती. ह्यापैकी निरनिराळ्या समाजाची निरनिराळी उपासना होती असें वराहपुराणावरून दिसतें. "केचित् यजन्ति यज्ञं वै ब्रह्मयज्ञं द्विजातयः । केचित् यजन्ति सुभगे देवयज्ञं हुताशने । केचिच्च भूतयज्ञेन वर्तयन्ति सुमध्यमे । केचिन्मनुष्ययज्ञेन पूजयन्ति गृहाश्रमे । पितृयज्ञं च भो देवि शृणु वक्ष्यामि निश्चयम्" (अ. १९०). ब्रह्मपुराणांत पूर्वी मेरु पर्वतावर त्रेता आणि द्वापर या युगांच्या संधिकालांत 'दिव्यमानुष' पितर रहात होते अशी कथा आढळते. "त्रेताद्वापरयोः संधौ पितरो दिव्यमानुषाः । पुरा मेरुगिरेः पृष्ठे विश्वेदेवैः सह स्थिताः" (अ. ११०). ब्रह्मदेवानें सृष्टीच्या प्रारंभीं पितृगण निर्माण केले असें सांगून त्याच्याकरतां श्राद्धतर्पणाचीहि योजना केली असें ब्र. वैवर्तपुराणांत वचन आहे. "आहारं संसृजे तेषां श्राद्धतर्पणपूर्वकम् । स्नानं तर्पणपर्यंतं श्राद्धान्तं देवपूजनम्" (अ. ४१). ह्या वचनानें श्राद्ध व तर्पण करणें हाच पितरांचा धर्म होता ह्या म्हणण्यास पुष्टि मिळते. हें श्राद्ध नित्य करावयाचें होतें हें लक्ष्यांत ठेवलें पाहिजे. नित्य श्राद्ध न केल्यास दोष सांगितला आहे. "नित्यं न कुर्याद्यो विप्रस्त्रिसंध्यं श्राद्धतर्पणम् ......" ज्या समाजांत अग्नीची नित्य उपासना विहित म्हणून समजली गेली, त्याच समाजांत नित्यश्राद्धाची कल्पना उद्भूत होणें अस्वाभाविक दिसतें.

पितृपूजा

पितरांचें श्राद्ध नित्य करावें असें मनुस्मृतींत वचन आहे. "पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यस्तृप्तिमाहरन् । कुर्यादरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ॥" (३।८२)

यज्ञ न करणारे अथवा अग्नीची उपासना न करणारे पितर होते. त्यांना अग्निष्वात्त ही संज्ञा होती. ह्यावरून वैदिक धर्माहून पितरांचा धर्म निराळा होता असेंच म्हणावें लागतें. विष्णुपुराणांत (अ. ११) "अग्निष्वात्ता बर्हिषदोऽनग्नयः साग्नयश्च ये" म्हणजे अग्निष्वात्त हे अनग्नि असून बर्हिषद हे साग्नि होते असें म्हटलें आहे.

श्राद्ध करणें हाच धर्म असल्यामुळे सर्व कार्यांची प्राप्ती श्राद्धानें होते असा समज असणें स्वाभाविक आहे. नित्य, नैमित्तिक, काम्य, पार्वण हे श्राद्धाचे प्रकार सर्वांना माहीत आहेतच. पण गोष्ठश्राद्ध आणि अश्वश्राद्ध हीं बऱ्याचजणांना अज्ञात असतील. "गोभ्यश्च क्रियते श्राद्धं तद्गोष्ठश्राद्धमुच्यते" गाईच्या प्राप्तीकरतां करावयाचें श्राद्ध तें गोष्ठश्राद्ध होय. तसेंच "शरीरोपचये श्राद्धमश्ववृद्ध्यर्थमेवच" (भविष्य पु. अ. १८३). ह्याखेरीज परदेशीं जातांना श्राद्ध करावयास सांगितलें आहेच. ह्याला यात्राश्राद्ध म्हणतात. हें तुपानें करावयाचें असतें. स्वतःच्या शुद्धीसाठी करावयाच्या श्राद्धास शुद्धिश्राद्ध म्हणतात. प्रत्येक कर्माचें श्राद्ध हें एक अंगच होतें. अशा श्राद्धाला कर्मांगश्राद्ध म्हणतात. "निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत् कृतम्" असें पारस्कर सांगतो. ह्यावरून गर्भादान, सोमयाग, सीमंतोन्नयन, पुंसवन वगैरे संस्कार व यज्ञ हीं करण्याच्या पूर्वी श्राद्ध करणें हा विधि आहे हें उघड दिसतें. पितृपूजेशिवाय कोणतेंहि कर्म होऊं नये असा कटाक्ष पितृपूजकांचा असणें स्वाभाविक आहे.

ऋषींपासून पितरांची उत्पत्ति झाली असें आपणांस मनुस्मृतीवरून समजतें. "ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवमानवाः देवेभ्यस्तु जगत्सर्वम्" (३।२०१). हा ह्या लोकांच्या आगमनाचा क्रम तर नसेल ना ? पितरांना "पूर्वदेवताः" असें म्हटलें आहे तें योग्यच होय.

पितृ व पितृगण

अग्निष्वात्त व बर्हिषद असे पितरांत दोन भेद होते. "पितरो द्विविधाः बर्हिषदः अग्निष्वात्ताश्च" (सायणभाष्य). ये वै यज्वानस्ते पितरो बर्हिषदः तानेव तद्यजति । पितृनग्निष्वात्तान् यजति । ये वैऽयज्वानो गृहमेधिनः । ते पितरोऽग्निष्वात्ताः ॥ (तै. ब्रा. १।६।९।६). अग्निष्वात्त हे मरीचीचे मुलगे असून देवांचे पितर आहेत व बर्हिषद हे अत्रिपुत्र असून दैत्य, दानव, यक्ष, गंधर्व, उरग, सुवर्ण व किंनर यांचे पितर आहेत असें मनु म्हणतो (३।९५, ९६). कव्य, अंगिर आणि ऋक्वन् हे पितृगण अथर्ववेदांत निर्दिष्ट केले आहेत (१८।१।४७). सोमसद, अग्निष्वात्त, बर्हिषद, सोमप, आज्यप, सुकाली, अग्निदग्ध, अनग्निदग्ध, वगैरे पितृगणांचा निर्देश मनूनें केला आहे (३।१९५ ते १९९). प्रथम पितृगण विधात्यानें निर्माण केले अशी कथा ब्र. वैवर्तपुराणांत (अ. ४१) आहे. "सृष्टेरादौ पितृगणान् ससर्ज जगतां विधिः । दृष्ट्वा सप्तपितृगणान् सिद्धिरूपान् मनोहरान् । आहारं (स्वधा) संसृजे तेषां श्राद्धतर्पणपूर्वकम्." नवग्व, अथर्वा, भृगु, आङ्गीरस, हे आमचे पितर आहेत असें अथर्ववेदांतील सूत्रकार एका ठिकाणीं म्हणतो (१८।१।५८). पृथ्वीवरील, द्युलोकचे व अंतरिक्षांतील असे तीन प्रकारचे पितर असलेले आढळतात. "स्वधा पितृभ्यः पृथिविषद्भ्यः" (अथर्व १८।४।७८) "स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्यः" (अथर्व १८।४।८०) "स्वधा पितृभ्यो अन्तरिक्षसद्भ्यः" (अथर्व १८।४।७९). ब्रह्माण्ड महापुराणांत सौम्य, बर्हिषद, अग्निष्वात्त आणि काव्य ह्या सर्वांना पितर म्हणतात असें वर्णन आहे. "सौम्या बर्हिषदश्चैव अग्निष्वात्ताश्च ते त्रिधा काव्याश्चैव तु ये प्रोक्ताः पितरः सर्व एव ते" (अ. २३)

पुरूरव, आर्द्रव व धूरिलोचन हे पितरांचे देव. ह्यांनाच विश्वेदेव म्हणतात. हे देव वैदिक देवांहून निराळे दिसतात. श्राद्ध सदैव करावयाचें असतें. तेव्हां निरनिराळ्या प्रसंगानें पुरूरव, आर्द्रव व

धूरिलोचन ह्याच देवतांचें आव्हान व पूजन होतें, वैदिक देवांचें नाही. ही विचार करण्यासारखी गोष्ट आहे. मातली, यम, आणि बृहस्पति हे पितृसमाजाचे नेते देव होत.

पितरांचे देव

"मातली यमः बृहस्पतिश्च पितॄणां नेतारो देवाः" असें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे. यम हा पितरांचा राजा असून तो दक्षिणदिशानिवासी आहे. देवांप्रमाणे पूर्वेकडे किंवा उत्तरेकडे त्यांचें वसतिस्थान नाही. देव उत्तरेकडे बघतात तर पितर दक्षिणेकडे बघतात (दक्षिणा दिक् पितॄणाम्). वैदिक विश्वेदेव आणि पैत्रिक विश्वेदेव निरनिराळे आहेत. "क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः कालकामौ धूरिलोचनौ पुरूरवार्द्रवाश्चैव विश्वेदेवाः प्रकीर्तिताः" (लिखितस्मृति). क्रतु, दक्ष, वसु, सत्य, काल, काम, धूरिलोचन, पुरूरव व आर्द्रव ह्यांना विश्वेदेव ही संज्ञा आहे.

दक्षाची मुलगी विश्वा नांवाची होती तिला जे दहा पुत्र झाले त्यांना विश्वेदेव म्हणूं लागले. त्यांच्या तपश्चर्येने प्रसन्न होऊन पितर आणि ब्रह्मदेव यांनी त्यांना श्राद्धामध्ये तुम्हाला पितरांबरोबर भाग मिळेल, तुमचें पूजनअर्चन होईल असा वर दिला. म्हणून ह्या देवांची वरणी श्राद्धांत लागली अशी कथा ब्रम्हाण्डमहापुराणाच्या उपोद्घातांत आली आहे (अ. १२). ह्या विश्वेदेवांना यज्ञांत भाग नव्हता. हे यज्ञ करणारेहि नसावेत. "जे सोमपान करीत नाहीत, ज्यांना यज्ञभाग मिळत नाही अशा विश्वेदेवांना विकिरान्न मी देतों अशा अर्थाचा एक मन्त्र श्राद्धांत म्हणत असतात. उ. "असोमपाश्च ये देवा यज्ञभागविवर्जिताः। तेषामन्नं प्रदास्यामि विकिरं वैश्वदेविकम्" (गोभिल).

देवकर्म स्वाहाकाराने होतें तर पितृकार्य स्वधाकाराने करावें लागतें. एकच समाज असता तर हा भेद होण्याचें कारण नव्हतें. "स्वधाकारोहि पितॄणाम्" अशी श्रुति आहे (तै. ब्रा. १-६-९-५). "स्वधाकारः परा ह्याशीः सर्वेषु पितृकर्मसु" (मनु ३।५२). स्वधा शब्दाचा मूळ अर्थ

स्वधा

काय होता हें निश्चित करणें कठीण आहे, पण "पितॄणामन्नं स्वधाः" स्वधा हें पितरांचें अन्न होतें असें समजतात. "तिलमिश्राः स्वधावती धानाः ते अनुकिरोमि" (अथर्व वेद १८।४।४३). भाष्यकारांनी स्वधावती म्हणजे अन्नवती एवढाच अर्थ दिला आहे, पण कोणतें अन्न तें कोणीच सांगितलें नाही. हे स्वधे, ये असें पितरांनी तिला आव्हान केलें (तां पितर उपाव्हयन्त स्वध एहीति ८।१३।५). असा एक मंत्र अथर्ववेदांत आहे. तसेंच "तां स्वधां पितर उपजीवन्ति" (८।१३।८) ह्या वचनावरून स्वधा हें उपजीविकेचें साधन असावें असें दिसतें. मग स्वाहासुद्धा अन्न होतें कीं काय हा प्रश्न उद्भवतो. अथवा स्वाहा व स्वधा हे अन्नवाचक शब्द असावे. अन्नाला पितरांच्या भाषेत स्वधा हा शब्द होता व देवांच्या भाषेंत स्वाहा हा होता. "स्वाहा शस्ता देवदाने पितृदाने स्वधा वरा" ह्या वचनावरून स्वधा आणि स्वाहा हे धान्यांचे प्रकार असावे असा तर्क करण्यास हरकत नाही. पितरांना स्वधायी हें विशेषण यजुर्वेदांत एका ठिकाणीं (अ. १९।३६) लावलेलें आहे. "पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः" स्वधेची इच्छा करणारे ते स्वधायी. "अक्षन् पितरोऽमीमदंत" हे पितरहो स्वधा भक्षण करा आणि आनंदित व्हा. पितरांची उपासना स्वधेनेच करावयाची असते. "उपासते पितरः स्वधाभिः" (अ. १८।४।३६)

पितृयजनाने सद्गति मिळते असें अत्रिस्मृतींत सांगितलें आहे. "पितृकार्ये प्रसक्ता ये ते यांति परमां गतिं." पितृकार्यानेच परमा गति अथवा मोक्ष मिळतो. मात्र मोक्ष शब्दाने वेदांत्यांचा मोक्ष म्हणजे जन्म

सद्गति

मृत्यूपासून सुटका असा अर्थ घ्यावयाचा नाही. कारण "वीरं मे दत्त पितरः" मला वीरपुत्र द्या अशी प्रार्थना श्राद्ध करणारा करीत असतो. आपणांस उत्तम पुत्र असावा ही ह्या समाजाची मोठी इच्छा असे. "पितरः सर्ववीरं रयिं नियच्छत्" (अ. १८।४।४०). याज्ञवल्क्यस्मृतीमध्ये श्राद्धकर्त्याला पितर आयुष्य, प्रजा, धन, विद्या, राज्य, स्वर्ग व मोक्ष प्राप्त करून देतात असें सांगितलें आहे. (१०।२७०) देवयान आणि पितृयाण हे दोन स्वतंत्र मार्ग आहेत ह्यावरून हि देवसमाजाहूनपितृ-

समाजाचें भिन्नत्व प्रतीत होण्यासारखे आहे. "द्विविधोहि मार्गः देवयानः पितृयाण इति देवलोकप्राप्ति-साधनभूतो देवयानः पितृलोकप्रापकः इतरः". पितृयजनाने पितृलोकच साध्य व्हावयाचा; देवलोक साध्य होणार नाही अशीच समजूत होती.

पितरांचा राजा

पितरांचा राजा यम. इन्द्र नव्हे. "यमः पितृणामधिपतिः" (अथर्व ५।२४।१४); "तस्या यमोराजा वत्स आसीत्" (अथर्व ८।१३।५). "स यत् पितृननुव्यचलद्यमोराजा भूत्वाऽनुव्यचलत् स्वधाकारं अन्नादं कृत्वा" (अथर्व १५।१४।१३)

मनुष्यांचा राजा मनु, देवांचा इन्द्र व पितरांचा यम. मर्त्यांत प्रथम मेला तो यम असेंहि अथर्ववेदांत वर्णन आहे. "यो ममार प्रथमो मर्त्यानां यः प्रेयाय प्रथमो लोकमेतत् । वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा सपर्यत्" (१८।३।१३)

"यमश्रेष्ठान् पितॄन्" असा शब्दप्रयोग वारंवार केलेला आढळतो. त्याचा अर्थ यम हा पितरांचा राजा असाच आहे.

हिरण्यकेशी शाखेच्या वैश्वदेवांत काकबलि टाकतांना पुढील श्लोक म्हणतातः–

"यमोऽसि यमदूतोऽसि वायसोऽसि नमोऽस्तुते
सप्तजन्मकृतं पापं बलिं भक्षतु वायसः"

म्हणजे कावळ्याला यमदूत मानतात. पिंडाला कावळा शिवला कां पाहिजे तें ह्यावरून समजण्यासारखें आहे.

पितरांचें स्थान

द्युलोकाचे तीन विभाग केले आहेत. "तिस्रोद्यावःसवितुर्द्वा उपस्था एका यमस्य भुवने विराषाट्" (ऋ. १।३५।६). दोन भाग सूर्याच्या जवळ असून तिसरा यमाचें भुवन होय. अथर्ववेदांत पितरांचें स्थान अधिक निश्चित केलें आहे. "उदन्वती द्यौरवमा पीलुमतीति मध्यमा । तृतीयाह प्रद्यौरिति यस्यां पितर आसते" (१८।२।४८). पाणी असलेला द्युभाग अगदी खालचा; ज्या भागांत ग्रहनक्षत्रें आहेत तो मधला; तिसरा प्रद्यौ म्हणून जो भाग आहे त्याच्यांत पितर असतात. अर्थात् हा भाग ग्रहांच्या पलीकडला आहे. पितृसमाजाचें पृथ्वीवरील स्थान ह्या वाक्यांवरून समजण्यास कांहीच मदत होत नाही. नवखंड पृथ्वीच्या नकाशांत मानसोत्तर पर्वताच्या वर देवांच्या दक्षिणेस पितरांचें स्थान दाखविलें आहे.

धर्मकृत्यांचा काल

देव, मनुष्य आणि पितर ह्यांचीं धर्मकृत्यें करण्याची वेळहि निरनिराळी होती. 'देवकार्याणि पूर्वाण्हे मनुष्याणां तु मध्यमे । पितृणामपराण्हे तु कार्याण्येतानि यत्नतः ॥' देव समाजांतील लोक आपलीं कर्में सकाळीं उरकीत, मनुष्य समाजांत ह्यांचीं धार्मिक कृत्यें मध्याण्हीला होत आळशी लोकांप्रमाणे पितर आपलीं कर्में अपराण्हकाळीं करीत. पहाटेस उठून आपलीं कर्में आटोपणारा देवसमाज सर्वांहून श्रेष्ठ ठरला तर त्यांत आश्चर्य नाही. शातातपाच्या मताने सूर्य मंदत्व पावतो असा जो दिवसाचा आठवा भाग तो पितरांचा काल होय; दिवसस्याष्टमेभागे मन्दीभवति भास्करः । स कालः कुतपोज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयम् । संध्याकाळच्या सुमारास मात्र श्राद्ध करण्याविषयीं निषेध आहे. "उपसन्ध्यं न कुर्वीत पितृपूजां कथञ्चन." ब्रह्म देवानेच हे काल देवपितरांना नेमून दिले असें भविष्यपुराण सांगतें 'देवेभ्यो ब्रह्मणा दत्तः पूर्वाण्हस्तिथिभिः सह । पितृभ्योह्यपराण्हस्तु पार्वणं तु परं विना' प्रत्येक समाजाचे शास्त्रनियम निराळे होते असें ह्यावरून अनुमित होतें.

देवसमाज आपलें उपरणें डाव्या खांद्यावरून घेई, तर पितरांची चाल उजव्या खांद्यावरून

उपरणें घेण्याची होती, समोर उपरणें सोडण्याचा रिवाज मनुष्यांचा होता असें सव्य, अपसव्य व नीवीति ह्यांवरून अनुमान करतां येतें. अंगावर उपरणें धारण करण्याच्या ह्या तीन

प्राचीनावीति तऱ्हा आजहि प्रचलित आहेत. टिळक देवांतील, व गोखले मनुष्यांतील असेंहि विनोदाने म्हणतां येईल.

सव्य, नीवीति व प्राचीनावीति हे शब्द उपरण्यासंबंधाने अथवा यज्ञोपवीतासंबंधाने वापरीत हें जरी संशयातीत नसलें तरी उपरणें किंवा जानवें वापरण्याची पद्धति निराळी होती ही गोष्ट विशेष महत्त्वाची मानली पाहिजे.

दुसरा मोठा भेद सांगावयाचा म्हणजे पितरांच्या आहुतीला कव्य हा स्वतंत्र शब्द आहे. देवांचें हव्य तर पितरांचें कव्य. देवांच्या अग्नीला हव्यवाहन हा शब्द तर पितरांच्या अग्नीला कव्यवाहन ही संज्ञा आहे. कव्य हा कोणत्या धातूपासून शब्द निघाला आहे हें सांगणें कठीण

कव्य आहे. हु धातूपासून जसे हवन, आहुति, हव्य इ. शब्द बनले आहेत तसे कु धातूपासून बनलेले दिसत नाहीत. तसेंच कु ह्या धातूचा अर्थ ओरडणें-रडणें असा आहे, तो मृतासंबंधाने युक्त असला तरी हवनकर्मनिदर्शक दिसत नाही. एखाद्याच्या घरीं हव्यकव्य होतें असें आपण म्हणतों तेव्हा त्याच्याकडे देवकृत्य व पितृकृत्य हीं दोन होतात असें समजतों. तात्पर्य हव्य व कव्य हीं एक नव्हेत.

श्राद्धांत मुलीच्या मुलाचें महत्त्व फार आहे. त्याला श्राद्धप्रसंगीं भोजन घातलेंच पाहिजे. "व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत्" (मनू अ. ३). नातवाबरोबर जावयाला सुद्धा जेवावयाला घालावा अशी मनूची आज्ञा आहे. "दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यांश्च

दौहित्र भोजयेत्" विट्पति म्हणजे जावई. श्राद्धकर्मांत दौहित्रावर पावित्र्याचा शिक्का मारला आहे. "त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रं कुतपस्तिलाः" (शातातप व वसिष्ठस्मृति.) ह्या वचनावरून मुलगी आणि मुलीचा नवरा व मुलगा ह्यांना पितृसमाजांत विशेष मान होता हें उघड आहे.

बसावयास ऋषींना मृगचर्म तर पितरांना कुश नांवाच्या गवताचें आसन देतात. "येऽस्माकं पितरस्तेषां बर्हिरसि" (अ. १८।४।६८) आमच्या पितरांचें आसन बर्हि आहे.

पितरांचें आसन कुश गवताला बर्हि ही संज्ञा आहे. तसेंच लोकरीचें वस्त्र पितरांना प्रशस्त मानलें आहे. देवांना कापसाचें वस्त्र चालतें.

अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः असें मनूने पितरांचें वर्णन केलें आहे. न रागावणारे, स्वच्छतेविषयीं दक्ष असणारे, शस्त्रसंन्यास ज्यांनी केला आहे असे आणि नेहमी ब्रह्मचर्याने राहणारे, हें पितरांचें वर्णन देवांच्या वर्णनाहून

पितरांचा स्वभाव निराळें आहे. न्यस्तशस्त्र हें विशेषण विचार करण्यासारखें आहे. देवांना हें केव्हांहि कोणीं लावलेलें नाही. शस्त्रसंन्यासाची कल्पना किती प्राचीन आहे व तिचा उद्भव ह्या देशांत झाला हें वाचून कोणालाहि अभिमानच वाटेल. ह्याप्रमाणे मनूने वर्णन केलेल्या स्वभावाच्या लोकांत एकोपा असणें स्वाभाविक आहे. म्हणून यजुर्वेदांत पितरांना समानः व समनसः असें म्हटलें आहे. "ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये..." (अनु. १९।४५). समान ह्या विशेषणावरून पितृसमाजांत उच्चनीच भाव नव्हता हें व्यक्त होतें.

पितरांना ब्रह्मचारी म्हटलें आहे ह्याचा अर्थ काय? ते विवाह करीत नव्हते कीं काय? पितरांपासून पुत्र लाभ होतो असें वर्णन आहे. "वीरं मे दत्त पितरः" मला पितरहो वीर पुत्र द्या अशी

श्राद्धांत आपण प्रार्थना करीत असतों. "ये पितरो वधूदर्शा इमं वहतुमागमन् । ते अस्यै वध्वै संपत्न्यै प्रजावच्छर्म यच्छन्तु" (अथर्व १४।२।७३) वधूला पहाण्याकरता लग्नाला आलेले पितर वधूवरांना प्रजा-सुख देवोत. पितर गर्भधारणा करतात असा ऋग् मंत्र आहे. "नृचक्षसः पितरो गर्भमादधुः" (ऋ. ९।८३।३) मनुष्यांना पाहणारे पितर गर्भ धारण करते झाले. ऋ. १०।५६।६ मध्यें पितरांनी पृथ्वीवरील लोकांत आपली प्रजा उत्पन्न करून तिच्यांत पितरांचें तेज स्थापन केलें व प्रजातंतू वाढविला असें वर्णन केलेलें आढळतें "स्वां प्रजां पितरः पित्र्यं सह आवरेष्वदधुस्तन्तुं आततम्" ह्या वरून संततिजनन आणि पितर ह्यांचा परस्पर संबंध असावा असें वाटूं लागतें. म्हणून सततं ब्रह्मचारिणः ह्याचा अर्थ नेहमी वेदाध्ययन करणारे असाच करणें उचित होईल. पितरांना "सुप्रजासः" व "सुवीराः" हीं विशेषणें लावलीं आहेत (अथर्व १८।४।६३). ह्यावरून वरील प्रमाणे अर्थ करणेंच भाग पडतें. ह्या शिवाय ऋतज्ञ-सत्य जाणणारे व अवृक म्हणजे हिंसा न करणारे अशा वर्णनाने अथर्ववेदांत पितरांना गौरविलें आहे. "असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्तेनोऽवन्तु पितरो हवेषु" (१८।१।४४). ऋग्वेदांत (१०।१५४।४) तपस्वी व सत्याने वाढणारे असे पितरांचें वर्णन केलें आहे. पितर मोठे योगी होते "पितॄणांहि बलं योगो योगात्सोमः प्रवर्तते (ब्र. पु. उ. ९).

पितरांचा असा स्वभाव असल्यामुळे मनुष्यांत त्यांचा कोणी निंदक नव्हता. "न किरेषां निन्दिता मर्त्येषु ये अस्माकं पितरो गोपुयोधाः" (ऋ. ३।३९।४). गोषुयोधाः म्हणजे इन्द्रियांबरोबर लढणारे. इन्द्रियांवर जय मिळवणारे. पितरांचें माणसांशीं सख्य होतें; परंतु "देवशत्रवः" ह्या शब्दप्रयोगा-वरून युद्धाची खुमखुम असणाऱ्या देवांशीं त्यांचीं कांही काल भांडणें असावीं. मत्स्यपुराणांत (अ. १६) लवकर प्रसन्न होणारे असें पितरांचें वर्णन आहे. "शीघ्रप्रसादास्त्वक्रोधा निःशस्त्राः स्थिरसौहृदाः । शांतात्मानः शौचपराः सततं प्रियवादिनः" ह्यावरून पितर सात्त्विक स्वभावाचे असल्याचें सिद्ध होतें. शांत स्वभावाच्या माणसाला घाई रुचत नाही. त्याप्रमाणे "अत्वरा" हा पितरांचा गुण वर्णिला आहे. "त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम्" (मनु. अ. ३). नृचक्षसः पितरो गर्भमादधुः ह्या वर उद्धृत केलेल्या वचनावरून पितरांनी मनुष्यांच्या स्त्रियांबरोबर विवाह केले असें मानण्यास काय हरकत आहे ?

पितृवाचक तत शब्द आहे. "एतत् ते तत (पितृ) स्वधा" "एतत् ते ततामह स्वधा" ततामह म्हणजे पितामह. ऐतरेय आरण्यकांत तत शब्दाची व्युत्पत्ति दिली आहे ती अशी. "एतां वाव प्रजापतिः प्रथमां वाचं व्याहरत् एकाक्षरं द्व्यक्षरां ततेति तातेति । तथैवैतत् अन्यगोष्ठी ततवत्या वाचा प्रतिपद्यते" (१।३।३)

पितरांमध्ये कांही लोक प्रेतें जाळीत, कांही अन्य रीतीने त्यांचा निकाल करीत. म्हणून पितरांना अग्निष्वात्त अथवा अग्निदग्ध आणि अनग्निष्वात्त किंवा अनग्निदग्ध हीं विशेषणें लावलेलीं आहेत. "ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा मध्ये दिवः स्वधया मादयंते" (ऋ. १०।१५।१४). हाच यजुर्वेदांत मन्त्र आहे तो असा:—"ये अग्निष्वात्ता (अग्नीने खाललेले) ये अनग्निष्वात्ता मध्ये दिवः स्वधया मादयंते" (अनु. १९।६०). "यानग्निरेव दहन्त्स्वदयति ते पितरो अग्निष्वात्ताः" अशी शतपथ ब्राह्मणांत अग्निष्वात्त शब्दाची व्याख्या केली आहे (२।६।१।७). पितरांत प्रेत पुरण्याचीहि चाल असावी असें "पार्थिवे रजस्यानिषत्ताः" (मातीमध्ये राहिलेले) या वचनावरून म्हणतां येईल. "इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वासो य अपरास ईयुः । ये पार्थिवे रजस्यानिषत्ता ये वा नूनं सुवृजनासु विक्षु" (ऋ. १०।१५।२)

पितरांना सोन्याचें चलन वापरण्याचें माहीत नसावें. त्यांना रुपेंच आवडे. "सुवर्णं देवेभ्यः रजतं पितृभ्यः" ह्या प्रयोगावरून वरील अनुमान काढतां येतें. "तथार्घ्यपिण्डभोज्या- दौ पितॄणां राजतं मतम्". ते रुप्याचीं भांडीं वापरीत. उ. "सर्वेषां राजतं पात्रमथवा रजतान्वितं। दत्तं स्वधा पुरोधाय पितॄन्प्रीणाति सर्वदा" (मत्स्य-पुराण अ. १६).

पितरांचें चलन

सोम्यासः हें विशेषण पितरांना वारंवार लावण्यांत आलें आहे. ह्यावरून पितर सोमपानाचे भोक्ते होते असें दिसतें. सोम्यासः ह्याचा अर्थ सोम संपादन करणारे असाहि केला आहे. (निरुक्त).

पितरांची बसण्याची तऱ्हा विलक्षण होती. ते उजवा गुडघा जमिनीवर टेकून बसत. "आच्या जानु दक्षिणतो निषद्येमं यज्ञमभिगृणीत विश्वे" [ऋ. १०।१५।६]. उजवा गुडघा टेकण्याविषयी शतपथ ब्राह्मणांत स्पष्ट उल्लेख आहे. "अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्योपासीदंस्तान- ब्रवीत्" [२।४।२।२].

पितरांना मांसाशन वर्ज नसावें. कारण त्यांना मांस देण्याविषयी वचनें आढळतात. "वह वपां जातवेदः पितृभ्यो" [यजुर्वेद अनु. ३५।२०] "अपूपवान् मांसवाँश्चरुरेह सीदतु" [अथर्व १८।४।२०]. मांसयुक्त चरु एक वेळ समजण्यासारखा आहे; पण वपाहि पितरांना चालत असे की काय ? आणखी पहा "यं ते मन्थं यमोदनं यन्मांसं निपृणामि ते। ते ते संतु स्वधावन्तो मधुमन्तो घृतश्चुतः" [अथर्व १८।४।४२] मी तुला लोणी, भात, मांस देतों तें सर्व स्वधायुक्त, मधुयुक्त व घृतयुक्त होवो.

कोणत्या मांसानें पितामह तृप्त होतात तें अग्निपुराणांत सांगितलें आहे. "मात्स्यहारिण कौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतैः। ऐण रौरव वाराह शशैर्मांसैर्यथाक्रमम्। मासवृद्ध्याऽभितृप्यन्ति दत्तैरेव पिता महाः॥ [अध्याय १६३] मासे. हरिण, पक्षी, बोकड, डुकर, ससा वगैरेचें मांस पितरांना आवडे.

जागतिक पितृपूजन

प्राचीनकाळीं सर्व जगतांत पितृपूजा प्रचलित होती. ख्रिस्ती व मुसलमानी धर्मांनी पितृपूजनाला चाट दिला. रोम, इजिप्त, चीन, जपान, ग्रीस इत्यादि सर्व देशांतील लोक पितृपूजक होते. पितृभक्ति हा पितरांच्या उपासनेचा पाया होय. म्हणून चीन व जपान ह्या देशांत पितृभक्ति हा मुख्य सदाचार समजतात. पितृभक्तींत वडील भावाविषयींच्या आदराचाहि समावेश होतो. जिवंतपणीं प्रेमानें व भक्तीनें वडील माणसांची सेवा करणें आणि मरणोत्तर दुःख प्रदर्शित करणें हें चिनी लोक आपलें कर्तव्य समजत. ह्या कल्पनेपासूनच मनुष्य मेल्यावर स्त्रियांनीं ऊर बडविणें व सुतक धरणें ह्या चालींचा उद्भव झाला आहे. सध्याच्या गुजराथी लोकांच्या बायकांप्रमाणे चिनी बायका ऊर बडवीत. सर्व आप्त तीन दिवस सुतक धरीत. सुतकांत चैनीच्या पदार्थांचें सेवन करीत नसत. चिनांत पूर्वी वर्षाच्या सातव्या महिन्याचा पंधरावा दिवस हा पितरांच्या श्राद्धाकरतां राखून ठेवलेला असे. तथापि दर महिन्याला श्राद्ध करण्याचा प्रघात होताच. for ancestors' worship the Emperor had seven shrines with its altars representing various forefathers and at all of these sacrifice was offered every month.

राजाहून कमी दरजाच्या लोकांच्या वेदी (shrines) कमी असत. कांहींच्या तीन कांहींचा एक. श्राद्धाच्या अगोदर तीन दिवस निर्दोष आचरण ठेवण्याविषयी दक्षता बाळगण्यांत येई. (other officials had three Shrins for 3 days before sacrificing to ancestors; strict vigil and purification was maintained). आपल्याप्रमाणेच श्राद्धाच्या कामीं वित्तशाठ्य करूं नये असा चिनी धर्मग्रंथांचा कटाक्ष होता.

ह्यावरून धर्माचा ऐतिहासिक रीत्या विचार करणें किती अवश्य आहे हें दिसून येतें. कारण श्राद्धाच्या आदल्या दिवशीं ब्रह्मचर्य पाळण्याची अनुज्ञा आपल्याहि शास्त्रांत आहे.

ह्याप्रमाणे निरनिराळीं वचनें संकलित करून ही पितृसंस्कृतीची गोधडी बनविली आहे. ही अक्षय्य राहील अथवा लवकरच फाटून जाईल तें सांगवत नाही. तथापि ह्या दृष्टीने विचार करण्यासारखा आहे हें मात्र निश्चित.

अग्नीचीं नांवें

वैदिक धर्मांत अग्नीचें महत्त्व फार; पण म्हणून अग्नीला पुष्कळ नांवें असलीं पाहिजेत असें मानण्यास योग्य कारण दिसत नाही. तथापि अग्नीला निरनिराळीं अनेक नांवें आहेत ही गोष्ट मात्र खरी. हीं नांवें ज्या श्लोकांत संकलित केलीं आहेत ते श्लोक वाचकांना त्यावर विचार करतां यावा म्हणून येथे देतों.

लौकिके **पावको** वह्निः प्रथमः परिकीर्तितः अग्निस्तु **मारुतो** नाम गर्भाधाने प्रकीर्तितः पुंसवे **पवमानस्तु शोभनः** शुभकर्मसु सीमन्ते **मंगलो** नाम **प्रवलो** जातकर्मणि **पार्थिवो** नामकरणे प्राशनेऽन्नस्य **वै शुचिः सभ्य**नामा तु चूडायां व्रतादेशे **समुद्भवः** गोदाने **सूर्य**नामा स्याद्विवाहे **योजकः**स्मृतः आवसथ्ये **द्विजो** ज्ञेयो वैश्वदेवे तु **रुक्मकः** प्रायश्चित्ते **विट**श्चैव पाकयज्ञेपु **पावकः** देवानां **हव्यवाह**श्च पितॄणां **कव्यवाहनः** शांतिके **वरदः** प्रोक्तः पौष्टिके **वलवर्धनः** पूर्णाहुत्यां **मृडो** नाम **क्रोधो**ग्निश्चाभिचारिके वश्यार्थे **कामदो** नाम वनदाहे तु **दूषकः** कुक्षौ तु **जाठरो** नाम **क्रव्यादो** मृतदाहने **वन्हि**नामा लक्षहोमे कोटिहोमे **हुताशनः** वृषोत्सर्गेऽ**ध्वरो** नाम शुचये (?) **ब्राह्मणः**स्मृतः समुद्रे **वाडवो**ऽग्निः क्षये **संवर्तक**स्तथा **ब्रह्मा** वै गार्हपत्यश्च **ईश्वरो** दक्षिणस्तथा **विष्णु**राहवनीयः स्यादग्निहोत्रे त्रयोग्नयः ज्ञात्वैवमग्निनामानि गृह्यकर्म समारभेत्

वरील श्लोकांत (१) पावक, (२) मारुत, (३) पवमान, (४) शोभन, (५) मंगल, (६) प्रबल, (७) पार्थिव, (८) शुचि, (९) सभ्य, (१०) समुद्भव, (११) सूर्य, (१२) योजक, (१३) द्विज, (१४) रुक्मक, (१५) विट, (१६) पावक, (१७) हव्यवाहन, (१८) कव्यवाहन, (१९) वरद. (२०) बलवर्धन, (२१) मृड, (२२) क्रोध, (२३) कामद, (२४) दूषक (२५) जाठर, (२६) क्रव्याद, (२७) वह्नि, (२८) हुताशन, (२९) अध्वर, (३०) ब्राह्मण, (३१) वाडव, (३२) संवर्तक, (३३) ब्रह्मा, (३४) ईश्वर, (३५) विष्णु.

हीं पस्तीस नांवें अग्नीचीं कां पडावीं ह्याचा विचार करणें संशोधनाच्या दृष्टीने अवश्य आहे, हीं सर्व स्मार्त वाङ्मयांतील अग्नीचीं नांवें झालीं. ह्याशिवाय वैदिक वाङ्मयांत अग्नीला अनेक नांवें दिलेलीं आढळतात. उ. १ नपात्क = नपात्को वै नाम एषोग्निर्यत् पुनश्चितिः तै. सं. ५।४।१०.

एकदा चयन केल्यावर पुनः चयन केलें तर त्या अग्नीला नपात्क म्हणतात. २ अर्क = अर्कोग्निः तै. सं. ५।५।६. अश्वमेधांतील मुख्य अग्नीला अर्क ही संज्ञा आहे. ३ नाक = दिवि नाको नामाग्निः तै. सं. आणखी पांच नांवें तै. संहितेंत सांगितलीं आहेत तीं १ उदधि, २ द्रुम, ३ गह्य, ४ किंशिल, ५ वन्य. पंच वा एतेऽग्नयो यश्चितय उदधिरेव नाम प्रथमो द्रुमः। द्वितीयो गह्यस्तृतीयःकिंशिलश्चतुर्थो वन्यःपञ्चमः तै. सं. ५।५।९. अदिति हें एक अग्नीला दुसरें वैदिक नांव आहे. "अग्निरप्यदितिरुच्यते" (निरुक्त). आणखीहि वेदांत अग्नीचीं नांवें आहेत. कोणी एकत्र केल्यास चांगलें होईल.

महाभारतांत वेगळींच नांवें आहेत. उ.

शंयु = अश्वमेध यज्ञांत ह्या अग्नीला प्रथम पशु अर्पण करतात.

भरद्वाज = यज्ञांत ह्या अग्नीचें आज्याने प्रथम पूजन केलें जातें.

भरत = पौर्णमास यागांतील एका अग्नीचें नांव

पावक, महान् = भरताचा पुत्र

वीर = भरद्वाज पुत्र

निश्चवन = वार्णांची अभिमानी देवता

विपाप = निश्चवन पुत्र

विश्वजित् = बृहस्पतिपुत्र

विश्वभुक् = यज्ञसंबंधी अग्नि

उदान, ऊर्ध्वभाक् = उदरांतील

स्विष्टकृत् = गृह्य

क्रुद्ध, मन्यु = मनुष्यांतील

काम = अति सुंदर अग्नि

उक्थ्य = मोक्ष देणारा

आणखी अग्नि येणेंप्रमाणेः— शिव, प्राजापत्य, मनु, आवसथ्य, वल, विष्णु, वैश्वदेव, स्तुम, वैश्वानर, कपिल, अकल्मष, अग्रणी, गृहपति वगैरे.

मत्स्यपुराणांत (अ. ५१) मंथनाने उत्पन्न होणाऱ्या अग्नीला पवमान, वैद्युत अग्नीला पावकात्मज आणि सूर्याच्या ठिकाणीं व्यक्त होणाऱ्या अग्नीला शुचि अशा संज्ञा असून हे सर्व स्थावर अग्नि होत असें वर्णन आहे. "यश्चासौ तपते सूर्ये शुचिरग्निरसौ स्मृतः" असें कूर्मपुराणांत सांगितलें आहे. तसेंच ब्रह्मदेवाचा पुत्र हव्यवाह हा देवांचा अग्नि असून पावकात्मज सहरक्ष हा सुरांचा अग्नि आहे असें म्हटलें आहे. "देवानां हव्यवाहोग्निः प्रथमो ब्रह्मणः सुतः। सहरक्षः सुराणां तु त्रयाणां ते त्रयोग्नयः" ह्यामध्ये सुर आणि देव ह्यांची भिन्नता मानली आहे व त्या दोघांचे दोन निरनिराळे अग्नि सांगितले आहेत ही गोष्ट मनन करण्यासारखी आहे. तिसरा अग्नि कोणाचा हें मात्र सांगितलें नाही. ह्यानंतर अथर्व अग्नीला दक्षिणाग्नि म्हटलें आहे. "योऽथर्वा लौकिकोह्यग्निर्दक्षिणाग्निः स उच्यते." ह्या पुराणांत अग्नींची नांवें अधिक सापडतात तीं अशीं: संशत्य, अस्त, धिष्णु, वासव, कृशानु, शतधामा, हव्यसूद, सुधामा, अजैकपात्, अहिर्बुध्न्य, बर्हिष, प्रचेता, सेतु, योग, आयु, अद्भुत, संवर्तक वगैरे.

मत्स्यपुराणांत सहरक्ष हा सुराग्नि म्हणून वर्णन केल्याचा वर उल्लेख आहे. पण ब्रम्हाण्डपुराणांत तो असुरांचा अग्नि व कव्यवाहन हा पितरांचा अग्नि असें म्हटलें आहे. "देवानां हव्यवाहोग्निः पितॄणां कव्यवाहनः सहरक्षोऽसुराणांतु त्रयाणांतु त्रयोग्नयः" (अ. १२). ह्या पुराणांत एकंदर चत्वारिंशत् अग्नि आहेत असें सांगून त्यांचीं नांवें दिलीं आहेत. विष्णुपुराणांत ४९ अग्नि असल्याचें लिहिलें आहे. पावक, पवमान व शुचि हे मुख्य तीन. ह्यांना प्रत्येकीं १५ पुत्र मिळून ४५ आणि पावक, पवमान व शुचि ह्यांचा पिता जो ब्रह्मपुत्र अग्नि तो. असे एकंदर ४९. ब्रह्मदेवाच्या मुखांतून अग्नि उत्पन्न झाला अशी श्रुति आहे. उ. "मुखादग्निरजायत."

वेदामध्ये अद्भुत संज्ञक अग्नीचा महिमा वर्णन केला आहे असें महाभारतांत म्हटलें आहे वनपर्व (अ. २२२). यजुर्वेदांत वाजजित् हें अग्नीचें नांव आलें आहे. "अग्ने वाजजित् वाजन्त्वा सरिष्यंतं वाजजितं संमार्ज्मि" (यजुर्वेदअनु. २।७). वाजजित् म्हणजे अन्नाला जिंकणारा. गंधर्व ज्या अग्नींत हवन करीत त्याला आयु ही संज्ञा होती. "गंधर्वैरायुराहुतः" (ब्रम्हाण्ड पु. अ. १३) असुरांचा अग्नि जो सहरक्ष तो वडवाग्नीचा पुत्र होता असेंहि ह्याच पुराणांत म्हटलें आहे. तें असुर हे समुद्रकिनाऱ्यावर राहणारे होते हें ध्यानांत आणतां योग्यच आहे. निरनिराळ्या समाजांनी आपआपल्या अग्नींचीं नांवें निरनिराळीं ठेवलीं होतीं असें ह्यावरून उघड होतें. हव्यवाहन हा देवांचा अग्नि तसा कव्यवाहन हा पितरांचा अग्नि.

घरें जाळणारा अग्नि क्षाम नांवाचा असून प्रेताग्नीला क्रव्याद म्हणतात. ह्यावरून निरनिराळीं कार्यें करणाऱ्या अग्नींना स्वतंत्र नांवें देण्यांत आलीं असें दिसतें. गंधर्वहि अग्न्युपासक होते हें त्यांच्या अग्नीच्या नांवावरून दिसतें.

वात्स्यायनकालीन आदर्शभूत गृहिणी

लेखक—प्र. धों. कानिटकर

इसवी सनाच्या सहाव्या शतकाच्या सुमारास वात्स्यायनाने कामशास्त्रावर सूत्रमय ग्रंथ ग्रथित केला. त्यांतील वर्ण्यविषय स्त्रीपुरुषसंबंध (शास्त्रसंमत व शास्त्र-विरुद्ध) असल्यामुळे वैवाहिक स्त्रीपुरुषसंबंधास विशेष महत्त्व देऊन, त्याचा वात्स्यायनाने सर्व बाजूंनी विचार केला आहे. पाणिग्रहणानंतर पत्नीने पतीला देववत् मानून शक्य तितका प्रपंचाचा भार आपल्या अंगावर घ्यावा व संसार टापटिपीने करावा असें वात्स्यायनाचें मत आहे. आदा पाहून खर्च करणें, अवास्तव खर्च न करणें, क्षुल्लक वस्तूचासुद्धा उपयोग करणें (उदाहरणार्थ, कोंडा, कोळसे, फाटके कपडे), संसारांत लागणाऱ्या वस्तु शक्य तितक्या घरीं तयार करणें, जरुरीच्या वस्तूंचा योग्य कालीं संग्रह करून ठेवणें व प्रसंग पाहून क्रयविक्रय करून द्रव्यार्जन करणें हीं टापटिपीच्या संसाराचीं मूलभूत तत्त्वें आहेत. या तत्त्वांप्रमाणे पत्नीने वागणूक करावी असें वात्स्यायनाचें मत आहे. पुरुष जरी पैसा मिळविणारा असला तरी 'व्यये चैनां नियोजयेत्' या मनुवचनाप्रमाणे पैशाचा विनियोग पत्नीच्या हातून व्हावा. पत्नी नुसती गृहकृत्यांत दक्ष असून उपयोगी नाही. पतीची मर्जी नेहमी सुप्रसन्न असावी व आपल्यावर त्याने सदैव प्रेम करावें असें पत्नीचें ध्येय पाहिजे. 'धर्मेच अर्थेच कामेच नातिचरामि ।' ही प्रतिज्ञा पतीकडून सदैव पाळली जाईल असें आदर्शभूत वर्तन पत्नीने ठेवलें पाहिजे. गृहिणी ही ' गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ । ' या कालिदासोक्तीप्रमाणें सर्वथैव असली पाहिजे.

सासुसासरे, दीरनणंदा, पतीचे मित्र नोकरचाकर वगैरे भिन्न दर्जाचीं माणसें हरघडी सहवासांत येतात; त्यांच्याबरोबर ज्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणे पत्नीची वर्तणूक असली पाहिजे. पति घरीं असतांना वागण्याची पद्धत व कामानिमित्त पति बाहेरगांवीं गेला असतांना वागण्याची पद्धत यांतहि फरक आहे. या सर्व गोष्टींचा विचार करून वात्स्यायनाने ' भार्याधिकारिक ' नांवाचें एक अधिकरण रचिलें आहे व त्यांत पत्नीच्या वागणुकीचे नियम तत्कालीन सामाजिक रूढ चालीप्रमाणे ग्रथित केले आहेत. सांप्रतच्या " समान हक्कांच्या " दृष्टीने ते कदाचित स्त्रीच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्यास विघातक भासतील; परंतु ते नियम आज कोणी पाळावे असें सांगण्याचा हेतु नसल्यामुळें या आक्षेपाचा विचार करण्याचें कारण रहात नाही.

" वात्स्यायनाचीं कामसूत्रें " म्हणजे श्रृंगारसुखाच्या साधनांची सांगोपांग

चिकित्सा करणार ग्रंथ अशी कांहीं सोवळ्या विद्वानांची केवळ समजूत "नांवावरून" झालेली असते; परंतु या जगांत सर्वथैव वाईट अशी कोणतीच गोष्ट नसते हें तत्त्व पटवून देण्याकरितां धर्मप्रणीत वैवाहिक संबंधाविषयींची सूत्रें भाषांतरासह या लेखांत देण्याचें योजिलें आहे. सूत्रांचें भाषांतर टीकानुरोधानें शक्य तितकें शब्दशः दिलें आहे. तथापि कांहीं प्रमाद असल्यास सूज्ञ वाचक क्षमा करतील अशी आशा आहे. कामसूत्रें ग्रथित करण्याचा हेतु व फलनिष्पत्ति सूत्रकाराच्या शब्दांतच पुढें देतोंः—

तदेतत् ब्रह्मचर्येण परेण च समाधिना ।
विहितं लोकयात्रायै न रागार्थोऽस्य संविधिः ॥ १ ॥
रक्षन् धर्मार्थकामानां स्थितिं स्वां लोकवर्तिनीम् ।
अस्य शास्त्रस्य तत्त्वज्ञो भवत्येव जितेन्द्रियः ॥२॥

कामसूत्रांचा हेतु व फलश्रुति पाहिली असतां, "काम"रूपी पुरूषार्थ धर्मास बाध न येतां कसा संपादन करितां येईल याची दिशा सूत्रकारानें दाखविल्याचें दिसून येईल. आता प्रस्तुत विषयाकडे वळूं.

सूत्रांतर्गत विषयानुक्रमणिका.

पत्नीचें पतीशीं वर्तन कसें असावें:—१, १०–१७, १९-२१, २४, २५.
कुटुंब चिंताः– २, २६–२८, ३२–३४.
घर कसें असावें:— ३,४.
बागेची व्यवस्थाः—६, ७, ८.
स्वयंपाक घरः— १८.
वर्ज्य गोष्टीः–९, २२, २३, २९.
इतर कुटुंबीय माणसांशीं वागणुक. ५, ३५,
स्वतःची (पत्नीची) वागणुक. ३०, ३१.
पति प्रवासस्थ असतांना वागण्याचे नियम ३६–४१.

भार्याधिकारिकं नाम चतुर्थमधिकरणम् ।

अध्याय १

विवाहोत्तर पत्नीनें पतिगृहीं कशा रीतीनें आचरण करावें तें या प्रकरणांत सांगितलें आहे म्हणून यास "भार्याधिकारिक" असें म्हटलें आहे. (भार्या अधिकारिणी यस्मिन्नस्तीति भार्याधिकारिकम् । असा खुलासा टीकाकारानें केला आहे.)

आता क्रमानें वात्सायनाचीं सूत्रें देऊन टीकानुरोधानें त्यांचा अर्थ देतों. मूळ ग्रंथांत सूत्रांना अंकानुक्रम दिला नाहीं, तथापि सोईकरितां तो खालीं दिला आहे.)

भार्यैकचारिणी गूढविश्रम्भा देववत्पतिमानुकूल्येन वर्तेत ॥ १ ॥

अर्थः— 'भर्ता तु देवता स्त्रीणाम्'। या स्मृतिवाक्याच्या आधारें हें सूत्र

प्रथित केलें आहे. अत्यंत विश्वासुक व पतिव्रता भार्येने पतीला देववत् मानून त्याच्या मनोदयाप्रमाणे वर्तन करावें.

तन्मतेन कुटुम्बचिन्तामात्मनि संनिवेशयेत् ॥ २ ॥

अर्थः—पतीच्या संमतीने गृहव्यवस्थेची जबाबदारी पत्नीने आपल्या अंगावर घ्यावी.

वेश्म च शुचि सुसंमृष्टस्थानं विरचितविविधकुसुमं
श्लक्ष्णभूमितलं हृद्यदर्शनं त्रिषवणाचरितबलिकर्म
पूजितदेवायतनं कुर्यात् ॥ ३ ॥

अर्थः— (घर कसें असावें तें या सूत्रांत सांगितलें आहे.) पवित्र, स्वच्छ सारविलेलें, विविध फुलांनी ठिकठिकाणी शोभायमान केलेलें, ज्यांतील भुया मऊ व तुळतुळीत आहेत असें, पाहिल्याबरोबर मनाला आनंद देणारें, ज्यांत त्रिकाल बलि-कर्म करण्यांत येतें असें, ज्यांतील देवगृहांतील देवांची नित्य पूजा होते. अशा प्रकारची घराची व्यवस्था ठेवण्यांत यावी.

न ह्यतोऽन्यद्गृहस्थानां चित्तग्राहकमस्तीति गोनर्दीयः ॥ ४ ॥

अर्थः—वर वर्णन केलेल्या व्यतिरिक्त दुसरें कोणतेंहि घर गृहस्थांच्या चित्ताला आल्हाद देणारें नसतें असें गोनर्दीयाचें मत आहे.

गुरुषु भृत्यवर्गेषु नायकभगिनीषु तत्पतिषु च
यथार्हं प्रतिपत्तिः ॥ ५ ॥

अर्थः—गुरुजन (सासुसासरा वगैरे), नणंदा व त्यांचे पति आणि नोकरचाकर यांचा मान ज्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणे ठेवावा.

परिपूतेषु च हरितशाकवप्रानिक्षुस्तम्बाञ्जीरकसर्षपा-
जमोदशतपुष्पातमालगुल्मांश्च कारयेत् ॥ ६ ॥

अर्थः— (तिसऱ्या सूत्रांत सांगितल्याप्रमाणे) पवित्र अशा त्या घरांत (मागील, पुढील व भोंवतालच्या मोकळ्या जागेंत) पुढे सांगितल्याप्रमाणे व्यवस्था करवून (चाकरांकडून) घ्यावी; हरित म्हणजे कोथिंबिर, अलें व शाक म्हणजे पालंक्यादि भाजांचे वाफे करवावे; उसाचे वाफे करवावे; जिरें, मोहऱ्या, अजमोदा (ओवा) यांचे वाफे करवावे; तसेंच शतपुष्पा आणि तमाल या वृक्षांचे ताटवे करवावे.

टीकाकार "शाकं पालङ्क्यादि च" असा शाक शब्दाचा खुलासा करतो. दिल्लीस "पालक" नांवाची एक पालेभाजी मिळते. जिन्याची लागवडहि काश्मिरा-कडे होते. यावरून वात्स्यायन काश्मिराकडे रहाणारा असावा. २८ व्या सूत्रांत 'पालंकी'चा उल्लेख आहे.

कुब्जकामलकमल्लिकाजातीकुरण्टकनवमालिकातगरनंद्यावर्त-
जपागुल्मानन्यांश्च बहुपुष्पान् बालकोशीरकपातालिकांश्च
वृक्षवाटिकायां च स्थण्डिलानि मनोज्ञानि कारयेत् ॥ ७ ॥

अर्थः–तसेंच निरनिराळ्या फुलझाडांचे व लतांचे ताटवे, वाळा, उशीर यांचे वाफे, व वृक्षवाटिकांत मनोहर आकृतींची स्थंडिलें करवावी. यांत उल्लेखिलेले वृक्ष (फुलझाडें) पुढीलप्रमाणे आहेत .... (१) कुब्जक, (२) आमलक (३) मल्लिका (४) जाती (जाई) (५) कुरण्टक (६) नवमालिका (७) तगर (८) नंद्यावर्त (९) जपा.

मध्ये कूपं वापीं दीर्घिकां वा खानयेत् ॥ ८ ॥

अर्थ—बागेमध्ये जागा असेल त्या मानाने कुवा, वापी किंवा दीर्घिका खणवून घ्यावी. (वापी म्हणजे पायऱ्या असलेली समभूज चौरस विहीर; दीर्घिका म्हणजे लांबट चौकोनी पायऱ्याची विहीर.)

भिक्षुकीश्रमणाकुलटाकुहकेक्षणिकामूलकारिभीर्नसंसृज्येत ॥९॥

अर्थः–भिकारीण, बौद्धधर्मीय संन्यासिनी, स्वैरिणी, लबाड स्त्री, दैवज्ञा, चेटकी इतक्या प्रकारच्या स्त्रियांशीं संबंध ठेऊं नये. (ईक्षणिका = Fortune teller)

भोजने च रुचितमिदमस्मै द्वेष्यमिदं पथ्यमिदमपथ्यमिदमिति च विन्द्यात् ॥१०॥

अर्थः–भोजनांत अमुक पदार्थ पतिला आवडतो, अमुक अवडत नाहीं, अमुक पथ्यकर किंवा अपथ्यकर आहे यांचे ज्ञान स्त्रियेला असावें.

स्वरं बहिरुपश्रुत्य भवनमागच्छतः किं कृत्यमिति ब्रुवती सज्जा भवनमध्ये तिष्ठेत् ॥११॥

अर्थः–पति घराकडे येत असतांना बाहेरच त्याचा शब्द ऐकून काय काम करावयाचें आहे असें म्हणत कामाकरता तयार होऊन अंगणांत वाट पहात उभें रहावें.

परिचारिकामपनुद्य स्वयं पादौ प्रक्षालयेत् ॥ १२ ॥

अर्थः–पति बाहेरून आल्यावर दासी पाय धुण्याकरितां पुढे झाली असली तरी तिला बाजूस सारून स्वतः पतीचें पादप्रक्षालन करावें.

नायकस्य च न विमुक्तभूषणं विजने संदर्शने तिष्ठेत् ॥ १३ ॥

अर्थः–अंगावरील अलंकार काढलेल्या स्थितींत पत्नीने पतीसमोर कधीहि जाऊं नये.

अतिव्ययमसद्व्ययं वा कुर्वाणं रहसि बोधयेत् ॥ १४ ॥

अर्थः–नवरा उधळेपणाने किंवा वाईट कामांत खर्च करीत असेल तर पत्नीने त्याची कानउघाडणी एकांतांत करावी. (उघड निषेध केल्यास अवमान होऊन पति लज्जित होईल.)

आवाहे विवाहे यज्ञे गमनं सखीभिः सह गोष्ठीं
देवताभिगमनमित्यनुज्ञाता कुर्यात् ॥ १५ ॥

अर्थः— वरगृहीं, कन्यागृहीं, यज्ञाच्या ठिकाणी, मैत्रिणींबरोबर वनभोजनास किंवा देवदर्शनाकरिता स्त्रियांनी पतीच्या आज्ञेने गमन करावें. (आवाहे वरगृहे । विवाहे कन्यागृहे । असे अर्थ टीकाकार देतो. परंतु दोन्ही शब्दांत फरक आहे असें

दिसत नाही. आवाह शब्द कोशांत सापडत नाही. विवाह=कन्यागृह हा अर्थ कोशांत सांपडत नाही).

सर्वक्रीडासु च तदानुलोम्येन प्रवृत्तिः ॥ १६ ॥

अर्थ—सर्व प्रकारच्या लोकांत रूढ असलेल्या क्रीडांमध्ये भर्त्याच्या संमतीने पत्नीने भाग घ्यावा.

पश्चात् संवेशनं पूर्वमुत्थानमनवबोधनं च सुप्तस्य ॥ १७ ॥

अर्थ—भर्ता निद्रिस्त झाल्यावर पत्नीने शयन करावें; तो उठण्याच्या पूर्वी उठावें व दिवसा पतीचा निद्राभंग करूं नये.

महानसं च सुगुप्तं स्याद्दर्शनीयं च ॥ १८ ॥

अर्थ—स्वयंपाकघर एका बाजूला व प्रकाशयुक्त असावें.

नायकापचारेषु किंचित्कलुषता नात्यर्थं निर्वदेत् ॥ १९ ॥

अर्थ—पतीच्या हातून अपराध घडल्यास किंचित राग धरावा; पुन्हा असें करूं नये असें त्यास सांगावें. परंतु फारसा वादविवाद त्या बाबतींत करूं नये. (या सूत्रांत 'अपचार' याचा अर्थ 'परस्त्रीविषयक आसक्ति' असा घ्यावयाचा आहे).

साधिक्षेपवचनं त्वेनं मित्रजनमध्यस्थमेकाकिनं वाप्युपालभेत ।
नच मूलकारिका स्यात् ॥ २० ॥

अर्थ—भर्ता मित्रांबरोबर बसला असतांना किंवा एकटा असतांना त्यास उद्देशून निंदागर्भभाषण करावें. (परस्त्रीविषयक नाद सुटावा म्हणून.) परंतु चेटुक, ताईत, दोरे असले वशीकरणाचे प्रकार करूं नयेत.

नह्यतोऽन्यदप्रत्ययकारणमस्तीति गोनर्दीयः ॥ २१ ॥

अर्थ—भर्त्याचा पत्नीच्या ठिकाणीं अविश्वास उत्पन्न होण्यास या शिवाय (चेटुक वगैरे प्रकार) दुसरें कारण नसतें असें गोनर्दीय याचें मत आहे.

दुर्व्याहृतं दुर्निरीक्षितमन्यतो मंत्रणं द्वारदेशावस्थानं निरीक्षणं
वा निष्कुटेषु मंत्रणं विविक्तेषु चिरमवस्थानमिति वर्जयेत् ॥ २२ ॥

अर्थ—पुढे दिलेल्या गोष्टी पत्नीने वर्ज कराव्या; (१) अपशब्द बोलणें (२) रागाने पहाणें (३) दुसरीकडे पाहून नवऱ्याबरोबर बोलणें, (४) दरवाज्यांत उभे राहून बाहेर पाहणें (५) घराच्या मागे आडबाजूला उभे राहून एखाद्या स्त्रीशीं भाषण करणें (६) घरांतील ओसाड जागेंत बराच वेळ राहणें. (नवऱ्याशीं बोलतांना नवऱ्याकडे तोंड करून बोलावें) (वरील १।२।३ या गोष्टी वैराग्यजनक आहेत; (४) यांतील दोन्ही गोष्टी अयत्नसाध्यसूचक आहेत; (५।६) या दोन्ही गोष्टी नवऱ्याच्या मनांत अप्रेम उत्पन्न करणाऱ्या आहेत. सबब या सर्व वर्ज कराव्या.)

स्वेददन्तपङ्कदुर्गन्धांश्च बुध्येतेति विरागकारणम् ॥ २३ ॥

अर्थ—घामटपणा भर्त्याच्या मनांत वैराग्य उत्पन्न करणारा असल्यामुळे घाम

स्वच्छ पुसावा, दांत स्वच्छ घासावे व कोणत्याहि प्रकारें शरीर मलीन न राहील अशी दक्षता बाळगावी.

बहुभूषणं विविधकुसुमानुलेपनं विविधअंगरागसमुज्ज्वलं वास इत्याभिगामिको वेषः। प्रतनुश्लक्ष्णाल्पदुकूलता परिमितमाभरणं सुगन्धिता नात्युल्बणमनुलेपनम्। तथा शुक्लान्यन्यानि पुष्पाणीति वैहारिको वेषः ॥ २४ ॥

[शरीर प्रसाधनाचे दोन प्रकार वरील सूत्रांत वर्णन केले आहेत. वस्त्र, अलंकार, पुष्पें व अंगाराग हीं शरीरप्रसाधनाचीं चार साधनें आहेत. पतिसन्मुखजातांना व यात्रा क्रीडाविहार करतांना वस्त्रालंकार एकच प्रकारचे नसावेत. पतिसन्मुख जातांना स्त्रीचा वेष मनोहारि असावा; इतर प्रसंगीं सभ्यतेस अनुरूप असा विनीत वेष असावा.]

अर्थ––पतिसन्मुख जातांना मौल्यवान वस्त्रें, पुष्कळ अलंकार, चित्रविचित्र सुवासिक फुलें व सुगंधि उटणीं स्त्रीने धारण करावीं. (वस्त्र तांबड्या रंगाचें असावें; कारण; 'रक्तवाससा प्रसाधिता मनोहरा' असें टीकाकार म्हणतो.) यात्रा, क्रीडा वगैरे प्रसंगीं मध्यम प्रतीचे, बेताचे कपडे, बेतशीर अलंकार (कानांत व गळ्यांत), तुरळक उटणीं व पांढरीं फुलें स्त्रीने धारण करावीं.

नायकस्य व्रतमुपवासं च स्वयमपि करणेनानुवर्तेत।
वारितायां च नाहमत्र निर्बन्धनीयेति तद्वचसो निवर्तनम् ॥ २५ ॥

अर्थ––पति जे व्रतनियम करीत असेल त्याचें अनुकरण भार्येने करावें. जर तिला पतीने प्रतिबंध केला तर "या बाबतींत मी आपलें म्हणणें ऐकणार नाहीं मला उगीच प्रतिबंध करूं नये" असें तिने त्यास सांगावे.

मृद्विदलकाष्ठचर्मलोहभाण्डानां च काले समर्घग्रहणम् ॥ २६ ॥

अर्थः–मातीचीं भांडीं, सुपें, टोपल्यीं (विदल), पाट, खाट वगैरे लाकडाचे पदार्थ, चामड्याचीं भांडीं (बुधले, लहान शिशा) व लोखंड, तांबे वगैरे धातूचीं भांडीं यांचा संग्रह योग्य कालांत करावा म्हणजे त्या त्या वस्तु सवंग (समर्घ) मिळतात.

तथा लवणस्नेहयोश्च गन्धद्रव्यकटुकभाण्डौषधानां च
दुर्लभानां भवनेषु प्रच्छन्नं निधानम् ॥ २७ ॥

अर्थः–तसेंच मीठ, तेल, तूप, गन्धद्रव्यें (कचोरा) कटुक? मसाल्याचें सामान (भाण्ड), किरकोळ औषधें (जीं विशिष्ट वेळींच मिळतात) यांचा संग्रह करून घरांत अशा ठिकाणीं ठेवावीं की, तीं नीट रहातील व त्यांचा नाश होणार नाही.

मूलकालुकपालङ्की दमनकाम्रातकैर्वारुकत्रपुसवार्ताककूष्माण्डालाबुसूरणशुकनासास्वयंगुप्तातिलपर्णिकाग्निमंथलशुनपलाण्डुप्रभृतीनां सर्वौषधीनां च बीजग्रहणं काले वापश्च ॥ २८ ॥

अर्थः–पुढें दिलेल्या फळझाडांचे व इतर औषधींचें बी संग्रहित करून योग्य काळीं त्यांची लागवड करावी; मूलक = मुळे, अलुक, पालंकी = एक प्रकारची पालेभाजी, दमनक = (दवणा?) आम्रातक = अंबाडी, ऐर्वारुक = काकडी, तपुस = त्रवस

वार्ताक = (egg-plant ?), कूष्माण्ड = कोहाळा, अलाबु = दुध्या भोपळा, सुरण, शुकनासा, स्वयंगुप्ता, तिलपर्णिका, अग्निमंथ, लसूण, तांबडा कांदा, वगैरे.

स्वस्य च सारस्य परेभ्यो नाख्यानं भर्तृमंत्रितस्य च ॥ २९ ॥

अर्थ:--आपल्या पतीजवळ असलेल्या द्रव्याची दुसऱ्यास माहिती देऊं नये.(धनायुषी गुप्ततमे कार्ये । असें वचन आहे). भर्त्याकडून कळलेली गोष्ट दुसऱ्यास सांगू नये.

समानाश्च स्त्रियः कौशलेनोज्ज्वलतया पाकेन मानेन
तथोपचारैरतिशयीत ॥ ३० ॥

अर्थ:--कौशल्य, नीटनेटकेपणा, पाकप्रावीण्य, स्वाभिमान, पतिसेवा इत्यादि बाबतींत बरोबरीच्या स्त्रियांपेक्षा आपलें आधिक्य दाखवावें.

सांवत्सरिकमायं संख्याय तदनुरूपं व्ययं कुर्यात् ॥३१॥

अर्थ:--वार्षिक उत्पन्न किती येईल त्याची गणती करून त्या मानाने खर्च करीत जावा.

भोजनावशिष्टाद्गोरसात्घृतकरणम् तथा तैलगुडयोः । कर्पासस्य च सूतकर्तनम् सूत्रस्य वानम् । शिक्यरज्जुपाशवल्कलसंग्रहणम् । कुट्टनकंडनावेक्षणम् । आचाममण्ड-तुषकणकुटयंगाराणामुपयोजनम् । भृत्यवेतनभरणज्ञानम् । कृषिपशुपालनचिन्तावाहन-विधानयोगाः । मेषकुक्कुटलावकशुकसारिकापरभृतमयूरवानरमृगाणामवेक्षणम् दैवसिका-यव्ययपिण्डीकरणमिति च विद्यात् ॥३२॥

[गृहीणीला प्रपंचांतील कोणत्या गोष्टींचें ज्ञान अवश्यक आहे तें या सूत्रांत विस्ताराने सांगितलें आहे.

अर्थ:--खालील गोष्टींचें ज्ञान गृहिणीस असावें. (१) सर्व मनुष्यांची भोजनें होऊन जो अवशिष्ट गोरस राहील त्यापासून लोणी काढून तूप करणें; (२) मोह-रीचें तेल काढणें; (३) ऊस गाळून गूळ तयार करणें; (४) कापसाचें सूत कातणें व त्यापासून वस्त्रें तयार करणें; (५) शिंकीं, दोऱ्या, दावी, वल्कलें यांचा संग्रह करणें; (६) धान्याला घाव घालणें व तांदुळ कांडणें; (७) कांजी, मंड, कोंडा, कण्या, कूट व कोळसे यांचा उपयोग करणें; (८) चाकरांच्या वेतनासंबंधीं माहिती; (९) शेतकी, पशुपालन व वाहनें (मेणा, पालखी वगैरे) यांचें ज्ञान; (१०) मेंढा, कोंबडा, लावा, पोपट, सारिका, कोकिळ, मोर, वानर हरिण इत्यादिकांची परीक्षा; (११) दररोजचा जमाखर्च लिहिण्याची माहिती.

तज्जघन्यानांच जीर्णवाससां संचयस्तैर्विविधरागैः शुद्धैर्वा कृतकर्मणां परिचार-काणामनुग्रहो मानार्थेषुच दानमन्यत्र वोपयोगः ॥ ३३ ॥

अर्थ---भर्त्याचे जुने कपडे साठवून ठेवावेत; ते स्वच्छ धुवून किंवा त्यांस रंग देऊन नोकरचाकरांनी एखादे चांगलें काम केल्यास त्यांस ते बक्षीस द्यावेत; किंवा भिकारी लोकांना दान द्यावेत किंवा त्यांचा उपयोग वाती करण्याकडे करावा (अन्यत्र वेति दीपवर्त्यादिषु).

सुराकुम्भीनामासवकुम्भीनां च स्थापनं तदुपयोगः
क्रयविक्रयावायव्ययावेक्षणम् ॥ ३४ ॥

अर्थ—सुरा व आसवें यांचे कुंभ व्यवस्थेने ठेवावे; प्रसंग विशेषीं त्यांचा घरांत उपयोग करावा; स्वस्ताई व महागाई असेल त्या मानाने त्यांचा क्रयविक्रय करावा. या व्यवहारांत नफातोटा काय होतो तेंहि पहात जावें.

नायकमित्राणांच स्रगनुलेपनताम्बूलदानैः पूजनं न्यायतः । श्वश्रूश्वशुरपरिचर्या तत्पारतंत्र्यमनुत्तरवादिता परिमितामप्रचण्डालापकरणमनुच्चैर्हासः । तत्प्रियाप्रियेषु स्वप्रियाप्रियेष्विव वृत्तिः । भोगेष्वनुत्सेकः । परिजने दाक्षिण्यम् । नायकस्या निवेद्य न कस्मैचिद्दानम् स्वकर्मसु भृत्यजननियमनमुत्सवेषु चास्य पूजनमित्येकचारिणीवृत्तम् ॥ ३५ ॥

अर्थ—उचित प्रसंगीं गंध, फुलांच्या माळा, तांबूल देऊन भर्त्यांच्या मित्रांचा त्यांचे गुण, जात, वय, याकडे लक्ष देऊन आदर सत्कार करावा. सासूसासऱ्याची सेवा करावी; त्यांच्या तंत्राने वागावें; ते बोलल्यास उलट उत्तर देऊं नये; बोलणें थोडकें व हळू असावें; मोठ्याने हसूं नये. भर्त्याला ज्या गोष्टी आवडतात व ज्या आवडत नाहीत त्याच गोष्टी बद्दल आपली आवडनावड असावी. सुखोपभोग मिळत असले तरी अंगीं नम्रता असावी. नोकरचाकरांविषयीं आदरभाव ठेवावा. नवऱ्याला न सांगतां कोणास कांहीहि देऊं नये. ज्या नोकराचें जें काम आहे तेंच त्याच्याकडून करवून घ्यावें; सणवाराला नोकरांना खायलाप्यायला देऊन त्यांचा सन्मान करावा. याप्रमाणे एकचारिणीची वागण्याची पद्धत असावी.

भर्ता सन्निध असतांना पत्नीने कसें वागावें ते नियम वर सांगितले आहेत. भर्ता प्रवासास गेला असतांना पत्नीने कसें वागावें तें खाली सांगतो.

प्रवासे मंगलमात्राभरणा देवतोपवासपरा वार्तायां
स्थिता गृहानवेक्षेत ॥ ३६

अर्थः— भर्ता घर सोडून बाहेरगांवीं गेल्यावर पत्नीने मंगलसूत्राव्यतिरिक्त अलंकार धारण करूं नये. देवाची भक्ती करण्यांत वेळ घालवावा; भर्त्याची वार्ता काय येते तिकडे लक्ष ठेवावें व प्रपंचाची काळजी घ्यावी.

शय्या च गुरुजनमूले । तदभिमता कार्यनिष्पत्तिः ।
नायकाभिमतानां चार्थानामर्जने प्रतिसंस्कारे च यत्नः ॥३७॥

अर्थः— सासूच्या शेजारीं निजत जावें. सासूसासरा सांगेल त्या प्रमाणे काम करावें. भर्त्याला ज्या गोष्टी अभिमत असतील त्या मिळविण्याचा प्रयत्न करावा.

नित्यनैमित्तिकेषु कर्मसूचितो व्ययः । तदारब्धानां च
कर्मणां समापने मतिः ॥

अर्थः— नित्यनैमित्तिक कर्मांत कर्माच्या महत्त्वाप्रमाणे खर्च करावा. भर्त्याने ज्या कामांचा आरंभ केला असेल तीं कामें पुरीं करून घेण्याकडे लक्ष ठेवावें.

ज्ञातिकुलस्यानभिगमनमन्यत्र व्यसनोत्सवाभ्याम् । तत्रापि
नायकपरिजनाधिष्ठिताया नातिकालमवस्थानमपरिवर्तित-
प्रवासवेषता च ॥ ३९॥

अर्थः– अडचणीच्या वेळीं किंवा एखाद्या समारंभाच्या वेळीं मात्र पत्नीने माहेरीं जावें; इतर वेळीं जाऊं नये. माहेरीसुद्धा प्रवासवेषच असावा व पतीच्या परिजनाबरोबर जावे व फार काळ राहूं नये.

गुरुजनानुज्ञानानां करणं उपवासानाम् । परिचारकैः
शुचिभिराज्ञाधिष्ठितैरनुमतेन क्रयविक्रयकर्मणा
सारस्यापूरणं तनूकरणं च शक्त्या व्ययानाम् ॥४०॥

अर्थः– सासुसासरे सांगतील तेच उपासतापास करावे. त्यांच्याच अनुमताने विश्वासुक व आज्ञाधारक सेवकाकडून मालाची खरेदी विक्री करवून भांडवल वाढवावें. प्रसंगविशेषीं जास्त खर्च करणें जरूर असल्यास भांडवलापैकीहि खर्च करावा.

आगते च प्रकृतिस्थाया एव प्रथमतो दर्शनं
दैवतपूजमुपहाराणां चाहरणमिति प्रवासचर्या ॥ ४१॥

अर्थः– पति प्रवासाहून परत आल्यावर प्रथमतः प्रोषित भर्तृकेच्या वेषांतच पतीचें दर्शन घ्यावें व नंतर देवतांची पूजा करून तन्निमित्त दान वगैरे द्यावें (नवस केले असतील ते फेडावेत). याप्रमाणे भर्ता प्रवासास गेला असतांना पत्नीने वर्तणुक ठेवावी.

सद्वृत्तमनुवर्तेत नायकस्य हितैषिणी ।
कुलयोषा × × × × × × वाप्येकचारिणी ॥
धर्ममर्थं तथा कामं लभन्ते स्थानमेव च ।
निःसपत्नं च भर्तारं नार्यः सद्वृत्तमाश्रितः ॥४२॥

अर्थः– आपल्या भर्त्याचें कल्याण व्हावें या इच्छेने एकचारिणी कुलवधूने सद्वर्तन ठेवल्याने स्त्रियांना धर्म, अर्थ, काम मोक्ष या चारी पुरुषार्थांचा लाभ होऊन निःसपत्न (एकच बायको करून तिच्यावर पूर्ण करणारा) पति प्राप्त होतो.

टीपः— पहिल्या सूत्रांत ' एकचारिणी ' असा शब्द आहे. कोशकार "एकचारिणी = पतिव्रता" असा अर्थ देतात. परंतु ' एकचारिणी = जिला सवत नाहीं म्हणजे जो नवऱ्याची एकटीच विवाहित स्त्री आहे ' असा अर्थ सूत्रकाराला अभिप्रेत आहे. कारण दुसऱ्याच अध्यायांत ' सैव (एकचारिणी) सपत्नीभिर्युज्यते तदा कथं वर्तितव्यम् ' असें प्रारंभीं टीकाकार म्हणतो. शिवाय पहिल्या सूत्राच्या प्रारंभीं टीकाकार म्हणतोः– भार्याच द्विविधा एकचारिणी सपत्निका च । तत्र प्राधान्येन एकचारिणी वृत्तमुच्यते' ॥

अभिप्राय

राज्यनीतिशास्त्राचीं मूलतत्त्वें (लेखक, भा. त्रिं. काळे, बी. ए. एफ. आर. ई. एस्., श्रीसयाजी साहित्यमाला, किंमत २–१–०)

हें पुस्तक प्रसिद्ध इंग्रजी शासनशास्त्रवेत्ते यांच्या ग्रंथांच्या आधाराने लिहिलेलें आहे. त्यामुळे त्यांत हिंदुस्थानांतील राजनीतिशास्त्रविषयक प्रमेयांचा विचार केला नाही हें ग्रंथकर्त्याने प्रस्तावनेंतच कबूल केलें आहे. हें एक न्यूनत्व सोडून दिल्यास हें पुस्तक तत्त्वविवेचनाच्या दृष्टीने फारच उपयुक्त झालेलें आहे. आधुनिक जगांतील बहुतेक महत्त्वाचीं उदाहरणें यांत उद्धृत केलीं आहेत व मूलतत्त्वांचा परिपोष केला आहे. या शास्त्रावर आजपर्यंत फार थोडे ग्रंथ निर्माण झाले आहेत या दृष्टीने या पुस्तकाचें अधिकच महत्त्व आहे.

राज्यघटनेच्या मुळाविषयींच्या भ्रामक कल्पनांचें ग्रंथकाराने चांगल्या रीतीने खंडन केलें आहे; विशेषत: "वळी तो कान पिळी" हें तत्त्व अगदीं निराधार ठरविलें आहे. हें तत्त्व खरें असल्यास नय-नीति राहिली कोठे? राज्यघटनेचें (state) मूळ सापडणें शक्य नाही हा सिद्धांत ग्रंथकर्त्याने प्रतिपादिला आहे, यासंबंधीं प्रथम आश्चर्य वाटतें, परंतु विचारांतीं तें खरें वाटतें कारण आजपर्यंत प्रतिपादिलेल्या अनेक उपपत्तींपैकी कोणतीच टिकलेली नाही. 'व्यक्तिस्वातंत्र्य' या प्रकरणांत नागरिकांचें व्यक्तिस्वातंत्र्य व सर्व सत्ताधीश राजसत्ता हीं परस्परविरोधी नसून परस्परावलंबी आहेत हें उत्तम रीतीने विशद केलें आहे. राजसत्ता नसेल तर व्यक्तिस्वातंत्र्य नुसतें शाब्दिक होय हें हर्बर्ट स्पेन्सरसारखे कट्टर स्वातंत्र्यवादी लोक विसरतात व आमच्या समाजांतही असे लोक हल्ली पुष्कळ आहेत;या सर्वांना ग्रंथकर्त्याने नवीन दिशा दाखविली आहे.

आंतरराष्ट्रीय नियमांसंबंधाने त्यांना कायदे असें नांव देतां येणार नाही असें ग्रंथकर्त्याने अनेक आधार देऊन ठरविलें आहे तें योग्यच आहे. तथापि "मनुष्याने मानवी समीति व विश्वबंधुत्व हीं ध्येयें डोळ्यापुढे ठेवून त्या दिशेने प्रयत्न करणें हिताचें नाही असें मात्र कोणी समजूं नये" असें म्हणून त्याने नीतिदृष्ट्या या नियमांचें महत्त्व कबूल केलें आहे. ग्रंथकर्त्यास कायदे घडविणारें मंडळ, कार्यकारी अधिकारी व न्याय देणारे अधिकारी यांच्यांत पूर्ण अधिकारविभागणी पाहिजे हें तत्त्व कबूल आहे; परंतु सार्वजनिक हिताच्या विरुद्ध परिणाम घडूं नयेत इतक्यापुरत्या स्पष्ट मर्यादा घालाव्या अशी त्याची सूचना आहे. कायदेमंडळांचा विचार करितांना एकसमात्मक पद्धति श्रेयस्कर नाही असें ठरविलें आहे व त्याबद्दल कारणेंही सयुक्तिक दिलेलीं आहेत. कायदेमंडळाला न विचारितां प्रत्यक्ष कायदे करण्याविषयींची पद्धति (Initiative and Referendum) पुस्तकांत ग्राह्य मानिली आहे; परंतु दिलेलीं कारणें आम्हांस समर्पक वाटत नाहींत.

मतदारसंघाचा विचार करितांना इंग्लंडच्या स्वभावाचें उत्कृष्ट व यथास्थित वर्णन केलें आहे तें वाचकांस बोधप्रद आहे. "दिखाऊ औपचारिक व भावनात्मक-सिद्धांताचा उगाच काथ्याकूट करीत न बसतां त्या सिद्धांतांना सारासार बुद्धीने व उपयुक्ततेच्या प्रमाणांत कृतींत उतरविण्यांत इंग्लंडचा हातखंडा आहे." अल्पसंख्या-कांच्या प्रतिनिधींचा प्रश्न म्हणजे त्यांना योग्य प्रमाणांत आपले प्रतिनिधि कसे निव-डतां येतील हा प्रश्न ग्रंथकर्त्याने फारच त्रोटक रीतीने सोडविला आहे असें म्हणावें लागतें. कार्यकारी सत्तेचें विवेचन आमच्या देशाच्या दृष्टीने बोधप्रद झालेलें आहे. युनायटेड स्टेट्समधील लुटारू पद्धति म्हणजे "अध्यक्ष बदलतांच त्याने नेमिलेल्या सर्व अधिकाऱ्यांस कमी करून त्यांच्या रिकाम्या झालेल्या जागीं नव्या अध्यक्षाच्या राजकीय बगलबच्च्यांस नेमण्याची पद्धति" हिंदुस्थानांत न येईल अशी खबरदारी घेतली पाहिजे.

ग्रंथकर्त्याचा 'संधिसंश्लिष्ट' राज्यपद्धतिवर (Federation) बराच विश्वास दिसतो. अवयवभूत राज्यांचें कार्यक्षेत्र व अधिकारक्षेत्र दिवसेंदिवस संकुचित होऊन मध्यवर्ती राज्याचें कार्यक्षेत्र व अधिकारक्षेत्र विस्तृत करण्याकडे उत्क्रांतीचा एकंदर कल दिसतो हें त्याने दिलेलें प्रमेय खरें आहे. त्यामुळे भावी राज्यघटनेंत भारतीय प्रांतांना पुष्कळ स्वातंत्र्य देणें इष्ट होणार नाही; तर मध्यवर्ति सरकार प्रबळ ठेवलें पाहिजे. 'वसाहतींतील शासनपद्धति' या प्रकरणांत इंग्लंडचें आपमतलबी धोरण उत्तम विशद केलें आहे. पुढील पार्लमेंटांत झालेला ठराव ग्रंथकर्त्याने उद्धृत केला आहे "वसाहतींत उद्योगधंद्यांची वाढ होऊं दिल्याने वसाहतींचें ग्रेटब्रिटनवरील अवलंबन कमी होत जातें." हेंच धोरण पुढे हिंदुस्थानावर लादण्यांत आलें. युनायटेड स्टेट्सच्या वसाहतीसंबंधी धोरणाची फार मार्मिक टीका त्याच प्रकरणांत केलेली आहे. तथापि हिंदुस्थानाविषयीं निश्चित असें कांहीच विधान या प्रकरणांत किंवा इतर प्रकरणांतहि सापडत नाही.

पुस्तकाच्या आकाराच्या मानाने 'स्थानिक कारभार' या विषयाचें विवेचन चांगलेंच विस्तृत झालें आहे. तथापि या प्रकरणांतहि हिंदुस्थानविषयी एक अक्षर नाही हें आश्चर्य नव्हे काय? राजकीय पक्षाचें विवेचन करितांना इंग्लंड व युनायटेड स्टेट्स येथील पक्षांचा इतिहास व त्यांची हल्लींची रचना उत्तम रीतीने विशद केली आहे. तत्त्वांचें नैसर्गिक किंवा संघटनेचें कृत्रिम बंधन नसलें तर राजकीय पक्ष पद्धति म्हणजे लहान लहान नाठाळ संघांचा सावळागोंधळ बनते हें ग्रंथकर्त्याचें प्रमेय अगदी खरें आहे. हिंदुस्थानांत हल्लीं हीच स्थिति आहे.

'सरकारचें कार्यक्षेत्र' या महत्त्वाच्या प्रश्नास चोपन्न पृष्ठें दिलेलीं आहेत हें योग्यच आहे. या प्रश्नास समाजसत्तावादाचा जिकडे तिकडे फैलाव झाल्यापासून फारच महत्त्व आलेलें आहे व राजसभेने सर्वच गोष्टी हातांत घेतल्यास व्यक्तिस्वातंत्र्य नष्ट होईल अशी पुराणमतवाद्यांस भीति वाटूं लागली आहे. मार्क्सचें Surplus Value

चें तत्त्व चुकीचें आहे हें ग्रंथकर्त्यानें कबूल केलें आहे. यावरून तो कट्टर समाजसत्तावादी नाही हें स्पष्ट आहे. तसेंच समवेतनपद्धति अगदी अव्यवहार्य आहे हेंहि त्यानें कबूल केलें आहे. सरकारचें कार्यक्षेत्र हल्लींच्या राज्यांत अतिविस्तृत झालें आहे हें पुस्तकांत दिलेल्या वर्णनावरून वाचकांस दिसून येईल. परंतु इतकीं कार्यें सरकारनें करणें इष्ट आहे किंवा नाही या प्रश्नावर निश्चित मत दिलेलें कोठेंहि या प्रकरणांत आढळत नाही. तसें देणें अवश्यक होतें.

आयर्लंड, इटली वगैरे शब्द लिहिण्याची तऱ्हा पाहून आपण एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास आहों की काय, अशी शंका येते. पुस्तकांत पुष्कळ ठिकाणीं अवतरणानंतर ग्रंथकाराचें नांवच दिलेलें नाही व कांहीं ठिकाणीं नांव दिलेलें असतां अवतरण ज्यांतून घेतलें त्या पुस्तकाचें नांव नाहीं, हें ठीक नाहीं.

छापण्यांत अशुद्धें इतकीं आहेत कीं, प्रुफें कोणी पाहिलीं होतीं किंवा नाही याविषयीं संदेह उत्पन्न होतो; 'दृष्य,' 'अनुशंगिक,' हे शब्द नमुन्यादाखल देतों. कांहीं शब्दांसंबंधानें सूचना करणें अवश्य वाटतें:—Hierarchical याला 'विषमपदस्थ' शब्द वापरला आहे. परंतु 'उच्च नीच' हा शब्द अधिक अर्थपूर्ण व कमी बोजड आहे. Federal चें भाषांतर ' संधिसंश्लिष्ट ' या .शब्दानें केलें आहे परंतु तो शब्द बरोबर दिसत नाही. अस्तु. हे दोष बाजूला केलें असतां हें पुस्तक अवश्य संग्राह्य आहे या विषयीं मतभेद होणार नाही.

प्रो. वा. ना गोडबोले.

ज्ञानोपासना व भारतीयांचें कर्तव्य:—(लेखक:—श्रीनिवास नारायण बनहट्टी, प्रकाशक नवभारतग्रंथमाला, कांग्रेसनगर, नागपूर.)

नवभारतग्रंथमालेचें हें पहिलें पुष्प मुखपृष्ठावर श्री. न. चिं. केळकर यांचें शिफारसपत्र घेऊनच बाहेर पडलें आहे; तेव्हा याला अन्य शिफारशींची विशेष गरज नसणार. तथापि यांतले अनेक गुण अगदी न दाखविणें म्हणजे परीक्षकाविषयीं कांहीं गैरसमज उत्पन्न करून ठेवल्यासारखें होणार आहे म्हणून आम्ही प्रथम याच्या त्या अंगाकडे वळतों.

मनुष्यप्राणी उपजत ज्ञान घेऊन आलेला नाही. त्याला विविधज्ञान मिळविण्यासाठी अखंड शतकानुशतकें धडपड करावी लागते; तेव्हा कोठें विद्यमान ज्ञानाची जोड त्याला लाभते. ज्ञान म्हणजे सर्वच प्रकारचें आणि अनेक अंगोपांगांचें असणार. विद्या आणि कला या शास्त्र आणि व्यवहार या दृष्टीने पाडलेल्या मुख्य भागांतून तें

स्थूलपणें विभागलें असून, त्याची उपासना करणें हें सुसंस्कृतीचें लक्षण मानलें जातें. जगांतील निरनिराळ्या राष्ट्रांची आणि समाजांची संस्कृति या ज्ञानोपासनेच्या कसावर घांसून अजमावली जात असते. तेव्हा आजतागायत ज्ञानमार्गावर मनुष्याने किती दौड मारली आहे हें पाहणें फार अवश्यक झालें आहे. या हनुमानपहाणीसाठीं प्रस्तुत पुस्तकासारखीं संकलित माहिती देणारीं लहान पुस्तकें निघणें जरूर असून, तीं आता हळूहळू निघत आहेत हें खरोखरीच सध्याच्या पिढीचें भाग्य समजलें पाहिजे.

प्रो. बनहट्टी यांनी भौतिक शास्त्रांवरच सर्व भर दिला असून तीं शास्त्रें पाश्चिमात्य देशांत (कारण पौर्वात्य राष्ट्रांतून आधुनिक भौतिक शास्त्रांची उत्पत्ति व वाढ विशेष नाहीं) कशी प्रगति होत गेली याचा जो इतिहास शास्त्रवार दिलेला आहे तो उद्बोधक आणि मनोरंजकहि वाटेल. अशीच पण याहून विस्तृत मांडणी ज्ञानकोशकारांनी एका स्वतंत्र खंडांत (वि. ५ विज्ञानेतिहास) केलेली असून तिचा बराचसा उपयोग या पुस्तकाच्या लेखकाला झाला असला पाहिजे. त्या उल्लेखित ज्ञानकोशखंडांत प्राच्य राष्ट्रांनीहि ज्ञानोपार्जनांत किती भरीव भर टाकिली आहे याचा जो ठिकठिकाणीं आढावा घेतला आहे त्याचें अनुकरण मात्र करण्याचें कां टाळलें हें समजत नाहीं. 'भारतीयांची ज्ञानोपासना' या एका शेवटच्या प्रकरणांत मात्र मागचा थोडा आढावा देऊन भारतीयांत ज्ञानोपासना मध्ययुगापासून कां झाली नाही याचें चांगलें विवेचन केलें आहे. संस्कृत भाषा आणि पुरोहित वर्ग या जोडीने आपल्याकडे ज्ञानप्रसाराचा मार्ग आडवून धरिला होता व संतमंडळाने जेव्हा त्यांची कोंडी फोडून बहुजनसमाजास ज्ञानमार्ग सुलभ केला तेव्हा कोठे आता ज्ञानोपासना योग्य रीतीने होण्यास आरंभ झाला आहे अशी प्रोफेसर मजकुरांनी या प्रकरणांत जी विचारसरणी अवलंबिली आहे ती वादग्रस्त पण मननीय वाटेल. मध्यंतरीं हजारदीडहजार वर्षें भारताला अज्ञानतिमिरांत कां खितपत पडावें लागलें हा प्रश्न फार व्यापक आणि एकमत्याने सुटण्यास अत्यंत कठीण असा आहे. तेव्हा येथे त्यावर चर्चा न केलेली बरी.

ज्ञानोपासनेस प्रवृत्त करणाऱ्या आणि सर्व ज्ञानाचा पाया, वाङ्मय आणि ललितकला यांचा योग्य परामर्ष या पुस्तकांत घेतलेला नाहीं; तो स्वतंत्र एका मालेच्या पुस्तकांत घ्यावयाचा विचार असल्यास न कळे. कारण आज सामान्यतः ज्ञान असें ज्याला मानण्यांत येतें तें वाङ्मयीन ज्ञानच होय. शास्त्रीय ज्ञानाला विज्ञान असें विशेष नांव आहे. शिवाय भारतीयांची जगांतील सर्व करामत याच वाङ्मयीन ज्ञानक्षेत्रांतली आहे. असो. खरें उपयुक्त ज्ञान म्हणजे विज्ञान (शास्त्रें) असा आजचा रोख आहे तेव्हा या विषयावर हात आखडला पाहिजे.

भारतीय संस्कृतीचा प्राचीन इतिहास देतांना (प्र. ३ रें) भारतीय आर्यांचा हिंदुस्थानांत प्रवेश इ. स. पू. ३००० ते २००० पर्यंतच्या काळांत झाला असें सांगितलें आहे. हा काल आजच्या ऐतिहासिक पुराव्यावरून यापेक्षा मागे न्यावा लागेल. तसेंच वैदिककालीं लोखंड प्रचारांत नव्हतें असा एक अप्रत्यक्ष उल्लेख याच

प्रकरणांत सापडतो (पृ. ३०-३१), पण खुद्द ऋग्वेदांतच अयस् शब्द आला असून त्याचे श्याम आणि लोहित असे दोन प्रकार होते व पोलादहि शस्त्रांच्या कामीं उपयोजीत. (ऋ.१.१६३,९;६.३,५). त्याचप्रमाणे अर्वाचीन हिंदुस्थानांतील लिप्यांची जननी जी ब्राह्मी लिपि ती फिनिशियन लिपीपासूनच निघाली असा पाश्चात्य पंडितांच्या म्हणण्याच्या जो अनुवाद केला आहे तोहि पुष्कळांस अग्राह्य वाटेल. असो इतिहास देतांना कोणत्या तरी एका प्रख्यात् पंडिताचें मत प्रमाण मानून त्याचा सारखा अनुवाद करावा लागतो; तेव्हां तदितर मतानुयाय्यांचा या इतिहासलेखकाला विरोध होणार हें साहजिकच आहे.

या पुस्तकांतल्याप्रमाणे शास्त्रांचा इतिहास लिहितांना आपल्या मनचें कांहीं न सांगतां झालेल्या गोष्टी जशाच्यातशा आपल्या मगदुराप्रमाणे व विशिष्ट उद्देश मनांत धरून मांडावयाच्या असतात; व आधाराला म्हणून ज्याचें भाषांतर–रूपांतर केलें असतां आपल्या पुस्तकाला इष्ट वळण मिळेल या हेतूनें एखादें प्रमाणभूत असें दुसरें पुस्तक हाताशीं घ्यावें लागतें. तेव्हां क्लेमेंट वुडचें दि आऊटलाईन ऑफ मॅन्स नॉलेज (Outline of man's knowledge) या ग्रंथावर प्रस्तुत ज्ञानोपासना जी आधारली आहे ती वाजवीच आहे. शिवाय प्रत्येक प्रकरणावर जास्त माहिती देणारे संदर्भ ग्रंथ पुस्तकाच्या आरंभीं दिलेलेच आहेत; ते जिज्ञासूला उपयुक्त होतील.

शुद्धलेखन आणि परिभाषा यासंबंधीं लेखकाने 'निवेदनां'त खुलासा केलेलाच आहे तेव्हां तो टीकाविषय होऊं शकत नाहीं. ज्या मालेचें हें पहिलें पुस्तक आहे त्या 'नवभारतग्रंथमाले'चा हवाला तर जागजागीं दिला असल्याने त्या मालेसंबंधी येथे माहिती देण्याचेंहि कारण नाहीं. स्वभाषेच्या द्वारें ज्ञानप्रसाराचें आणि ज्ञानसंवर्धनाचें कार्य चालकांनी योजल्याप्रमाणे अखंड चालावें व आपली महाराष्ट्रीय जनता लवकरच खालपासून सुसंस्कृत व्हावी हीच कोणाचीहि इच्छा असणार. तेव्हां मालेला मनःपूर्वक सुयश चिंतितों.

चिंतामण गणेश कर्वे

सुलभ वास्तुशास्त्र-(ले. रा. र. श्री. देशपांडे, बी. ई., पुणें.)

कोणत्याहि गोष्टींत पैसा खर्च करावयाचा असेल तेव्हां त्या पैशाचा मोबदला मिळेल अशी सर्वांची इच्छा व खटपट असते. घर बांधण्याच्या कामांतहि अर्थात् तोच नियम लागू होतो. त्यांतून तें घर जर स्वतःच्या उपयोगाकरितां असेल तर तें सोइस्कर, सुखावह, सुबक व मजबूत होऊन प्रमाणशीर खर्चांत व्हावें अशी प्रत्येकाची इच्छा असते. परंतु हें सर्व कसें घडवून आणावें तें स्वतः घर बांधणारास कांहींच माहीत नसतें आणि म्हणून या गोष्टी पैसे देऊन काम करणाऱ्या धंदेवाल्यावर

सोपवाव्या लागतात व त्यामुळे आपला हेतु साध्य होत नाही. 'गृहिणी गृहमुच्यते' असें म्हणतात. गृहाचा आत्माच अशी जी गृहिणी ती करिताना ज्याप्रमाणे तिची निवड यजमान करतो व तिच्या घराण्याचा दर्जा, वागणूक सांपत्तिक स्थिति, वधूची प्रकृति, रूप, वय, शिक्षण, वगैरे आपल्या व आपल्या घरांतील माणसांच्या पसंतीने ठरवितो व ही पूर्व तयारी झाल्यानंतर दक्षणा घेऊन काम करणाऱ्या भटजीकडून यथाशास्त्र तांत्रिक विधि उरकून घ्यावयाचा असतो त्याचप्रमाणें दगडमिटाचें घर बांधतांना स्वतः यजमानाने जागेची निवड घराचा मुतकपणा, सोई, आकार, प्रकार व खर्च वगैरे ठरवावयाचा व त्याप्रमाणे काम त्या धंद्यांतील लोकांकडून घडवून आणावयाचें असतें. दोन्ही गोष्टी आयुष्यांत एकदाच घडणाऱ्या असतात. गृहिणीशीं सहवास एका पुरुषाचा आजन्म असतो तर घराशीं सहवास दोन तीन पिढ्या घरांतील सर्व माणसांचा असतो. इतक्या महत्त्वाचें असें घर बांधतांना त्यास लागणारें शास्त्र माहीत झाल्याशिवाय मनपसंत काम करून घेतां येत नाही व कायमची जिकीर पत्करावी लागते. अशा प्रकारचे दोष नवीन बांधलेल्या बऱ्याच घरांत पहावयास मिळतात. हे दोष कोठें व कां राहतात याचा अनुभव पुणें येथील सारस्वत ब्राह्मण हाऊसिंग सोसायटींतील घरांचीं कामें चालू असतां रा. देशपांडे यांस आला व त्यावेळीं केलेल्या निरीक्षणाचा फायदा सर्वसाधारण घरवाल्यांस मिळावा व कायमची अडचण दूर व्हावी म्हणून त्यांनी प्रस्तुत पुस्तक लिहीलें; हे पुढे होणाऱ्या घरमालकांवर उपकारच केले आहेत.

रा. भागवत यांनी प्रस्तावनेंत म्हटलें आहे की, हें पुस्तक कंत्राटदार वगैरे लोकांस विशेष उपयोगी पडणारें आहे. आमचे एक स्नेही बी. ई. असून कंत्राटदार आहेत. त्यांस या पुस्तकाविषयी विचारितां ते म्हणाले, "हें पुस्तक म्हणजे कंत्राटदाराचें मरण आहे" हा एक वाक्याचा अभिप्राय या पुस्तकाच्या उपयुक्ततेविषयी साक्ष देण्यास पुरेसा आहे. त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें या पुस्तकावरून मालकास धंदेवाल्या कंत्राटदाराशिवाय चांगलीं घरें बांधणें सुलभ झालें आहे व कंत्राटदार म्हणेल तें ब्रह्मवाक्य धरून चालण्यास मालक तयार होणार नाही व फसवाफसवी अशक्य होईल.

थोडक्यांत या पुस्तकाचें वर्णन करावयाचें म्हणजे हा तीन रुपयांत कायमचा मिळणारा छोटा एन्जिनिअरच आहे. आरोग्यकारक व सोईची अशी जागा पसंत करण्यापासून खास तुमच्या कुटुंबास योग्य असें योजनाचित्र तयार करून त्याची मांडणी करणें, कामाचा प्रकार ठरविणें, उभारणी चालू असतां कामावर देखरेख करणे, माळ तपासून घेणें व इतर मालाची तजवीज करणें, रंग, सकेती, विजेचें फिटिंग करणें वगैरे सर्व कामें काटकसरीने व कसोशीने करून घेण्यास हा छोटा एन्जिनिअर तुमच्या बरोबर सदासर्वदा असतो. कांही वेळेस मोठ्या एन्जिनिअरकडे सल्ला घेण्यास जावें लागलें तरी हा छोटा एन्जिनिअर तुमच्या बाजूची स्पष्ट व पूर्ण मांडणी तयार ठेवितो व मोठ्या साहेबाचें म्हणणें तुम्हास समजण्यास मदत करतो. तुमचें काम झाल्यावर हा सदोदित तुमचे जवळ विनामोल रहातो व तुमची इच्छा असल्यास दुसरींहि घरें बांधण्यास मदत करण्यास हा कधींच कंटाळत नाही. अशा प्रकारचें उपयुक्त पुस्तक लिहिल्याबद्दल व तें अल्पमोल ठेऊन सुलभ केल्याबद्दल रा. देशपांडे यांचें अभिनंदन करणें जरूर आहे. घर बांधण्याची इच्छा असणाऱ्या प्रत्येक माणसाने प्रथम हें पुस्तक घ्यावें व मग घर बांधण्याच्या तयारीस लागावें.

ठळकपणें दृष्टीस पडणारी यांतील उणीव म्हणजे विहिरीविषयी उल्लेख कोठे आलेला नाही ही होय. पुण्यामुंबईसारखे नळ फार थोड्या गांवीं आहेत. इतरत्र पाण्याचा पुरवठा विहिरींनीच होतो व शुद्ध पाण्याचा मुबलक पुरवठा असल्याशिवाय घर पुरें होऊं शकत नाही. ज्या ठिकाणीं म्युन्सिपालिटी नाही व नळाचें पाणीहि नाही अशा खेडेगांवांत प्रत्येक घरवाल्यास आपल्या आवारांतील मैला व सांडपाणी याची वासलात कशी लावतां येईल याचें विस्तृत विवेचन जर या पुस्तकांत केलें आहे तर

त्याचप्रमाणे विहीरीस कोणती जागा योग्य, ती कशी बांधावी आंतील पाणी शुद्ध रहावें म्हणून काय केलें पाहिजे, पाणी बिघडल्यास काय उपाय योजावेत वगैरे सविस्तर माहिती या पुस्तकांत असणें अत्यंत जरूर आहे. शिवाय विहीरींतून पाणी काढण्याचे निरनिराळे पंप व आवारांत व घरांत नळ घालण्याबद्दलची माहिती असावयास पाहिजे. जलोत्सर्गसंडास व सांडपाण्याची स्वतंत्र व्यवस्था असलेल्या घरास पाण्याची सोय अगोदर पाहिजे. घर बांधावयास आरंभ करण्यापूर्वी पाण्याची सोय करणें जरूर असतें व ही माहिती सर्व दृष्टींनी परिपूर्ण अशा पुस्तकांत द्यावयाची कशी राहिली हें आश्चर्य वाटतें.

पुस्तकाच्या आरंभींच घर बांधतांना उपयोगांत येणाऱ्या शास्त्रीय शब्दांना मराठी प्रतिशब्द दिले आहेत. शाळाकॉलेजांतून इंग्रजींतून शिकून पारंगत झालेल्यास प्रत्यक्ष कामगारांशीं संबंध येतो त्यवेळीं नेहमींचे कामगाराच्या प्रचारांतील शब्द माहीत नसल्यामुळे अडचण येते. त्यांना या लहानशा कोशाचा चांगलाच उपयोग होणार आहे, परंतु अगदी नवख्या माणसास इंग्रजी शब्दहि माहीत नसतो व मराठीहि नसतो. त्यांस त्यांतील बरेच शब्द समजणें कठीण पडणार आहे. कारण पुस्तकाच्या मजकुरांत जेथे ते प्रथम वापरले गेले आहेत तेथे त्यांच्या उल्लेखाशिवाय कांही वर्णन नाही. उदाहरणार्थ पृ. २६३ वर छपराकरितां लागणारीं लाकडें दिलीं आहेत त्यांत पाखाडी किंवा कोनवासे म्हणजे नक्की कोणत्या लाकडास म्हणतात याचा उल्लेख नाही करितां छपराचें चित्र काढून त्यावर निरनिराळ्या भागांचीं नांवें दाखविल्यास जास्त सुबोध होईल. असे दुर्बोध राहिलेले दुसरे शब्द म्हणजे हेदर, गळथा, अचकोन, दुमाला, काचळा, नातऱ्या, कलमदान, पराच्या विजागऱ्या, इस्पिजर वगैरे वगैरे. ज्या ज्या जागीं असे याच शास्त्रांत वापरले जाणारे शब्द आले असतील व संदर्भावरून अर्थ समजत नसेल तेथे ते व्याख्येने व आकृतींनी माहिती करून द्यावयास पाहिजेत. आकृति जरूर आहे असें म्हणण्याचें कारण नुसत्या व्याख्येने साध्या माणसास बोध होत नाही व याचें उदाहरण म्हणजे पृ. १५४ वरील ' सांधमोड ' ची व्याख्या पहावी. तसेंच दरवाजे खिडक्यांच्या झडपांचे जे प्रकार दिले आहेत त्यांचीं वर्णनें दिलेलीं आहेत, परंतु तेथेहि प्रत्येक प्रकारची आकृति देऊन त्याचें चित्र डोळ्यापुढे उभें केल्याशिवाय तीं वर्णनें स्पष्ट होत नाहीत.

पुस्तकांतील पहिल्या भागांत घरास लागणाऱ्या सामुग्रीची सविस्तर माहिती दिली आहे. चांगल्या मालांत काय गुण असावे लागतात, त्याची परीक्षा कशी करावी, उच्च दराचा माल कोठे वापरावा, मालाचीं मापें कशीं घेतात व तो सांठवून ठेवण्याकरितां काय खबरदारी घ्यावी लागते वगैरे दिलेली माहिती उपयुक्त व जरूर आहे. मळलेला चुना तयार करण्याच्या बाबतींत त्यांत वापरावयाची फकी व वाळू नुसती चांगली असून भागत नाही; तर ती योग्य प्रमाणांत मिसळून बेताचें पाणी घालून चांगली मळली गेली पाहिजे. मालकाच्या गैरहजेरींत घाणीवाल्याच्या आळसामुळे चुन्याच्या चांगुलपणांत फरक पडूं नये म्हणून काय उपाय योजावेत याबद्दल व्यवहारी हिशोबी माहिती दिली आहे. त्यांत सांगितल्याप्रमाणे गार घालण्याने जागेवर आलेला माल व्यवस्थित साठविला जाऊन फकी वाऱ्याने उडत नाही व केव्हांहि शिल्लक मालाचा हिशेब लागतो, हा आणखी एक फायदा आहे.

परंतु त्या भागांत दिलेल्या कांही कृतींचा समावेश या पुस्तकांत जरूरच होता असें नाही. उदाहरणार्थ, काचेची कृति देण्यापासून काच तपासून घेण्यास किंवा काचेचे निरनिराळे प्रकार समजण्यास मदत होते असें नाही. तसेंच विटांकरिता लागणारी माती कशी कसावी व तीपासून विटा कशा तयार कराव्या ही माहिती किंवा चुनखडीपासून फकी तयार करण्याची कृतीहि या पुस्तकाच्या हेतूंत सामील होईल किंवा नाही याबद्दल मतभेद होण्यासारखा आहे. शिवाय या माहितीवरून विटा घरीं केल्यास त्यास माहिती अपुरी होईल. त्याचप्रमाणे लोखंडाच्या धारणशक्तीचें कोष्टक देण्याचें कारण

नव्हतें. कारण कोणत्याहि लोखंडी मालाचा आकार गणित करून दाखविणें हें या पुस्तकाच्या क्षेत्रा-बाहेरील आहे. साधारण आकार कसा काढावा हें दुसरीकडे दिलेलेंच आहे व त्यास धारणाशक्ति माहिती असण्याची जरूर नाही. तसेंच तेथें दिलेली हूप आयर्न, अँगल आयर्न यांची कोष्टकें यांचीहि गरज नव्हती. परंतु अँगल आयर्न छपराकरिता वापरावयाचे असतील तर काय हिशोबानें वापरावेत या माहितीचें कोष्टक छपराच्या माहितीबरोबर द्यावयास पाहिजे व तेवढ्यापुरती येथील कांही माहिती तेथे येऊं शकेल. हूप आयर्नचा तर उपयोग या पुस्तकांत कोठेहि सांगितला नाही. तेव्हां त्याचें दिलेलें मोठें कोष्टक निरुपयोगी आहे.

यापुढील पुस्तकाच्या भागांत सोईवार घराची मांडणी कशी करावी व कोठे काय सोई असाव्यात याबद्दल सर्व बाजूंनी सूक्ष्म विचार केलेला आहे. यांत दिलेल्या गोष्टी जरी नेहमीच्या अशा दिसल्या तरी त्यांच्या सोईगैरसोईची कल्पना घर उठेपर्यंत अनभिज्ञ माणसास येत नाही व मग असें केलें असतें तर बरें झालें असतें असा पस्तावण्याचा प्रसंग येतो. स्वयंपाकघरांतील धूर कोंडून सर्व घरभर होणें, जिन्याची जागा अगोदर मुक्रर न केल्यामुळे अडचणींचा जिना वगैरे कितीतरी गोष्टी नेहमी आढळण्यांत येतात. दिवाणखान्यांत खुर्च्यांमुळे भिंत व गिलावा खराब होऊं नये म्हणून लाकडी डँडो घालण्याची सूचना यांत केली आहे. तशाच प्रकारचा डँडो जेवणघरांत पाट उभे करून ठेवल्यामुळे भिंत खराब होऊं नये म्हणून असणें जास्त जरूर आहे.

सज्जा किंवा गॅलरीकरिता गर्डर वसवावयाचे असतील तर आंतील गर्डर अखंड बाहेर काढावे म्हणजे ते अधिक मजबूत होऊन भारानें वाकत नाहींत असें पृ. २०९ वर सांगितलें आहे. परंतु आंतील गाळ्याशीं सज्जाच्या रुंदीच्या ठराविक प्रमाणापर्यंतच हा नियम लागू होतो. शिवाय छपराच्या वजनाचाहि संबंध यांत येतो. तरी या बाबतींत जास्त खुलाशाची जरूरी आहे. निदान लाकडी बहालाचे बाबतींत तरी जास्त विचार करावयास पाहिजे. अशीं पुढें आलेलीं बहालें वाकल्याचीं पुष्कळ उदाहरणें पहाण्यांत आहेत.

पुस्तकांत वजनमापांची वगैरे कोष्टकें दिलेलीं आहेत, त्या प्रत्येक कोष्टकावर जरा मोठ्या अक्षरांत पी. डब्ल्यु. डी. हँडबुकप्रमाणे स्वतंत्र पूर्ण असा मायना असावयास पाहिजे. मजकूर वाचून विषयाची माहिती झाल्यावर पुढें केव्हां वजन किंवा आकार पहाण्यापुरतेंच कोष्टक पहावयाचें असेल तर अशा तऱ्हेच्या असंदिग्ध मायन्याचा उपयोग होईल. पृ. ५४ वर पन्हाळी पत्र्याचें कोष्टक दिलें आहे. त्यांत दिलेले आकडे वजनाचे आहेत व ते पौंडाचे आहेत असा उल्लेख मजकुरांतही कोठे नाहीं. अनभिज्ञ माणसास अशा गोष्टी स्पष्टपणें मांडलेल्या असल्या पाहिजेत. पृ. २८२ वरील कोष्टक तर समजणारही नाही. त्या कोष्टकांत वर्तुळाच्या क्षेत्राच्या बाबतींत गाळ्याचा घन घ्यावयास पाहिजे.

छप्पर चांगलें सांधावें या गोष्टीवर जास्त भर दिला आहे. छपरांत बरेच वेळां गटार ठेवणें प्राप्त होतें. तेव्हां तें गळूं नये म्हणून कसें बांधावें याची माहिती द्यावयास पाहिजे. तसेंच, पागोळी गटार, खिडक्यांस झडी वगैरे किरकोळ गोष्टींचाही उल्लेख असावा म्हणजे प्रथम अंदाजपत्रक तयार करितांना तरी या लहान गोष्टी लक्षांत येतील.

शेवटीं परिशिष्ट ड मध्ये कामाचे दर दिले आहेत त्याचा उपयोग किती आहे हें ग्रंथकर्त्यानें तेथेंच दिलें आहे तें अगदीं खरें आहे. किंबहुना जरी कोणी घरमालक घराच्या कोणत्याही इतर बाबीं-कडे लक्ष घालीत नसेल तरी निदान आपणास पैशाच्या योग्य मोबदला काम मिळत आहे हें तरी पाहील व त्यास या कोष्टकाचा उपयोग आहे. परंतु याच माहितीप्रमाणे जर प्रत्येक कामास कोणती सामुग्री किती लागते हें दिलें तर माल घेतांना किती घ्यावा याचा घरमालकास अंदाज करतां येईल. म्हणजे दर बास वीटकामास विटा किती लागतील, चुना किती लागेल असें प्रमाण निरनिराळ्या व

प्रत्येक कामाच्या सामुग्रीचें द्यावयास पाहिजे. त्याशिवाय परिशिष्ट ड मधील माहिती दुसऱ्या स्वरूपांत म्हणजे एक मनुष्य कोणतेंहि काम एक दिवसांत किती करूं शकतो अशीहि दिल्यास फायद्याची होईल व कामगार अंगचुकारपणा किती करतात हें चटकन लक्षांत येईल. या सर्व गोष्टी दिल्या तरच कोणता माल किती व केव्हा लागेल याचा अदमास करून तरतूद करून ठेवितां येईल.

सदरहू पुस्तकाचा उपयोग करून प्रत्येक घर बांधणाराने पैशाचा अपव्यय न करितां सुबसांईचें व सुबक घर बांधणें मालकास स्वतःस व समाजाच्या दृष्टीनेहि इष्ट आहे. म्हणून प्रत्येकाने हें पुस्तक संग्रहीं ठेऊन त्याचा उपयोग करून घ्यावा अशी आमची आग्रहाची शिफारस आहे.

भ. प्र. ओक, B. E.

आपलें आरोग्य (भाग पहिला) (सांसर्गिक रोग व जंतुनाशक) (लेखकः— कर्नल कृ. वि. कुकडे, आय्. एम्. एस्.)

कर्नल कुकडे यांच्या 'आपलें आरोग्य' या शास्त्रीय पुस्तक मालेचा 'सांसर्गिक रोग व जंतुनाश' हा पहिला भाग नुकताच प्रसिद्ध झाला आहे.

पुस्तक १२८ पृष्ठांचें असून त्यांत सूक्ष्मजंतु, त्यांची उत्पत्ती व नाश, नाश करण्याचीं साधनें, कृति, सांसर्गिक रोग, प्रसार व त्यांचे निवारण, सांसर्गिक रोगांचे वाहक (कीटक), सांसर्गिक रोगांचीं वर्णनें, त्यांचा अधिशमनकाल (Incubation poriod), व प्रतिबंध वगैरे विषयांचें शास्त्रीय विवेचन केलें आहे. पुस्तकांत आलेल्या पारिभाषिक शब्दांची यादी देऊन शेवटीं सूचीहि जोडल्यामुळें पुस्तकाची उपयुक्तता वाढली आहे.

प्रत्येक प्रकरणांत विवेचन केलेल्या विषयाच्या अनुरोधाने प्रकरणाच्या शेवटीं कांहीं प्रश्न दिले असल्यामुळे ते कोणत्या दृष्टीने वाचावे हें विद्यार्थ्यांना सहज समजतें आणि त्या प्रकरणांत दिलेल्या विषयाची अनायासें उजळणीहि होते. परिचारिकांना व ॲम्ब्युलन्सच्या परिक्षेस बसणाऱ्या विद्यार्थ्यांना उपयोगी व्हावे म्हणून जरी हें पुस्तक लिहिलें असलें तरी इतरांनाहि तें बोधप्रद व मनोरंजक झालें आहे यांत संशय नाही. ठिकठिकाणीं चित्रें व रेषाकृती घालून पुस्तकास पूर्णत्व आणण्याचाहि प्रयत्न केला आहे.

पुस्तकाची भाषा व विवेचन पद्धति अगदी साधी व सरळ असल्यामुळे विषय समजणें सुलभ झालें आहे. पारिभाषिक शब्दकोश तयार होईपर्यंत पारिभाषिक शब्दांची अनिश्चितता मात्र राहणारच. या विषयावर जसजशी अधिकाधिक पुस्तकें प्रसिद्ध होतील तसतशी परिभाषाहि निश्चित होईल.

स्नेह्यांच्या आग्रहाने कां होईना, पण आमच्या तज्ञ लोकांचें लक्ष, अत्यंत महत्वाच्या अशा ह्या शास्त्रीय विषयाच्या मराठीकरणाकडे जाऊं लागलें हें आपल्या मातृभाषेचें सुदैवच म्हटलें पाहिजे.

कर्नल कुकडे यांच्या सारख्या अधिकारी व अनुभविक तज्ञांकडून प्रस्तुत विषयासारख्या महत्वाच्या व जिव्हाळ्याच्या विषयावर यापुढें अधिकाधिक ग्रंथनिष्पत्ति होईल अशी आशा आहे.

के. वा. साठे

पुस्तकपरीक्षण

संस्कृत साहित्याचा इतिहासः—(लेखकः—श्री. रा. पांडुरंग वामन काणे, बी. ए., एल्‌एल्. एम्. व रा. केशवरावजी ओगले, बी. ए.)

श्री. रा. पांडुरंग वामन काणे, एम्. ए. एल्‌एल्. एम्. मुंबई हायकोर्ट वकील व रा. केशवरावजी ओगले, बी. ए. या उभयतांनी वरील ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे. सन १९२३ सालीं रा. काणे यांनी वरील विषयावर इंग्रजींत निबंध लिहून प्रसिद्ध केला होता. रा. ओगले यानी त्याचें हें मराठींत भाषांतर केलें आहे. त्यांत रा. काणे यांनी १९२३ सालापासून आजपर्यंत जी विशेष माहिती उपलब्ध झाली तिचा समावेश करून तें पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध केलें आहे. याप्रमाणे या पुस्तकाच्या कामीं उभयतांचे श्रम खर्ची पडले आहेत. यावरून मूलग्रंथकर्तृत्व रा. काणे यांजकडे येत असून त्याचें भाषांतर करून मराठी वाचकांस लाभ करून देण्याचें श्रेय रा. ओगले यांस प्राप्त होत आहे. रा. केशवरावजी ओगले यांची साधारणपणे अशी मनःप्रवृत्ति दिसून येते की, कोणी विद्वानांनी इंग्रजींत एखादें उत्तम पुस्तक लिहिलें कीं त्याचें मराठींत रूपांतर करून मराठी वाचकांस उपकृत करून सोडावयाचें. आमचें हें विधान रा. केशवरावजींचीं 'आर्यांचें मूलस्थान' 'वेदकाल निर्णय,' 'भरत खंडांतील आर्यसुधारणेचीं स्थित्यन्तरें' वगैरे जीं पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं आहेत, त्यांवरून कोणाहि वाचकांस युक्त वाटेल.

रा. काणे यांच्यासंबंधाने चार ओळी लिहून वाचकांस त्यांचा परिचय करून देण्याचें कारण नाही. त्यांचा संस्कृत वाङ्मयाशीं विशेषतः साहित्यशास्त्र, धर्मशास्त्र, अद्वैत वेदांत इत्यादि विषयांशीं किती परिचय आहे व त्यांचा साठा त्यांच्या बुद्धींत किती झालेला आहे ही गोष्ट त्यांचीं व्याख्यानें, इंडियन अँटीक्वेरीमधील त्यांचे लेख, साहित्यशास्त्र, धर्मशास्त्र यांवरील विद्वत्तापरिपूर्ण त्यांचे निबंध यांचें परिशीलन करणाऱ्यास त्यांचें स्वरूप योग्यपणें अवगत होणार आहे. त्यांचा आमचा परिचय आज जवळ जवळ २०।२२ वर्षांचा असल्यामुळे साधारणपणें इतर जनांस अज्ञात असणाऱ्या दोन गोष्टी सांगितल्याशिवाय आम्हांस राहवत नाही. या दोन गोष्टी म्हणजे त्यांची अविरत व्यासंगप्रवृत्ति व निरभिमानवृत्ति ह्या होत. रा. काणे यांजकडे केव्हाहि जावें त्यांचें वाचन व लेखन चाललेलें असावयाचेंच. त्या संबंधाने ते कधींहि कंटाळलेले आढळावयाचे नाहीत. आज आपल्या या महाराष्ट्रांत रा. चिंतामणरावजी वैद्य, प्रि. राजवाडे, डॉ. बेलवलकर वगैरे जीं दोन चार व्यासंगी विद्वान मंडळी आहेत त्यांत प्रामुख्याने रा. काणे यांचा समावेश कोणीहि विद्वान करील. रा. काणे यांचा दुसरा गुण निरभिमानता हा होय. त्या संबंधानेहि असें सांगतां येईल की, त्यांचा कोणाशीं कितीहि मतभेद असला तरी त्या व्यक्तीविषयी लेखांत अथवा भाषणांत उपहास अगर अनादर केव्हांही त्यांच्याकडून झालेला दृष्टीस पडणार नाही. तसेंच कोणीहि साधारण मनुष्य त्यांस कांही माहिती विचारावयास गेल्यास

ते तत्क्षणींच आपणास अवगत असलेली माहिती त्यांस सांगून मोकळे होतील. त्यांत अंतरंग बहिरंगभाव मुळीच ठेवणार नाहीत. तात्पर्य या वर दिलेल्या दोन गुणांबद्दल ते प्रशंसनीय आहेत. असो, याप्रमाणे उभय ग्रंथकारांविषयी थोडीशी माहिती देऊन आता आपण त्यांच्या प्रस्तुतच्या ग्रंथाकडे वळूं.

या साहित्यशास्त्रेतिहास ग्रंथाचे मूळग्रंथकाराने दोन भाग केले आहेत. त्यांतील प्रथम भागांत साहित्यग्रंथकार, त्यांनी केलेले ग्रंथ, त्यांतील विषय, त्या ग्रंथकारांचें व त्यांच्या ग्रंथांचें पौर्वापर्य, त्यांचें स्थल व काल वगैरे गोष्टी अर्वाचीन चिकित्सापद्धतीने सप्रमाण सांगितल्या आहेत. दुसऱ्या भागांत साहित्यशास्त्रांतील अंतरंगभूत विषय म्हणजे साहित्यशास्त्राचें स्वरूप, त्याचा उत्पत्तिकाल, त्याचा विकासकाल, त्यांतील रीति, अलंकार, रस वगैरेंना महत्त्व देणारे भिन्न भिन्न मार्ग व त्यांचे पुरस्कर्ते इ. इ. गोष्टी संक्षेपाने सांगितल्या आहेत.

पहिल्या भागांत प्रथमतः साहित्यशास्त्राचा आद्य प्रणेता कोण याविषयीं चर्चा केली आहे. कांहीं अर्वाचीन महेश्वरादि साहित्य ग्रंथकार हे साहित्यशास्त्राचें मूळ उद्गमस्थान अग्निपुराण होय असें समजतात. भरतमुनींने नाट्यशास्त्राची रचना केली ती त्यावरून केली असें त्यांचें मत आहे. अग्निपुराण हा ग्रंथ आर्ष समजला जात असल्यामुळे व त्यांत साहित्यशास्त्रांतील बऱ्याच विषयांचें विवेचन असल्यामुळे भावनाप्रधान अर्वाचीन साहित्यकोविदांनी अग्निपुराणास साहित्यशास्त्रांतील आद्य ग्रंथ समजणें हें युक्तच होय. परंतु चिकित्सक विद्वांनाना हें त्यांचें मत ग्राह्य होणें शक्य नाही. कारण साहित्यशास्त्रांतील आप्त म्हणून समजले जाणारे ध्वन्यालोककार आनंदवर्धन, काव्यप्रकाशकार मम्मट इत्यादि विद्वानांनी विष्णुपुराण वगैरे पौराणिक ग्रंथांतील उतारे आपल्या ग्रंथांत उद्धृत केले आहेत. परंतु या आर्ष म्हणून समजल्या जाणाऱ्या अग्निपुराणांतील कोठेहि उतारा घेतलेला आढळत नाही अथवा त्याचा उल्लेखहि केलेला नाहीं. यावरून त्यावेळीं अग्निपुराणांत हा साहित्यविषय समाविष्ट झाला नव्हता किंवा कदाचित् समाविष्ट असला तर त्यास प्रामाण्य मानिलें जात नव्हतें हें उघड होत आहे. शिवाय भरत, भामह, दंडीप्रभृति साहित्यग्रंथकारांच्या ग्रंथांतून अग्निपुराणांतील व्याख्या, श्लोक व अनुक्रमयुक्त श्लोकसंघहि सापडतात. हे सर्व ग्रंथकार अभिजात कवि व साहित्यशास्त्रांत निष्णात असल्यामुळे अग्निपुराणासारख्या आर्षग्रंथाचा उल्लेख न करतां त्यांतील विषयाचा असा अपहार करतील अशी कोणास शंकाहि घेतां येणार नाही. शिवाय अग्निपुराणांत केवळ साहित्यशास्त्राचीच माहिती आहे असें नाही, तर कोश, छंद, ज्योतिष, धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र वगैरे अनेक विषयहि त्यांत समाविष्ट झालेले आहेत व तेथे तत्तच्छास्त्रांतील अभियुक्तांच्या ग्रंथांतील उताऱ्यांचा त्यांनी संग्रह केला आहे. तात्पर्य, प्रस्तुतचें अग्निपुराणाचें स्वरूप हें आर्ष नसून सर्व विषयांचें संग्राहक असें कोणीतरी अर्वाचीन विद्वानांनी बनविलेलें आहे. तेव्हा तो ग्रंथ आर्ष समजणें विशेषतः साहित्यशास्त्राविषयी समजणें युक्त नाही असें रा. काणे यांनी म्हटलें आहे तें विद्वानांस पटण्यासारखें आहे. यापुढे भरताचें नाट्यशास्त्र व भरतमुनि हेच प्रस्तुत उपलब्ध ग्रंथांत व ग्रंथकारांत आद्य होत असें त्यानी म्हटलें आहे. प्रस्तुत उपलब्ध ग्रंथांत नाट्यशास्त्र हाच साहित्यशास्त्रांतील आद्यग्रंथकार म्हणून प्रतीत होत असला तरी नाट्यग्रंथकार म्हणून भग-

वान पाणिनीने शिलालि, कृशाश्व वगैरेंचे उल्लेख केलेले आहेत, ते भरताहून पूर्वकालीन असावेत. नाट्यशास्त्रांत तंडु वगैरेंचे उल्लेख आहेत ते बहुधा भरताच्या समकालीन असावेत. परंतु या कोणाचेंच ग्रंथ आज उपलब्ध होत नसल्यामुळे भरताच्या नाट्यशास्त्रासच आद्यनाट्यग्रंथ म्हणून मान द्यावा लागत आहे. या नाट्यशास्त्राच्या विवेचनांत 'आनुवंश्य' या शब्दाच्या अर्थासंबंधाने थोडीशी वाटाघाट केली आहे. त्यांत 'अनुवंशभवौ शिष्याचार्यपरंपरासु वर्तमानौ' असा जो अभिनवगुप्ताने अर्थ केला आहे तोच प्राचीन परंपरेस अनुसरून आहे. कारण पाणिनीच्या 'संख्या वंश्येन' या सूत्राचें विवेचन करतांना 'वंशो द्विधा विद्यया जन्मना च। तत्र भवो वंश्यः" असा वंश्य शब्दाचा अर्थ दिला आहे. त्यास अनुसरूनच अभिनवगुप्तांचा हा अर्थ आहे. यानंतर प्रस्तुत उपलब्ध असणारें नाट्यशास्त्र असेंच भरताने रचिलें का त्यांत कांही मिसळ झाली आहे याची वाटाघाट करून प्रस्तुतचें नाट्यशास्त्र मूळ स्वरूपांत नाही, त्यांत पुढील विद्वानांनी भर घातली आहे असें प्रमाणपुरःसर दाखविलें आहे. आमच्या मतें कोणताहि मान्य प्राचीन ग्रंथ घेतला तर त्यामध्ये पुढील काळांत कांही फेरफार हा व्हायचाच. ही गोष्ट मनुस्मृति, रामायण, भारत इत्यादि ग्रंथांतील प्रक्षिप्त भागासंबंधाने जे वादविवाद सुरू आहेत त्यावरून निश्चित झाल्यासारखीच आहे. तेव्हा मूलग्रंथकाराच्या आशयास व परिपाठीस अनुसरून कोणी कांही भाग घातले तरी तो सर्व ग्रंथ मूळ ग्रंथकाराचाच म्हणून समजण्यास हरकत नाही. मनुस्मृतीचा टीकाकार कुल्लूकभट्ट याने आपल्या शेंकडो विद्वान विद्यार्थ्यांबरोबर चर्चा करून मूळ निश्चित झाल्यावर मगच टीकेंत त्या त्या महत्त्वाच्या विषयांचा समावेश केला आहे असें म्हणतात. पातंजल महाभाष्यांत कांही स्थळीं तर वादाच्या वेळीं गुरुशिष्य संवादात्मकच पद्धति आढळून येते. तात्पर्य विशेष प्राचीन असणाऱ्या ग्रंथांत मूलग्रंथानुसार कोणी कांही भाग घातला तर त्याबद्दल विशेष आक्षेप घेण्यांत स्वारस्य नाही. तसें व्हावयाचेंच; असो.

नाट्यशास्त्राचा कालनिर्णय करतांना इसवी सनाच्या दहाव्या शतकांतील दामोदरगुप्तास आरंभ करून प्रतिलोमक्रमाने चवथ्या शतकांतील कालिदासापर्यंत येऊन मधल्या काळांतील कोणकोणत्या पंडितांनी भरताचा उल्लेख केला आहे हें दाखविलें आहे व त्यावरून त्यास दुसऱ्या शतकाच्यापुढे आणतां येत नाही असें निश्चित केलें आहे. परंतु त्यास मागे किती नेतां येईल हें ठरवितां येत नसल्यामुळे भरतासंबंधी हें कालविवेचन अर्धवटच झालेलें आहे.

यापुढे मेधाविरुद्र, धर्मकीर्ति, भट्टि वगैरेंची त्रोटक माहिती देऊन पुढे भामह व दंडी यांचे ग्रंथ व त्यांचा कालनिर्णय याविषयी विशेष विवेचन केलें आहे. व त्यासंबंधाने प्रो. पाठक, त्रिवेदी, म. म. गणपतिशास्त्री वगैरे विद्वान एका बाजूस तर दुसऱ्या बाजूस प्रो. नरसिंह, दिवेकर, बटुकनाथ शर्मा व सुशीलकुमार दे अशी विद्वान मंडळीही आहेत. या दोन्ही बाजूंच्या विद्वानांनी भामहाचा काव्यालंकार व दंडीचा काव्यादर्श यांचा कीस काढून आपलें मत स्थापन करण्याचा कसून प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे हा वाद विशेष गंभीर स्वरूपाचा झाला आहे. तेव्हा या विवेचनांत ज्यांनी विशेष परिश्रम केले आहेत अशा व्यक्तींनीच वाटाघाट करणें युक्त. तथापि एक पक्ष म्हणून नव्हे तर शंका म्हणून या संबंधाने कांही वाटा-

घाट येथे केला तर ती अप्रस्तुत होणार नाही. या दृष्टीनें पाहूं लागलें तर भामहापेक्षा दंडी प्राचीन असावा याविषयी थोडेसें गमक सापडतें तें असें. साहित्यशास्त्राचें प्रारंभीचें स्वरूप कसें असावें, त्यावेळीं कोणत्या गोष्टीकडे विशेष लक्ष दिलें जात असावें याचा जर विचार केला तर काव्याची बाह्य चमत्कृति, जी अनुप्रास, रीति वगैरे, तिच्यावर प्रथम विशेष कवींचें व त्यामुळे साहित्यशास्त्रकारांचें लक्ष असावें असें वाटतें. अर्थात् या गोष्टीचें ज्या ग्रंथांत विशेष विवेचन असेल तो प्राचीन अशी कल्पना करण्यास हरकत नाही. भामह व दंडी या उभयतांचे ग्रंथ पाहिले तर दंडीइतकें रीति, अनुप्रास इ. इ. शब्दालंकार वगैरे शब्दचमत्कृतिप्रधान गोष्टींचें विवेचन भामहानें केलेलें दिसत नाही. वामन, भोज इत्यादि पुढील विद्वानांनी रीतीचें व शब्दालंकारांचें विस्तृत विवेचन केलें आहे. तथापि ते पूर्वसंप्रदायानुप्राप्त म्हणून केलेलें आहे. त्यांत दंडीच्या मानानें शब्दापेक्षा अर्थासच प्राधान्य दिलेलें आढळतें. दंडी रीतींत अर्थगत ४।५ च गुण मानितो तर हे पुढील ग्रंथकार ते दहा मानितात. रीति वगैरेचा त्यांनी विस्तार केला आहे तथापि तो त्यावेळीं अर्थाला काव्यांत प्राधान्य येऊं लागल्यामुळे शब्दाचेंहि महत्त्व दाखवावें एवढ्याकरतांच केलेला आहे. तात्पर्य पुढील हा विस्तार काव्यांत काय आढळतें हें दाखविण्यापेक्षा रीति, शब्दालंकार वगैरेचा विस्तार किती करतां येईल हें दाखविण्याकरतांच केला आहे. भामह, दंडी यांच्या ग्रंथांत या कृत्रिम विस्ताराकडे विशेष लक्ष दिलेलें दिसत नाही. तेव्हा ते दोघेहि प्राचीन ठरतात व त्या दोघांत दंडीचा शब्दालंकार, रीति वगैरेकडे भामहापेक्षा विशेष ओढा असल्यामुळे तो प्राचीन असावा असें वाटते.

या दंडीच्या विवेचनांत दुसरा एक विवादाचा मुद्दा आला आहे तो म्हणजे दशकुमारकर्ता दंडी व काव्यादर्शकर्ता दंडी हे एक का भिन्न याविषयींचा आहे. प्रो. त्रिवेदी, रा. आगाशे यांनी हे दोन ग्रंथकार एक नव्हेत भिन्न आहेत असें म्हटलें आहे. याचें कारण काव्यादर्शकार दंडी हा उत्तम वैयाकरण, सुशील व नीतिमान होता हें त्याच्या काव्यादर्शग्रंथावरून दिसून येतें. दशकुमारकर्ता हा वैयाकरण व सुशील नसावा हेंहि त्याच्या दशकुमार ग्रंथावरून दिसून येतें. तेव्हा या दोन ग्रंथाचे कर्ते, हे दंडी या एकाच नांवानें संबोधिले जात असले तरी एक नव्हेत असा या मंडळीचा पक्ष आहे. रा. काणे वगैरे यांचें म्हणणें ते उभयतां एकच असावेत. दोघांच्या ग्रंथांत एक उत्तम, शुद्धप्रयोगयुक्त व कर्त्याचें सौशील्य दाखविणारा तर दुसरा व्याकरणदृष्टीनें अशुद्ध प्रयोगानें युक्त व कर्त्याचें दौःशील्य दाखविणारा हा जो फरक दृष्टीस पडत आहे तो प्रथम सांगितलेल्या गुणांनी युक्त ग्रंथ अर्थात् काव्यादर्श हा त्या कवीनें परिणतप्रज्ञ झाल्यावर प्रौढ वयांत लिहिला असावा व दुसरा दोषयुक्त दशकुमार ग्रंथ हा अविचारप्रधान् उच्छृंखल जें तारुण्य त्यांत लिहिला असावा, अशी त्याची उपपत्ति करतां येत असल्यामुळे दोन दंडी मानण्याचें कारण नाही. परंतु हा कोटिक्रम पटण्यासारखा दिसत नाही. व्याकरणांत, महाभाष्यांत दंडीचें उत्तम अध्ययन झालें होतें, हें 'लिंपतीव तमोङ्गानि' येथे उपमा मानितां येत नाही, उत्प्रेक्षाच मानिली पाहिजे याविषयी त्यानें जें विवेचन केलें आहे त्यावरून स्पष्ट होत आहे. हें त्याचें विवेचन पुढील साहित्यकारांनी प्रमाणभूत म्हणून आदरिलें आहे. अर्थात् त्याच्या व्याकरणांतील पांडित्याविषयी कोणासहि शंका घेतां येणार नाही.

काव्यादर्शात दुष्ट प्रयोगाबद्दल तो " गौर्गौः कामदुघा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः। दुष्प्रयुक्ता पुनर्गोत्वं प्रयोक्तुः सैव शंसति ॥ तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथं च न। स्याद्वपुः सुंदरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम् ॥" असें बजावीत आहे. यावरून त्याचा निर्दोष शब्दरचनेकडे केवढा ओढा होता हें उघड होत आहे. त्याच्या या काव्यादर्शांत निर्दोष शब्दरचनाच दिसून येते, अशुद्ध प्रयोग आढळत नाही. तेव्हां अशा नांवाजलेल्या वैयाकरणाच्या हातून अचक्षिपि, आल्हादिपत, अहमाचकमे, अहंसस्त्रजे अशा प्रकारचे अशुद्ध शब्दप्रयोग होणें दुर्घट आहे. तसेंच त्याचें भाषेवर प्रभुत्व उत्तम होतें तें काव्यादर्श पाहिला असतां स्पष्ट होत आहे. तेव्हां अशा जाड्या वैयाकरण व भाषेवर प्रभुत्व असणाऱ्या व्यक्ति जर अशुद्ध प्रयोग करूं लागल्या तर शुद्ध प्रयोग करावयाचे कोणी ? व तसेंच वर दिलेल्या प्रयोगाप्रमाणे अशुद्ध प्रयोग करणाऱ्या व्यक्तीस जर वैयाकरण म्हणावयाचें तर मग अवैयाकरण कोण ? तेव्हां दशकुमारकर्ता व काव्यादर्शकर्ता या व्यक्ति भिन्न असाव्या याविषयी व्याकरण अशुद्धाचा जो पुरावा त्रिवेदी प्रभृतींनीं पुढे आणिला आहे तो विचारणीय आहे. आता दशकुमारचरित हें दंडीने तरुणपणीं लिहिलें असावें असें जें या ऐक्यवादी मंडळानी म्हटलें आहे तेंहि चिंत्यच वाटतें. कारण दशकुमारचरित ज्याने वाचिलें आहे त्यास ही गोष्ट माहीत आहे की, दशकुमारचरिताचा पूर्व भाग ज्याला पूर्वपीठिका म्हणतात तो व शेवटचा भाग हा दंडीचा नसून भट्टनारायण वगैरे इतरांनी ते भाग त्यास जोडून ग्रंथास पूर्णता आणिली आहे. तेव्हा दशकुमारकार दंडी हा दशकुमाराची अर्धवट योजना करून तो ती पूर्ण होण्याचा आंतच या लोकींची यात्रा संपवून गेला असला पाहिजे. म्हणजे दशकुमार हाच त्याचा शेवटचा ग्रंथ असावा. म्हणून दशकुमारचरित तारुण्यावस्थेंत लिहिलें वगैरे जें म्हटलें आहे तें विचिकित्सक विद्वानांस पटण्यासारखें नाही. तसेंच दशकुमारांत अश्लील व नीतिबाह्य ज्या कथा आहेत त्याचें कर्तृत्व काव्यादर्शकार दंडीला देतां येणार नाही. कारण काव्यादर्शकार हा अश्लील वर्णनाविषयी इतका विन्मुख आहे की, त्याला शब्दाच्या जोडणीमुळे सहज घडणारें अश्लीलत्व सुद्धा त्याज्य वाटत होतें. ग्राम्यशब्दाचे उच्चार स्पष्टपणें करूं नयेत म्हणून तो 'यथा यकारादि पदम्' असें सांगून त्या शब्दाची कल्पना वाचकांस करून देतो व या अश्लीलाचें उदाहरणहि 'या भवतः प्रिया' असें सभ्यार्थनिगूहित अत्यंत सौम्य देतो. तेव्हां अशा कवीच्या हातून दशकुमारांतील नीतिशैथिल्ययुक्त कथा रचिल्या जातील असें वाटत नाही. बरें कदाचित् तरुणपणीं उच्छृंखल अवस्थेमध्ये त्या रचिल्या अशी कल्पना केली तरी पुढे काव्यादर्श ग्रंथ करण्यासारखी त्याला परिणतावस्था प्राप्त झाल्यावर त्याने तो दशकुमार ग्रंथ फाडून अथवा जाळून कां टाकिला नाही ? तात्पर्य, या ऐक्यवादी मंडळीची परिणतावस्था ही कोटि विशेष महत्त्वाची नाही. असो. आता हें दंडीचें विवेचन येथेच पुरें करून भामहाकडे थोडेसें वळूं. भामह हा दंडीच्या मागूनचा असावा असें आम्हांस वाटत असल्यामुळे रा. काणे यांनी जरी दंडीच्यापूर्वी त्याचें विवेचन केलें आहे तरी कालक्रमाच्या धोरणाने आम्ही त्याचें विवेचन दंडीनंतरच करितों

भामह याचा सन्मान्य साहित्यकार म्हणून दंडीपेक्षा विशेष लौकिक असावा. कारण पुढील साहित्यशास्त्रकारांनी दंडीपेक्षा त्याचे विशेष उल्लेख प्रमाण म्हणून आपल्या ग्रंथांत केले आहेत. उद्भटासारख्या नामांकित साहित्यकोविदांनी त्याच्या ग्रंथावर भामहविवरण म्हणून टीका

लिहिली आहे यावरूनहि हेंच सिद्ध होत आहे. हा भामह बौद्ध का वैदिक यासंबंधाने थोडासा वाद आहे. कांही मंडळींनी त्यास वैदिक ठरविला आहे. त्यास मुख्य कारण त्याने बौद्धपंडितांनी स्वीकारलेला ' अपोहवाद ' मानिला नाही, त्याचें खंडन केलें आहे, हें होय. तो बौद्ध-धर्मानुयायी असावा याला त्याने ग्रंथारंभीं विशिष्ट देवतेचें वंदन न करतां सार्व, सर्वज्ञ असे सामान्य शब्द घालून सर्वज्ञाला (बुद्धाला) वंदन केलें आहे. त्याच्या बापाचें नांव रक्रिल हें बौद्धलोकांत प्रचारांत असलेलें होतें. त्याच्या नांवापुढे बौद्ध व्याकरणकार चंद्रगोमी याने पूज्य या अर्थी सांगितलेला 'गोमी' हा शब्द लावलेला आढळतो. तेव्हा तो बौद्ध असावा, असें दुसऱ्या बाजूचें म्हणणें आहे. आता पहिल्या बाजूच्या एकेक मुद्याचा विचार करून त्यासंबंधाने आम्हांस काय वाटतें तें सांगतों. यांचे मुख्य मुद्दे त्याने बौद्धाच्या अपोह वादाचें खंडन केलें आहे व आपल्या ग्रंथांत वैदिक देवतांचीं वर्णनात्मक पद्यें उदाहरणार्थ म्हणून दिलीं आहेत, हेच दोन होत. यांपैकी पहिला मुद्दा विशेष शंकास्पद आहे. कारण बौद्धधर्मांतील एखाद्या व्यक्तीला एखादा शास्त्रीय विषय मान्य नसला म्हणून त्याचें विशिष्टधर्मत्व कसें नष्ट होतें तें कळत नाही. बौद्ध धर्मांत माध्यमिक, योगाचार वगैरे पंथांचीं शास्त्रीय मतें भिन्न भिन्न आहेत, परंतु ते सर्व बौद्धच समजले जातात. नैयायिक वेदांती यांतहि पुष्कळ मतभेद आहेत परंतु ते सर्व वैदिकमार्गानुयायी म्हणूनच समजले जातात. धार्मिक विषय निराळे व शास्त्रीय विषय निराळे. शास्त्रीय विषयांत मतभेद असला तरी त्यामुळे धार्मिक भावनेला बाध येण्याचें कारण नाही. अपोहवाद हा शास्त्रीय-विषय, तेव्हा त्यासंबंधाने मतभेद असला म्हणून काय झालें ? अलंकारिक व्यंजनावृत्ति मानितात, नैयायिक वेदांती ती मानीत नाहींत म्हणून त्यांचा धर्म थोडाच बदलतो. भामह स्वतंत्र विचाराचा मनुष्य होता. तो जेवढें त्याच्या बुद्धीस पटेल त्याचाच आदराने स्वीकार करीत होता व जें पटणार नाही त्याचा तितक्याच अनादराने तिरस्कार करीत असे हें त्याच्या या काव्यालंकारावरून दाखवितां येईल. तो व्याकरणशास्त्राची ' सूत्राम्भसं पदावर्तम् ' इत्यादि पद्यांनी मनसोक्त प्रशंसा करितो व " श्रद्धेयं जगति मतं हि पाणिनीयम् ' असें पाणिनीचें गौरव वर्णितो. परंतु त्याला वैयाकरणांचा स्फोटवाद मान्य नसल्यामुळे " शपथैरपि चादेयं वचो न स्फोटवादिनाम् । नभः कुसुमस्तीति श्रद्दध्यात्कः सचेतनः ॥ ' अशी खपुष्पाची त्यास उपमा देऊन त्यांचा उपहास करतो. यावरून तो स्पष्टवक्ता होता हें उघड होत आहे. अर्थात् त्याला बौद्धांनी अंगिकारलेला अपोहवाद मान्य नसला म्हणून तेवढयावरून त्याला वैदिक समजणें प्रशस्त नव्हे. या दृष्टीनेच आपण व्यक्तीची परीक्षा करूं लागलों तर वरील स्फोटवादाविरुद्ध त्याने केलेलें विधान पाहून त्यास अवैयाकरण ठरवावें लागेल. परंतु ती गोष्ट त्याने व्याकरणशास्त्राची जी प्रशंसा केली आहे त्यास अत्यंत विरुद्ध होत आहे. म्हणून तो वैयाकरण का अवैयाकरण याविषयी वादच करावा लागेल.

आता बौद्ध सारस्वतांत प्रायः आढळून येणारी जी बुद्धदेवतेचें गुणवर्णन करुन वंदन करण्याची पद्धति तीच भामहाने काव्यालंकारांत अनुसरलेली आहे. त्यांत बुद्धाचा ' सर्वज्ञ ' या संज्ञेने निर्देश करुन सर्वांचें हित करणारा या अर्थी त्याला ' सार्व ' हें विशेषण दिलें आहे. वैदिक ग्रंथकारांत अशा अर्थी ' सार्व ' शब्द उपयोगांत असलेला आढळत नाही. भामहाने

स्वतःच सर्वांचें हित करणारा अशी या शब्दाच्या अर्थाची फोड केलेली आहे. यावरून हें नमन बुद्धाला उद्देशूनच असावें असें वाटतें. कारण बुद्धाची प्रसिद्धि, त्याचें सर्वज्ञत्व व सर्वजन-हितकारित्व या दोन गुणांनीच विशेष आहे, हें त्याच्या चरित्राचें परिशीलन करणाऱ्यास सांगण्याचें कारण नाही. अशा रीतीनें भामहाचें हें नमन बुद्धास अनुलक्षून आहे हें सिद्ध होत असतांना 'सर्वज्ञ' हें शंकराचेंहि नांव आहे, 'सार्व' हें विशेषण शंकरास लावण्यास नड नाही इ. इ. कोटिक्रम प्रतिपक्षीयांनी केला आहे. परंतु तो विशेष टिकणारा दिसत नाही. कारण नमनसंप्रदाय व सर्वज्ञादि शब्द विशेषतः कोणत्या अर्थी योजिले जातात हें पाहिल्या-वांचून यौगिक अर्थानें आपणास अभिप्रेत असणाऱ्या व्यक्तीकडे त्या शब्दांचा आपण उपयोग करूं लागलों तर वाटेल तो शब्द वाटेल तिकडे लावतां येईल. 'सार्व' शब्दच शंकराला लावतां येईल एवढेंच काय परंतु प्रत्यक्ष बुद्ध हा शब्दहि शंकरास लावतां येईल. परंतु असा शब्दाचा उपयोग करणें हें संप्रदायशुद्ध होणार नाही. तसेंच कोशांत 'सर्वज्ञ' हा शब्द बुद्ध व शंकर या उभयतांचा वाचक आहे म्हणून सांगितलें असलें तरी कविव्यवहार काय आहे हें पहाव-यास नको काय? एखादा शब्द अमक्याचा वाचक म्हणून कोशांत सांगितलें असलें तरी तो शब्द त्या अर्थी जर कविप्रचारांत नसेल तर त्या शब्दाचा उपयोग केला असतां 'अप्रयुक्त' दोष होतो. तेव्हां शब्दाचा अर्थ करतांना प्रयुक्तत्व, अप्रयुक्तत्व अवश्य पाहावें लागतें. नाही तर आपल्या अभिप्रेत अर्थाकरतां आपण कवीला अप्रयुक्त दोषभाक् करीत आहों असें होईल. अमरसिंह हा बौद्ध आहे ही गोष्ट आता निर्विवादपणें सिद्ध झाली आहे. अर्थात् अमरकोशांतील पहिला मंगलश्लोक जो 'यस्य ज्ञानदयासिंधो' तो बुद्धदेवतेला उद्देशून आहे हें उघड आहे. त्यांत बुद्धाचें ज्ञान व सर्वहितकारी दया यांसच भामहाप्रमाणे प्राधान्य दिलें आहे. परंतु अमरकोशावरील कांही टीकाकारांनी हा श्लोक वैदिक देवतेपर लावून अमरसिंहास वैदिक बन-विला आहे. ह्या प्रकारच्या प्राचीन व अर्वाचीन गोष्टी पाहिल्या म्हणजे कांही द्वैती विद्वान 'अद्वैत' या शब्दाचा अर्थ 'अकारो वासुदेवः स्यात्' या कोशानुरोधानें 'एन' (अ शब्दाची तृतीया) वासुदेवेन सह द्वैतं भेदः अद्वैतम् अशी फोड करून अद्वैत म्हणजे जीवेशभेद असा अर्थ करतात त्यांचा उपहास कां करावा हें समजत नाही. असो. आता भामहाच्या वडिलाचें नांव 'रक्रिलगोमी' यासंबंधानें भामहास वैदिक ठरविणारी ही मंडळी काय म्हणतात तें पाहूं. या मंडळीस 'रक्रिल' ही संज्ञा बुद्धवर्गीत प्रचारांत आहे ही गोष्ट मान्य आहे. तसेंच 'गोमिन् पूज्ये' या चांद्रव्याकरणावरून तो शब्द बुद्ध ज्ञातींत आदरार्थी विशेषनामापुढे लावतात ही गोष्टहि त्यांस मान्य आहे. तेव्हां भामहाच्या वैदिकत्वास बाध आणणारी ही त्याच्या वडिलांच्या नांवाची उपपत्ति ही मंडळी अशी करते की, भामहाच्या काळीं बौद्ध व वैदिकधर्मीयांचें पर-स्परांशीं विशेष संघट्टन झाल्यामुळे कांही वैदिकांनी बौद्ध प्रचारांतील विशेष संज्ञा आपल्यांत प्रचलित केल्या. उदाहरणार्थ प्रस्तुत काळीं कांही हिंदुलोक युरोपिअन लोकांचीं नांवें आपल्या मुलाबाळांस ठेवितात, त्याप्रमाणेच ही गोष्ट असावी. आम्हांस ही उपपत्ति विशेष धाडसाची वाटते. अशा कल्पनातरंगानें वाटेल तें ठरेल. शिवाय एखाद्या व्यक्तीनें अन्यधर्मीय एखादें नांव धारण केलें तरी त्या धर्माच्या लोकांत आदरार्थी रूढ असलेले जे 'गोमी' वगैरे शब्द

ते तो आपल्या नांवापुढे कशास जोडील ? एखाद्या वैष्णवाने तेलगांतील सुब्रह्मण्य वगैरे नांव चुकून किंवा नवसाने ठेविलें तरी तो आपणास सुब्रह्मणय्या खास म्हणणार नाही. किंवा एखाद्या शैवाने वासुदेव नांव धारण केलें तरी तो आपणास वासुदेवाचार्य खास म्हणणार नाही. असो. आता भामहाच्या वैदिकत्वाबद्दल त्याच्या काव्यालंकारांनी उदाहृत पद्यांत वैदिक देवतांचें वर्णन आहे म्हणून तो वैदिक असावा असें या मंडळींचें म्हणणें आहे. परंतु तेंहि विशेष जोरकस वाटत नाही. कारण जानकीहरणकर्ता कुमारदास, कुन्दमालाकर्ता दिङ्नाग हे बौद्ध वर्गांतील प्रसिद्ध कवि व पंडित आहेत. या दोघांनीहि रामचरित्र सुंदर रीतीने वर्णिलें आहे. हेमचंद्र या जैन कवीने कितीतरी हिंदुदेवतांच्या वर्णनात्मक श्लोक घेतले आहेत. तेव्हा वरील पुरावा अगदीच निरुपयोगी ठरत आहे. आम्हांस अशी एक शंका येत आहे की, वैदिकधर्माच्या उत्कर्षाचा असा एक काल असावा की त्या वेळीं अन्यधर्मीयांस स्वविरचित ग्रंथांत स्वेष्ट देवतेचें मोघम वंदन करून प्रबल अशा हिंदुधर्मीयांच्या देवतादिकांचें वर्णन करण्यांत स्वकवित्व खर्ची घालावें लागत असे. त्याशिवाय त्यांच्या ग्रंथास गौरव प्राप्त होत नसावें. नाही तर कुमारदास, दिङ्नागप्रभृतींनी रामचरितवर्णन कां केलें व त्याबद्दल बौद्ध समाजाकडून त्यांचा निग्रह कां झाला नाही ? तसेंच बौद्धधर्मीय अमरसिंहाने स्वधर्मीय विशिष्ट पारिभाषिक शब्दांचे व संज्ञांचे उल्लेख न करतां हिंदु देवतांचे इतके विस्ताराने उल्लेख केले नसते. असो. या मुद्यासंबंधाने विशेष विवेचन करण्याचा हा प्रसंग नव्हे, म्हणून हें विवेचन येथेच पुरें करू. वर केलेल्या विवेचनावरून भामहास वैदिक समजण्यास मनाची निःशंक प्रवृत्ति होत नाही एवढें सांगून पुढील विषयाकडे वळू.

यानंतर पहिल्या भागांतील विषयांचा उहापोह करावयाचा म्हणजे उद्भटादि ३०।३१ साहित्यकार, त्यांचे ग्रंथ व त्यांतील विषय यांचा उहापोह करणें होय. रा. काणे यांनी या साहित्यकारांचे ग्रंथ, त्यांतील विषय, त्यांचे पौर्वापर्य, त्यांचे काल व त्यांचें स्थल यासंबंधाने विविध प्रमाणें उपन्यस्त करून निर्णय केले आहेत, ते पाहिले म्हणजे त्यांची ग्रंथोपस्थिति, समयस्फूर्ति वगैरे गोष्टींची जितकी प्रशंसा करावी तेवढी थोडीच असें वाटूं लागतें व त्यांस यापुढे राजेश्री अथवा प्रोफेसर म्हणण्यापेक्षां डॉक्टर म्हणण्याचा सुयोग प्रस्तुत लेखकास लवकर यावा असेंच तो अंतःकरणपूर्वक इच्छितो. केव्हां योग येतो पाहावें. असो या विस्तृत विवेचनांत ग्रंथ व त्यांतील विषय यांत मतभेद असण्याचें कारणच नाही. कारण त्यासंबंधाने त्या त्या ग्रंथांतील स्पष्ट उतारेच दिले आहेत. स्थलकालविवेचनहि प्रमाणपुरःसर केलें असल्यामुळे त्यांतहि मतभेद होण्याचें कारण नाही. शिवाय तो विषय ज्यांनी त्यांत आपलें आयुष्य वेचिलें असेल अशांनीच चर्चित करावा असें प्रस्तुत लेखकाने पूर्वी सुचविलेंच आहे. तेव्हा हें पहिल्या भागाचें विवेचन येथेच पुरें करावें हें त्यास युक्त दिसतें; परंतु कांही साहित्यग्रंथकारांचा या भागांत उल्लेख यावयास पाहिजे होता तो आला नाही म्हणून तेवढाच निर्देश करून दुसऱ्या भागाकडे वळू. वाग्भट, भानुदत्त वगैरे साधारण साहित्यकारांचा जर या भागांत उल्लेख आहे तर त्यांत मंदारमरंदचंपूकाराचा उल्लेख का नसावा हें कळत नाही. तसेंच बोपदेव यांनी श्रीमद्भागवतावर मुक्ताफल नांवाची टीका केली असून भागवतांतील नवरसात्मक श्लोकांचा संग्रह करून त्या नवरसांचा भक्तिरसांत

समावेश केला आहे असें स्मरतें. (प्रस्तुत मुक्ताफल जवळ नसल्यामुळे त्यांतील कांही श्लोक वगैरे देतां येत नाहीत). या मुक्ताफलावर हेमाद्रि या प्रसिद्ध पंडिताची टीका आहे. तेव्हां या ग्रंथाचा व बोपदेवाचाहि या इतिहासात्मक ग्रंथांत थोडा परामर्ष घेणें अवश्य वाटतें. व शेवटी काव्यप्रदीप, रसगंगाधर व चित्रमीमांसा या ग्रंथांवर पांडित्यपूर्ण टीका करणारे महामहोपाध्याय नागेशभट्ट यांची माहिती दिली यापेक्षा विस्तारानें द्यावयास पाहिजे होती; असें आम्हास वाटतें नागेशपंडित हा सामान्य विद्वान नव्हे. व्याकरण, सांख्य, अलंकार या शास्त्रांत त्याचे सर्वमान्य ग्रंथ आहेत. जगन्नाथाचें मार्मिकपणे खंडन करून अप्पयदीक्षितास यानेच सावरून धरिलें आहे. मनोरमाकुचमर्दनीचे शब्दरत्नांत यानीच खंडन केलें आहे. तेव्हा अशा विद्वानाचें योग्य स्वरूप कळण्यास केलें यापेक्षा विशेष विस्तृत विवेचन करावयास पाहिजे होतें. तरी याचा विचार ग्रंथकर्त्यांनी द्वितीयावृत्तींत करावा एवढें सांगून प्रथम भागाचें विवेचन पुरें करितों.

या पुस्तकाच्या दुसऱ्या भागांतील विषयांपैकी साहित्यशास्त्राची वाढ, त्याचें लक्षण, व त्यांतील रसादि संप्रदाय यांचेंच मुख्यत्वेंकरून विवेचन करण्याचा विचार आहे. बाकीचे त्यांतील विषय म्हणजे काव्याचें प्रयोजन, हेतु, साहित्यशास्त्रांतील विषय, साहित्यशास्त्रें व इतर शास्त्रें इ. इ. यांचें विवेचन वाचकांनी मुळांतच पाहावें. कारण त्या विषयांत विशेष चर्चा करण्यासारखें कांही नाही व तितके महत्त्वाचेहि ते विषय नाहीत.

साहित्यशास्त्राचें विवेचन करावयाचें म्हणजे प्रथमतः साहित्यशास्त्र कशास म्हणतात व हें अभिधान या शास्त्रास कां प्राप्त झालें याचें थोडेसें विवेचन केलें पाहिजे. राजशेखरानें ' साहित्यविद्या ' या शब्दाचें विवेचन ' शब्दार्थयोः सहभावेन विद्या साहित्यविद्या' असें केलें आहे. शब्द व अर्थ यांच्या सहभावावर म्हणजे संयुक्ततेवर अवलंबून असणारी जी विद्या ती साहित्यविद्या म्हणजे साहित्यशास्त्र हें शब्दार्थाच्या सहभावावर (उभयनिष्ठ चमत्कृतीवर) अवलंबून आहे. व त्या उभयनिष्ठ चमत्कृतीचें या शास्त्रांत विवेचन असतें असें यावरून ध्वनित होतें. भामहानें ' शब्दार्थौ सहितौ काव्यम् ' असें काव्याचें लक्षण केलें आहे. हें व राजशेखराचें साहित्यविवेचन हीं दोन्हीं एकाच अर्थाचीं आहेत. तेव्हा काव्य व साहित्य हे शब्द पर्याय होतात. ' कवेः कर्म काव्यम् ' असें कांही विद्वान काव्य शब्दाचें विवेचन करतात. त्यांतील ' कर्म ' शब्दानें शब्दार्थवैचित्र्यरूपीच क्रिया अपेक्षित आहे. नंतर हें जें शब्दार्थाचें साहित्य सांगितलें यांत शब्द व अर्थ हे तुल्यबल समजावयाचे कां त्यापैकी एकास प्राधान्य देऊन दुसऱ्यास त्याचें सहायभूत समजावयाचें असा प्रश्न उपस्थित होतो. शब्द व अर्थ यांत अंगांगीभाव मानावयाचा असेल तर अंगी (प्रधान) कोण व अंग (अप्रधान) कोण हा प्रश्न येतो. म्हणजे शब्दाला प्राधान्य देऊन अर्थाला त्याचें अंगभूत समजावयाचें कां अर्थाला प्राधान्य देऊन शब्दाला त्याचें अंगभूत समजावयाचें हा विवाद उत्पन्न होतो. तात्पर्य, या वादामुळे आपण काव्य म्हणून ज्याला म्हणतों त्यांत शब्दचमत्कृतीचें प्राधान्य असतें का अर्थचमत्कृतीचें प्राधान्य असतें, अथवा उभय चमत्कृतीचें प्राधान्य असतें असे तीन पक्ष उपस्थित होतात. त्यांत समुचित शब्दयोजनेनें चमत्कृति करण्यांत ज्याला प्रभुत्व प्राप्त झालें आहे असे दंडी जगन्नाथ वगैरे मंडळी काव्यांत शब्दचमत्कृतीला प्राधान्य देतात. त्यांच्या मतें ' श्री नूते '

' शुष्कोवृक्षस्तिष्ठत्यग्रे ' हीं वाक्यें काव्यें नसून याच अर्थाचीं ' कामिनी व्याहरति ' व ' नीरसतरुरिह विलसति पुरतः ' हीं वाक्यें काव्यें होत. तेव्हां दोन्ही ठिकाणीं अर्थ एकच असून केवळ शब्दभेदामुळे एक काव्य व दुसरें अकाव्य होत आहे. म्हणून काव्यांत शब्दाला प्राधान्य दिलें पाहिजे. याविरुद्ध अर्थप्राधान्यवादी हे वैदर्भ्यादि रीति व यमक, अनुप्रास इत्यादि शब्दचमत्कृति यांनी शून्य शब्दरचना असून केवळ सरस अर्थ व विविध अर्थालंकार यांनी काव्योत्पादनकारणचमत्कृति प्रतीत होत असल्यामुळे व तीच विशेष सहृदयहारी असल्यामुळे काव्यांत अर्थाला प्राधान्य देणें युक्त होय असें प्रतिपादितात. त्यांचें केवळ सरस अर्थामुळे काव्यसंज्ञेस पात्र होणारें पुढील उदाहरण होईलः—

" कूपे पानमधोमुखं भवति मे नद्यो वराक्यः स्त्रियः ।
सारङ्गैर्बकटिट्टिभैः सह सरस्येवं मुहुश्चिन्तयन् ॥
ना दत्ते तृषितोऽपि पल्वलजलं क्रूरैर्वृतं जन्तुभिः ।
मानादुन्नतकंधरः सुरपतिं तच्चातको याचते ॥ "

याचा अर्थः—ही मानी पुरुषाविषयी अन्योक्ति आहे. चातक पक्षी भूस्पृष्ट जल प्राशन करीत नाही असा कविसमय आहे. त्यावर प्रस्तुत कवितेंत उत्प्रेक्षा केली आहे की चातक पक्षी भूमिपृष्ठावरील उदक प्राशन न करितां आकाशातील मेघोदकाची जी अपेक्षा करितो ती त्याच्या मानी स्वभावामुळेच तो करितो. कारण तो म्हणतो, विहीरीचें पाणी प्यावें तर ते खाली तोंड करून (वाकून) घ्यावें लागतें. (तेव्हा हें असलें खाली तोंड करून पाणी पिणें नको म्हणून तें पीत नाही) नद्यांचें पाणी प्यावें तर त्या बिचाऱ्या गरीब स्त्रिया. (तेव्हा त्यांजपासून पाणी कसें घ्यावें. अडीअडचणीला आपणच त्यास पाणी देणें उचित) म्हणून तें पीत नाही. (संस्कृतांत नद्या ह्या स्त्रिया व समुद्र त्यांचा पति अशी कल्पना आहे. म्हणून येथे नद्यांना ' स्त्रियः ' असें म्हटलें आहे.) सरोवरातील पाणी प्यावें तर तेथे सारंग, बगळे, टिट्टवे वगैरे क्षुद्र जलचर प्राण्याबरोबर तें प्यावें लागेल (म्हणून तेंहि तो पीत नाही) रानातील एखाद्या डबक्यांतील पाणी प्यावें तर तेथे क्रूर लांडगे कोल्हे यासारखे प्राणी असतात म्हणून तेंहि तो वर्ज्य करितो. तेव्हा असे नानाप्रकारचे विचार करणारा चातक पक्षी तान्हेला असूनहि कोणतेंच भूमीवरील जल पीत नाही तर या मानी विचारामुळे आपली मान वर करून सुरपति जो महेंद्र त्यालाच तें मागतो. (पावसाळ्यांत चातक पक्षी मेघाकडे तोंड करून ओरडतात त्यावर ही कल्पना केली आहे). ही उत्प्रेक्षागर्भ मानी पुरुषाविषयींची अन्योक्ति फार सरस आहे. यांत रीति, अनुप्रास वगैरे कांही साधले नाहीत. ह्या कवीने वर्णिलेला अर्थ कोणत्याहि शब्दाने सांगितला तरी तो मनोहरच वाटणार. तेव्हा अशा अर्थरचनेला काव्यसंज्ञा प्राप्त होत असल्यामुळे काव्यांत शब्दचमत्कृतीला प्राधान्य देण्याचें कारण नाही. अर्थालंकाराभिमानी वर्गहि या वर्गातच मोडतो. कारण अर्थालंकार हे अर्थचमत्कृतीनेच वाक्यास काव्यत्व प्राप्त करून देण्यास मदत करितात. आता तिसरा वर्ग म्हणजे शब्दचमत्कृति व अर्थचमत्कृति या उभयतांस सम प्राधान्य देऊन त्याने काव्य होतें असें समजणारा. त्याच्यामतें " उपोढरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम्। यथा समस्तं तिमिरांशुकं तया पुरोऽपि रागाद् गलितं न लक्षितम् ॥ " हें काव्य

होईल. कारण यांत वैदर्भीरीति, वृत्यनुप्रास, समासोक्ति वगैरे अलंकार व संभोगशृंगाररस हे उत्तम रीतीने संमीलित झाल्यामुळे या कवितेस मनोहरत्व आलें आहे. तेव्हा अशा प्रकारच्या शब्दार्थोभय-चमत्कृतियुक्त वाक्यास काव्य म्हणणें प्रशस्य होय असा या उभयप्राधान्यवादी विद्वानांचा आशय आहे. भामह अथवा मम्मट यांनी जरी शब्दार्थाला प्राधान्य दिलें आहे तरी त्यांचें साहित्यशास्त्रासंबंधाने संपूर्ण विवेचन पाहिलें तर अर्थप्राधान्याकडेच त्यांची दृष्टि विशेष असल्याचें दिसून येतें. कारण काव्यातील रस, भाव, गुणदोष, अर्थालंकार हे विशेषत: अर्थावर अवलंबून आहेत व यांचेंच त्यांच्या ग्रंथांत विवेचन विशेष आहे. या भिन्न भिन्न पक्षांत नानाप्रकारचे वाद आहेत, परंतु आपणास त्या वादांत पडण्याचें कारण नाही. पूर्वीचे विद्वान काव्याचें स्वरूप कसें समजत होते व त्याचा विस्तार कसा होत गेला एवढें येथे समजलें म्हणजे पुरें आहे, 'दंडी, वामन, जगन्नाथ वगैरे साहित्यपंडित रमणीयअर्थविशिष्ट शब्दाला काव्य म्हणणारे होत. भामह, मम्मट वगैरे सरस शब्दार्थाला काव्य म्हणणारे होत. काव्यांत रसाला प्राधान्य असलें तरच तें काव्य होईल, असें विश्वनाथादि कांही साहित्यकारांचें म्हणणें आहे. काव्यशब्दवाच्य केवळ रसात्मक वाक्यच नव्हे तर गिरिसागरादिकांचें मनोहर वर्णन करणारीं वाक्येंहि काव्य शब्दाचें अभिधेय होऊं शकतात म्हणून 'रसात्मकं वाक्यं काव्यम्' असा काव्य शब्दाचा अर्थ संकुचित करूं नये असा शब्दार्थवाद्यांचा अभिप्राय आहे. हा शब्दार्थ-प्राधान्यवादी वर्गच या साहित्यशास्त्रांत विशेष प्रभावशाली झाला आहे. कारण सर्व अलंकार, वक्रोक्ति व नवविध रस हे सर्व शब्दार्थावरच अवलंबून असल्यामुळे हा पक्ष सर्वोपजीव्य आहे. याप्रमाणे काव्याचें स्वरूप थोडेसें आकलन झालें म्हणजे आतां पुढे साहित्यशास्त्रांत जे विविधमार्गसंप्रदाय अथवा प्रस्थानें झालीं आहेत त्याचा विचार करणें सोयीचें होत असल्यामुळे आपण आता तिकडे वळू.

या साहित्यमार्गांचें विवेचन करण्यापूर्वी साहित्यशास्त्रांत वृत्ति कशास म्हणतात याविषयी थोडीशी माहिती द्यावीशी वाटते. कारण काव्यांत अर्थाला प्राधान्य आल्यापासून या वृत्तींचें महत्व बरेंच कमी झालें आहे. व त्यामुळे अर्वाचीन साहित्यभक्तांस रीति व वृत्ति या ओळखण्यास त्रास पडतो. प्राचीन अलंकारिकांनी वृत्तींचीं जीं लक्षणें दिलीं आहेत त्यावरून वृत्ति ह्या कांही विशिष्ट वर्णरचनेवर अवलंबून आहेत असें दिसून येतें. उद्भटाचार्य यांनी परुषा, नागरिका व ग्राम्या असे या वृत्तीचे तीन भेद केले आहेत. "शषाभ्यां रेफसंयोगैष्टवर्गेण च योजिता। परुषा नाम वृत्तिः स्यात्॥" "सरूपसंयोगयुतां मूर्ध्नि वर्गान्त्ययोगिभिः। स्पर्शैर्युतां च मन्यन्ते उपनागरिकां बुधाः॥" "शेषैर्वर्णैर्यथा योगं कथितां कोमलाख्यया ग्राम्यां वृत्तिं प्रशंसन्ति काव्येष्वादृतबुद्धयः॥" अशीं त्यांचीं लक्षणें देऊन पुढे क्रमाने "तत्र तोयाशयाशेषव्याकोशितकुशेशया। चकाशे शालिकिंशारुकपिशाशामुखा शरत्" अशीं उदाहरणें दिलीं आहेत. यावरून काव्यांतील वृत्ति या केवळ विशिष्ट वर्णयोजनेवर अवलंबून आहेत ही गोष्ट स्पष्ट होत आहे. या वृत्ति केवळ वर्णध्वनिवैचित्र्य प्रतीत करितात. काव्याच्या प्रथमावस्थेंत या ध्वनिवैचित्र्यालाच प्राधान्य होतें. भरत मुनीने 'वृत्तयः काव्यमातृकाः' असें जें म्हटलें आहे तें याच उद्देशाने होय. या वृत्तींचेंच पुढील विस्तृत रूप म्हणजे छेकानुप्रास,

वृत्त्यनुप्रास, लाटानुप्रास, यमक वगैरे शब्दालंकार होत. तात्पर्य, काव्याच्या प्रथम अवस्थेत वृत्तींला बरेंच प्राधान्य होतें. पुढे काव्यांत अर्थाला प्राधान्य आल्यापासून यांजकडे विद्वानांचें दुर्लक्ष झालें. व वृत्ति आणि रीति एकच समजूं लागले. 'केषांचिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मताः।' असें प्रकाशकारांनी रीति वृत्ति व एकच म्हणून सांगितलें आहे. परंतु रीति ह्या 'श्लेषः प्रसादः समता' इत्यादि दशगुणावर अवलंबून आहेत. वृत्ति ह्या केवळ शब्दादि वर्णविशेषावर अवलंबून आहेत. त्याला अर्थ– व्यक्ति, उदारता इत्यादि अर्थस्वरूपी गुणांची किंवा श्लेषादि शब्दगुणांची अपेक्षा नसते. तेव्हां प्राचीन कालीं वृत्ति व रीति एक समजत नसत. नाटकांत रसानुरूप कैशिक्यादि वृत्ति सांगितल्या आहेत. त्यांचें स्वरूप या आरभट्यादि वृत्तीहून थोडें निराळें आहे. रा. काणे यांनी मम्मटादि साहित्यपंडितांच्या अनुरोधाने वृत्तीचें स्वतंत्रपणें विवेचन केलें नाहीं. परंतु साहित्यशास्त्राच्या इतिहासांत त्यांचा अवश्य समावेश व्हावयास पाहिजे म्हणून आम्ही येथे थोडेसें हें त्यांचें विवेचन केलें आहे.

आता आपण साहित्यशास्त्रांतील प्रस्थानें अथवा मार्ग यांचा विचार करूं. रीति, अलंकार, रस, वक्रोक्ति, व औचित्य असें ४।५ मार्ग अथवा संप्रदाय आहेत. यांतील पहिला जो रीतिमार्ग त्याचा इसवी सनाच्या आठव्या शतकांतील वामनाने विशेष पुरस्कार केला आहे. तो 'रीतिरात्मा काव्यस्य' 'विशिष्टपदरचना रीतिः' 'विशेषो गुणात्मा' असें सांगून दंडीने 'श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता। अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः॥' असे सांगितलेलें दहा गुणच मानितो. परंतु यांत विशेष फरक असा आहे कीं, दंडी हा श्लेष, समता, व ओज हे शब्दगुण मानितो व प्रसाद, माधुर्य, अर्थव्यक्ति, उदारत्व, कांति व समाधि हे अर्थगुण मानितो. तर वामन हे दाहीहि शब्दगुण व अर्थगुण मानितो. भोजादिकांनीहि ही वामनाची पद्धतिच अवलंबिली आहे. वामनाने या गुणाप्रमाणे रीतींतहि विस्तार केला आहे. दंडी वैदर्भी व गौडी या दोनच रीति मानितो तर वामन त्यांच्या जोडीला पांचाली रीति मानतो. भोजाने आणखी यांत तीन रीतींची भर घालून वैदर्भी, गौडी, पांचाली, आवन्तिका, लाटीया व मागधी अशा सहा मानिल्या आहेत. दंडीच्या मतें गौड कवि हे सर्वत्र शब्दावडंबर फार करतात. हें त्यांचें अनौचित्य होय. 'अनुप्रासधिया गौडैस्तदिष्टम्' 'इतीदं नादृतं गौडैरनुप्रासस्तु तत्प्रियः।' असें वारंवार त्याने गौडांची अनुप्रासप्रियता व 'ओजःसमासभूयस्त्वमेतद्गद्यस्य जीवितम्। पद्येऽप्यदाक्षिणात्यानां (गौडानां) इदमेकं परायणम्॥' असें ओजोगुणविशिष्ट पद्यरचनेसंबंधाने जागोजागीं गौडांचा उपहास केला आहे. भामहालाहि अनुचित शब्दावडंबर अभिप्रेत नव्हताच. परंतु त्याने दंडीप्रमाणे गौडांविषयी अनादर व्यक्त केला नाही यावरून त्याच्या वेळीं ही काव्याची प्राथमिक शब्दचमत्कृतिप्रधानावस्था कमी होऊन गौडांतहि त्या पद्धतीस दंडीसारख्या विद्वानांच्या आक्षेपाने शैथिल्य आलें होतें. अशी कल्पना होते; व त्यामुळे दंडीचा काळ भामहाच्या पूर्वीचा ठरतो. तसेच अलंकारांची संख्या, संज्ञा व लक्षणें याविषयी भामह व दंडी यांचें विवेचन पाहून अर्वाचीन काव्यप्रकाशकार इत्यादिकांच्या काळीं परिवर्तन पावत आलेले जें अलंकारविवेचन तें कोणांत दृष्टीस पडतें हें सूक्ष्मतेने पाहिलें तर यावरूनहि या उभय ग्रंथकारांच्या पौर्वापर्याच्या निर्णयास तें उपयुक्त होईल असें वाटते.

आम्हांजवळ सध्या भामहाचें काव्यालंकार पुस्तक नसल्यामुळे हा प्रयत्न करितां आला नाही. असो. येथपर्यंत विचार केला तर वामनभोजापर्यंत रीतींचें विशेष प्राधान्य होतें, असें दिसून येतें. परंतु पुढे काव्यांत अर्थाचें महत्त्व विशेष आरूढ झाल्यामुळे हे रीति वगैरेवर अवलंबून असणारे शब्दप्रधानवाद मागे पडले असें समजण्यास हरकत नाही.

अलीकडील कांही विद्वानांचा शब्दालंकाराविषयीं बराच प्रतिकूल ग्रह झाला असल्याचें दिसून येतें. त्यांना अनुप्रास, यमक वगैरे शब्दालंकार विनाकारण कसरत वाटते एवढेंच नव्हे तर मराठी काव्यपद्धतींत रूढ असलेलें चरणांतील अंत्याक्षराचें ऐक्य हेहि दुःसह होऊं लागलें आहे. यांना रीति व वृत्ति यांचीं नांवें तरी माहित आहेत किंवा नाहीत याची शंकाच आहे. प्रस्तुत लेखकास शब्दालंकाराविषयी इतकी तुच्छता दर्शविणें इष्ट वाटत नाही. कारण शब्दालंकाराचा औचित्यानें उपयोग केला तर त्यापासून काव्यास मनोहरता येतेच. 'मधुरया मधुबोधितमाधवी-मधुसमृद्धिसमेधितमेधया। मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मुदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे॥' इत्यादि माघ-कवीचीं पद्यें अथवा 'शिञ्जानमञ्जुमञ्जीर चारुकाञ्चनकाञ्चयः। कङ्कणाङ्कभुजा भान्ति जितानङ्ग-तवाङ्गनाः॥' अशा प्रकारची वाग्भटादि कवींचीं पद्यें वृत्त्यनुप्रासादिकामुळें कोणास मनोहर वाटत नाहीत? उद्यानें, सरोवरें, गिरि, समुद्र, चंद्रसूर्यास्तोदय, राजसभा, राजनगरी, विवाहमंडप वगैरे विषय वर्णन करतांना हे शब्दालंकार उपयुक्त होत नाहीत असें कोण म्हणेल? यासंबंधाने विविध उदाहरणें देऊन शब्दालंकाराचें महत्व पटवितां आलें असतें परंतु या प्रसक्त्यानुप्रसक्तीने विस्तार फार होईल म्हणून निरुपायाने तें सोडून द्यावें लागत आहे. तेव्हा साहित्यशास्त्राचे अंगभूत जे अनुप्रासादि शब्दालंकार त्यांचा सर्वथा उपहास करणें उचित नव्हे. या उपहासाने उपहास-कर्त्यांचें शब्दावर प्रभुत्व नसतें, रीतिवृत्ति साधण्याची धमक नाही असेंच एखाद्याने अनुमान केल्यास तें वस्तुस्थितीपासून विशेष दूर आहे असें समजण्याचें कारण नाही. असो हें प्रसंगतः प्राप्त झालेलें विवेचन येथेच संपवून आता आपण प्रस्तुत विषयाकडे वळूं.

वर शब्दालंकाराचें विवेचन केल्यावर अर्थालंकाराची थोडीशी माहिती देणें क्रमप्राप्तच आहे. साहित्यशास्त्रांत अलंकार हा स्वतंत्रमार्ग या दृष्टीने जरी कोणी त्याचें महत्त्व प्रस्थापित केलें नसलें तरी या शास्त्रांत त्यास महत्त्व बरेंच आहे. वामनाने 'काव्यशोभायाः कर्तारोगुणाः। तदतिशयहेतवस्त्वलंकाराः।' असें अलंकारांना काव्यशोभातिशयहेतुत्व सांगितलें आहे. साहित्य-शास्त्रांत या अर्थालंकारांचेंच विशेष प्राधान्य असल्यामुळे 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवंति' या न्यायाने याला अलंकारशास्त्र म्हणतात हेंहि ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. तेव्हा त्यांची थोडीशी कल्पना येण्याकरतां त्याचें विवेचन करणें युक्त होत आहे. कोणताहि विषय सरळ व काटेतोल भाषेंत सांगणें हें शास्त्राचें काम आहे. साधी गोष्ट का असेना ती साध्या भाषेंत न सांगता चम-त्कारयुक्त पद्धतीने सांगणें हें काव्याचें कार्य आहे. ही चमत्कृतियुक्त पद्धति ज्याप्रमाणे शब्दगत असते तशी अर्थगतहि असते. म्हणून 'चमत्कृतिरलंकारः' असें अलंकाराचें सामान्य लक्षण होऊन बसलें आहे. हे चमत्कृतियुक्त कथन (वर्णन) प्रतिभेशिवाय होत नसल्यामुळे प्रतिभा याला असाधारण कारण आहे. नवनवोन्मेषशाली जी बुद्धि तिला प्रतिभा म्हणतात. दंडी "नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतं च बहुनिर्मलम्। अमन्दश्चाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः॥' असें काव्यसंपत्तीच्या

कारणांत प्रतिभेला प्रथमस्थान देतो. या प्रतिभाशक्तीचा साहित्यशास्त्रपरिशीलनाने विकास होतो. तेव्हा अशा या विकसित प्रतिभाशक्तीने चमत्कृतिपूर्ण जी वर्णनशैली तीच अलंकार होय. हें अलंकाराचें मनोहर स्वरूप व्यक्त होण्यांकरतां आपण त्याचीं कांही उदाहरणें घेऊ. आकाशांत नक्षत्रें उदय पावलीं आहेत. व चंद्रोदयामुळे त्याचा प्रकाश आकाशांत चहूंकडे पसरला आहे ही साधी गोष्ट प्रतिभाशाली कवीने "ज्योत्स्नाम्बुनेन्दुकुम्भेन ताराकुसुमशारितम्। क्रमशो रात्रिकन्याभिर्व्योमोद्यानमसिच्यत ॥' अशा रूपकालंकाराने खुलवून सांगितली आहे. या श्लोकाचा अर्थ–या रजनीरूपी कुमारिका चंद्ररूपी गडव्यांतील चंद्रिकारूपी उदकाने हें तारारूपी कुसुमाने प्रफुल्ल झालेलें जें गगनोद्यान त्याचें सिंचन करीत आहेत असा आहे. वर दिलेली साधीच गोष्ट परंतु ती अशा मनोहर रूपकाने सांगितल्यामुळे कितीतरी हृदयंगम झाली आहे. दुसरें उपमेचें उदाहरण पहा. "नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः। तरुण्य इव भान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव ॥" याठिकाणीं ज्यांत कमलें वगैरे विकसित झालीं आहेत, चक्रवाक क्रीडा करीत आहेत, असें हें सरोवर आहे ही साधी गोष्ट सांगणें आहे. परंतु ती नेत्राप्रमाणें (सुंदर) पद्मांनी, मुखाप्रमाणे (मनोहर) कमलांनी व स्तनाप्रमाणें हृदयंगम चक्रवाक पक्ष्यांनी तरुणीप्रमाणे सरःश्री शोभत आहेत. अशा उपमालंकाराने सहृदयास विशेष मोदावह होत आहे. याचप्रमाणे मदनाचें सामर्थ्य अप्रतर्क्य आहे, कारण त्याने शंकरालासुद्धां जर्जर केलें हें सांगणें असतां यास पुढील आक्षेपालंकाराने किती सौंदर्य आलें आहे पहाः–'अहो स्मरस्य माहात्म्यं यद्रुद्रेऽपि दशेदृशी। इयदास्तां समुद्राम्भः कुम्भैर्मानेतु के वयम्॥' याचा अर्थः–अहो मदनाचें माहात्म्य काय वर्णन करावें, त्याने प्रत्यक्ष भगवान शंकराचीसुद्धा अशी दशा केली. (हें वर्णन शंकर पार्वतीला पाहून मोहित झाला त्यावेळचें आहे.) अथवा आतां आपण येथेंच थांबू या, कारण महोदधीचें पाणी घागरीने मोजणारे आम्ही कोण? या आक्षेपालंकाराने वरील गोष्टच किती सरस वठली याचा मार्मिक विद्वानानीच विचार करावा. याप्रमाणे अर्थालंकारांचीं किती तरी मनोहर उदाहरणें दाखवितां येतील. परंतु इतर विवेचन कर्तव्य असल्यामुळे येथेच थांबणें बरें. येथपर्यंत केलेल्या अर्थालंकाराच्या विवेचनाने आपणास त्याच्या माधुर्याची कल्पना होईल. असें असतां अर्वाचीन कांही साहित्य-कोविदांस संस्कृत काव्यांत या अर्थालंकारांचा विस्तार फार झाला आहे म्हणून उद्वेग वाटत आहे, यापेक्षा दुःखाची गोष्ट कोणती! असो; तेव्हा वर दर्शविल्याप्रमाणे अलंकारपद्धतीने खुलविलेला अर्थ वर्णनपद्धतींत वैचित्र्य उत्पन्न करीत असल्यामुळे त्याचाहि काव्यलक्षणांत अवश्य समावेश झाला पाहिजे. म्हणून भामह प्रभृतींनी 'शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्' असें काव्याचें लक्षण केलें, व तेंच पुढे मम्मटादिकांनी स्वीकारिलें. शब्दप्रधानवादी दंडीनेहि 'काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते।' असें अलंकाराचें काव्यशोभाकरत्व मान्य केलें आहे. प्राचीन रामायणभारतादि काव्यग्रंथ पाहिलें तर त्यांत शब्दालंकार व अर्थालंकार या दोहोंचाहि भरपूर समावेश केलेला दिसून येतो. तेव्हा उभयांस प्रधान मानणें हें युक्त दिसते. असो आतां आपण ध्वनिसंप्रदायी लोकांचें काय म्हणणें आहे तें पाहूं.

साहित्यशास्त्रधुरीण आनंदवर्धन याने आपल्या ध्वन्यालोकांत प्रथमच "काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैर्यः समाम्नातपूर्वः।' (प्राचीन विद्वानांनी काव्याचा आत्मा ध्वनि म्हणून

सांगितला आहे) असें सांगून टाकिलें आहे व काव्यांत ध्वनीलाच प्राधान्य असतें. हें सिद्ध करून दाखविलें आहे. त्यांनी ध्वनीचे वस्तु, अलंकार, रस असें मुख्य तीन भेद करून त्यांचे अनेक अवांतर भेद केले आहेत. साहित्यशास्त्रांत ध्वनि हा विषय विशेष सूक्ष्म व गहन आहे. ध्वन्यर्थ हा शब्दानें साक्षात् प्रतीत होत नसतो. तो उन्नीत करावयाचा असतो. या उन्नयनांत कल्पनेचें साम्राज्य असल्यामुळे ज्या व्यक्तींत जितकी कल्पनाशक्ति प्रगल्भ असेल तितकें ती व्यक्ति ध्वन्यर्थाचें आकलन जास्त करूं शकेल. ह्या आकलनशक्तीस साहित्यशास्त्रांत सहृदयता असें म्हणतात. आता आपण एक ध्वनीचें उदाहरण घेऊ म्हणजे आपणास त्याची थोडीशी कल्पना येईल "कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सव्रणमधरम्। सभ्रमरपद्मघ्राणशीले वारितवामे सहस्वेदानीम् ॥" ही मूळच्या एका प्राकृत गाथेची संस्कृत छाया आहे. हिचा मराठी समच्छंद असा होईल :—'कोण न पावे कोपा पाहुनि व्रणिताधरा प्रियेलागी। सभ्रमरपद्म हुंगिशि हट्टि सदा तूं फलासि अजि भोगी ॥' यांत थोडासा शृंगाराचा संबंध येत असला तरी विविधध्वनींची कल्पना यांत समुचित झाली असल्यामुळे या पद्याची निवड केली आहे. याचा अर्थ समजण्याकरता ज्या प्रसंगी या पद्यांतलि उपदेश केला आहे त्याची थोडीशी माहिती देणे भाग आहे. एक स्वैरिणी उपनायकाशीं संगत झाली असतां त्या प्रसंगी तिच्या अधरोष्ठाला व्रण झाला. पुढे पतीने तो व्रण पाहिला असता तिच्या सवती, आसपासची मंडळी, कांही विदग्ध जन आणि गुप्तस्वरूपी तिचा उपपति या सर्वांदेखत तो तिची निर्भत्सना करूं लागला. त्यावेळी त्या व्रणिताधरेची एक सखी तिच्या पतीला आपण पाहिलें नाही असें दाखवून तिची घडलेल्या दोपापासून मुक्तता करण्याकरता तिला हा उपदेश करीत आहे. या पद्याचा अर्थ 'आपल्या प्रेयसीचा अधरोष्ठ व्रणयुक्त झालेला पाहून कोणास राग येणार नाही बरें! हे भ्रमरयुक्त पद्मांचा नेहमी सुवास घेत बसणारे हट्टी मुली, आता काय होईल तें सहन कर असा आहे. याचा हा सरळ अर्थ सर्व लोकांस वरकरणी दाखविण्याकरता त्या मुलीस उद्देशून उपदेशरूपी आहे. परंतु या भाषणाने त्या चतुर सखीने कोणा कोणास उद्देशून काय काय सुचविलें तें पहा. हिचा अधरव्रण भ्रमरकृत आहे असें सुचविण्याने तूं हिजविषयी भलती शंका घेऊं नकोस असें तिच्या पतीस सुचविलें जात असल्यामुळे हें व्यंग्य तिच्या पतीला उद्देशून आहे. याचप्रमाणे पतीने तिची निर्भत्सना केली असता आसपासच्या लोकांना तिच्याविषयी जी शंका उत्पन्न झाली होती तीहि याच व्यंग्यार्थाने दूर होत असल्यामुळे त्यांना उद्देशूनहि हें व्यंग होत आहे. पतीने तिची निर्भत्सना केलेली पाहून मनांत संतुष्ट झालेल्या तिच्या सवतींना, ही पतीची आवडती आहे या अर्थी 'प्रिया' या शब्दाने तिचें सौभाग्य सुचविलें आहे. तेव्हा 'प्रियायाः' या पदाने उन्नीत होणारें व्यंग्य तिच्या सवतींना उद्देशून आहे. तेथे गुप्तरूपाने स्थित असलेल्या उपनायकाला, तुजवर अनुरक्त असलेल्या हिचें आज मी याप्रमाणे रक्षण करीत आहे तर पुनः असा अधरव्रण करूं नकोस अशी सूचना दिली जात असल्यामुळे हें व्यंग्य त्या उपनायकाला उद्देशून आहे. व या भाषणचातुर्याने यावेळी मी हिचा जनापवाद कसा टाळला असें या भाषणाने तेथील विदग्ध लोकांना आपलें चातुर्य पटविल्यामुळे हें व्यंग्य विदग्ध लोकांना उद्देशून आहे. याप्रमाणे वरील एकाच वाक्याने तेथे जमलेल्या विविध वृत्तींच्या

लोकांना विविध व्यंग्यार्थ प्रतीत करून दिल्यामुळे हें ध्वनीचें उत्तम उदाहरण होय. येथे प्रत्येकास प्रतीत झालेला अर्थ वाच्यार्थ नव्हे हें स्पष्टच आहे. आता वाच्यार्थापासून व्यंग्यार्थ-परंपरा कशी उद्भूत होते याविषयी एक उदाहरण देऊन हें ध्वनिप्रकरण पुरें करूं. "पश्य निश्चलनिःस्पन्दा बिसिनीपत्रे राजते बलाका। निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिता शङ्खशुक्तिरिव ॥" हीहि वरीलप्रमाणेच एका प्राकृत गाथेची छाया आहे. या आर्येचे हि मराठींत "नलिनी पत्रिं बलाका शोभे निस्पंद निश्चला बघ ही। रुचिरीं मरकतपात्रीं ठेवियली शंखशुक्तिका जणु ही॥" या गाथेचा अर्थ :-- कमलिनी पत्रावर अगदी स्तब्ध अशी ही बलाका बसली आहे. ती पांचेच्या पात्रांवर ठेवलेल्या शिंपाकृति शंखाच्या झाकणाप्रमाणे शोभत आहे, पहा; असा आहे. ही उपनायकाला उद्देशून नायिकेची उक्ति आहे. यांत बलाका अगदी स्वस्थ बसली आहे असें सांगितलें आहे त्यावरून त्या बलाकेच्या मनांत कोणत्याहि प्रकारची भीति नाही, हा अर्थ सूचित होतो, त्यावरून येथे जनसंचार नाही हें उन्नीत होतें. व त्यावरून हें आपणाला एकांत स्थान ठीक आहे असें ध्वनित केलें जातें. याप्रमाणे वाच्यार्थ जो बलाकानिश्चलत्व त्या पासून ही ध्वनिपरंपरा प्रतीत होते. 'गतोऽस्तमर्कः' 'निःशेषच्युतचंदनस्तनतटम्' 'उपकृतं बहु तत्र' इत्यादि विविध प्रकारचीं ध्वनीचीं उदाहरणें आहेत. वरील उदाहरणांवरून ध्वनीची कल्पना येईल म्हणून आता विस्तार करीत नाही. आनंदवर्धनाने ध्वन्यालोकांत याचें मार्मिक विवेचन केलें आहे. तें शक्य असल्यास वाचकांनी अवश्य पाहावें, म्हणजे ध्वनीचें महत्त्व व विस्तार याची योग्य कल्पना येईल. सर्व साहित्यकार नवरस हें वाच्य नसतात व्यंग्य असतात असें मानितात. रसाचें महत्त्व साहित्यशास्त्रांत विशेष आहे. रसाचा ध्वनींतच अंतर्भाव होत असल्यामुळे ध्वनीचें विवेचन झाल्यानंतर रसाचें विवेचन करणें क्रमप्राप्त आहे. तेव्हा आता आपण ते करूं या.

'शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः। बीभत्साद्भुतसंज्ञौचेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः।' व 'शान्तोऽपि नवमो रसः' असें साहित्यकारांनी नऊ रस मानिले आहेत. हे रस शृंगारादि पदाने वाच्य नसतात कारण नुसतें शृंगार असें पद उच्चारिलें असतां त्यापासून त्याची प्रतीति होत नाही. व तो शब्द न उच्चारतां विभावानुभवादिकांच्या योगाने त्याची प्रतीति होते. तेव्हा अशा या अन्वयव्यतिरेकाने रस हे शृंगारादि शब्दांनी वाच्य होत नाहीत हें स्पष्ट होत आहे. तेव्हा रसांची कल्पना येण्याकरतां त्यांची थोडीशी प्रक्रिया सांगितली पाहिजे. मनुष्याच्या अंतःकरणांत रति (प्रेम), हास, शोक, क्रोध, उत्साह, भय, जुगुप्सा (किळस) व विस्मय हे भाव फार सूक्ष्म रूपाने सुप्तावस्थेंत असतात. यांना स्थायिभाव म्हणतात. त्यांना प्रथमतः चालना देऊन उद्बुद्ध करणारे जे पदार्थ त्यास अलंकारिकानी विभाव असें नांव दिलें आहे. हे आलंबन व उद्दीपन असे दोन प्रकारचे आहेत. रति (कामीजनांचें प्रेम) हा शृंगाराचा स्थायिभाव आहे. तिचें उद्बोधन नायिकादि दर्शनाने होते म्हणून नायिकादिक आलंबनविभाव होय. चंद्रोदयादिकांनी तिचें उद्दीपन होतें म्हणून तें उद्दीपन विभाव होय. याप्रमाणें रति उद्दीपित झाली असता नायिकेचे तिर्यक् दृष्टिपात, भुजाक्षेप, रोमांचोद्भव, घर्मोत्पत्ति वगैरे शरीराचें ठिकाणीं प्रतीत होणारे विकार हे अनुभाव होत व या रतीचे साहाय्यक म्हणून उत्कंठा,

चिंता, लज्जा, हर्ष, इत्यादि ज्या भावना ते व्यभिचारी भाव होत. यानी रतीचा परिपोष झाला असतां त्या रतिपरिपोषास शृंगाररस म्हणतात. याचप्रमाणे हास्यादिकांचें समजावें. हा रत्यादिकांचा परिपोष आनंदस्वरूपीच असल्यामुळे या रत्यादिकांना आनंदाकुरकंद असें म्हटलें आहे. तेव्हा रस हा सुखसंवेदनात्मक असल्यामुळे व या संवेदनापरिपोषास विभावादिकच कारणें असल्यामुळे केवळ शृंगारादि पदाने रसाची प्रतीति होऊं नये हें युक्तच आहे. आता हे विभावादि पदार्थ नटगत असोत किंवा काव्यगत असोत त्याचें चर्मचक्षूने अथवा ज्ञानचक्षूने आकलन झालें म्हणजे त्यापासून रसास्वादन-व्यापार सुरू होतो. तेव्हा रस हा शब्द वाच्य नाही; तसाच लक्ष्यहि नाही; तर तो विभावादिकांनी गम्य (व्यङ्ग्य) आहे. या रससंबंधाने विशेष विवेचन आणखी एक वेळ करण्याचें मनांत आहे. कारण रा. दत्तात्रेय केशव केळकर यांनी काव्यालोचन पुस्तकांत रस, त्यांची संख्या व त्याचें आस्वादन या विषयावर सुंदर विवेचन केलें आहे. तेव्हा त्यासंबंधाने कांही विचार वाचकांस सादर करावेत अशी मनीषा आहे. तेव्हा हें रसविवेचन विस्तृत करावें लागेल. तेव्हा प्रस्तुत रसाची एवढीच माहिती येथे देऊन भावासंबंधाने थोडें सांगून हें विवेचन पुरें करतो. 'निर्वेद, ग्लानि, शंका' इत्यादि तेहतीस व्यभिचारी भाव सांगितले आहेत. हेहि मनोवृत्तिस्वरूपच आहेत. हें व्यंजनावृत्तीने प्रतीत झाले म्हणजे त्यास व देव, पुत्र, वगैरे विषयींची रति यांस भाव अशी संज्ञा आहे. रस व भाव यांचें एकेक उदाहरण देऊं म्हणजे त्यांच्या चमत्कारांचें वाचकांस स्वरूप समजेल. संभोगशृंगाराचें पुढील मनोहर उदाहरण पाहा :—

> "एकस्मिन् शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतो—
> रन्योन्यं हृदयस्थितेऽप्यनुनये संरक्षतो गौरवम् ।
> दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवलनान्मिश्रीभवच्चक्षुषो—
> र्भग्नो मानकलिः सहासरभसव्यासक्तकण्ठग्रहम् ॥"

याचा तात्पर्यार्थ 'प्रणयकलहामुळे एकाच पर्यंकावर विन्मुख (पाठमोरे) होऊन बसलेल्या, व परस्परांच्या मनांत परस्परांचा अनुनय (प्रार्थना) करण्याची इच्छा असूनहि आपल्या मोठेपणाचें रक्षण करणाऱ्या त्या दांपत्याची (नायकनायिकांची) हळूच परस्पराकडे वळून पाहतांना दृष्टिभेट झाली असतां तो एकमेकातील मोठेपणाचा कलह भग्न झाला व परस्परानी परस्परास स्मितपूर्वक एकदम दृढालिंगन दिलें.' हें सभ्य शृंगारवर्णन कोणास मधुर वाटणार नाही ? आता भावाचें उदाहरण पहाः—'एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी। लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥ देवर्षि बोलता ऐसे पितृपार्श्वी अधोमुखी। लीलाकमलपत्राते मोजिते पार्वती सुखी ॥ असें याचें समश्लोकी भाषांतर होईल. अंगिराऋषीने याप्रमाणे शंकराची स्तुति केली असतां बापाच्याजवळ उभी असलेली पार्वती खाली मान करून आपल्या लीलाकमलाचीं पानें मोजूं लागली असा या श्लोकाचा अर्थ आहे, व यांतील 'अधोमुखी' व 'लीलाकमलपत्राणि गणयामास' हीं पदें पार्वतीच्या मनातील लज्जाभाव व्यक्त करीत आहेत. असो, यावरून रस व भाव साहित्यशास्त्रांत किती मधुर व महत्त्वाचे आहेत याची वाचकांस कल्पना होईल. आता आपण हें रसविवेचन पुरें करून वक्रोक्तिजीवितकाराने काव्यांत वक्रोक्तिच प्रधान मानिली आहे त्या वक्रोक्तीचें थोडेसें विवेचन करूं,

इसवी सनाच्या १० व्या शतकांत कुंतक नांवाचा मोठा पंडित होऊन गेला. त्याने वक्रोक्तिजीवित नांवाचा साहित्यशास्त्रांत सुंदर ग्रंथ लिहिला आहे. या ग्रंथाची उपलब्धि फार विरळ असल्यामुळे त्यांतील विषयांची माहिती फार कमी होती. डॉ. बेलवलकर यांनी परिश्रमाने मद्रासेंत उपलब्ध असलेल्या एका प्रतीवरून एक हस्तलिखित प्रत तयार करून घेतली. रा. काणे यांनी डॉ. बेलवलकराची प्रत मिळवून तीवरून त्या ग्रंथांतील अंतरंग विषयाची माहिती या ग्रंथांत दिली आहे. आम्हीहि प्राचीन ग्रंथांत कांही कुंतकाचे उल्लेख आढळतात त्यावरून व विशेषतः रा. काणे यांनी दिलेल्या माहितीवरूनच हें विवेचन करीत आहोंत.

सामान्यतः सर्व काव्यवाङ्मयाचें आपण निरीक्षण केलें तर त्यांत सर्वत्र अनुस्यूत असणारी एक गोष्ट दिसून येईल. ती गोष्ट म्हणजे वैचित्र्यविशिष्टवर्णनपद्धति ही होय. या वर्णन-वैचित्र्यालाच कुंतक वक्रोक्ति या संज्ञेने संबोधितो. 'वक्रोक्तिरेव वैदग्ध्यभङ्गीभणतिरुच्यते।' असें त्याचें वक्रोक्तीचें लक्षण आहे. वैदग्ध्याभङ्गीभणति म्हणजे वैचित्र्योक्तिच होय. ही वैचित्र्योक्ति काव्यांत सर्वत्र अनुस्यूत असते म्हणून वर म्हटलें आहे. तें कसें तें आतां आपण पाहू. काव्यांतील विषय पाहिले तर शब्दालंकार, अर्थालंकार, वैदर्भ्यादि रीति, माधुर्यादि गुण व रस हेच त्यांत प्राधान्याने दिसून येतात. अनुप्रासयमकादि अलंकारांत वर्ण किंवा वर्णसमुदाय यांची वैचित्र्यविशिष्ट आवृत्तिच असते; तेंव्हां ती एकप्रकारें ध्वनिचमत्कारामुळे वक्रोक्तिच होत आहे. अर्थालंकारांचीं पूर्वी उदाहरणें दिलीं आहेत त्यावरून अर्थचमत्कृति किती मनोहर असते हें वाचकांस ज्ञात आहेच. तेव्हा सर्व अलंकारांना वक्रोक्ति म्हणण्यास हरकत नाही. याच अभिप्रायाने भामहाने 'सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते। यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोलंकारोऽनया विना॥' असें वक्रोक्तीचें वर्णन केलें आहे. वैदर्भ्यादिरीति ह्याहि विशिष्ट रचनेमुळे मनोहारी असल्यामुळे त्यांचा व त्यांचे अंगभूत ओजः प्रसादादि गुण यांचा या वक्रोक्तींत समावेश करिता येतो. नव रसाचा ध्वनींत समावेश होतो. व ध्वनि हें तर वैचित्र्याचें निधान असल्यामुळे त्यांचा वक्रोक्तींत समावेश होतोच. तात्पर्य सर्व काव्यवाङ्मयाचा अशा रीतीने वक्रोक्तींत अंतर्भाव होत असल्यामुळे काव्यांत वक्रोक्तीला प्राधान्य कुंतकाने दिलें आहे तें युक्तच ठरतें. याच अभिप्रायाने दंडीने 'भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्रोक्तिश्चेति वाङ्मयम्।' असें विधान केलें आहे. सारस्वताचें मुख्य दोन भाग आहेत. एक शास्त्र व दुसरें काव्य. सर्व शास्त्रें वास्तवार्थ प्रतिपादन करणारीं असल्यामुळे तीं स्वभावोक्तींत जातात. व काव्यें वैदग्ध्यभङ्गीभणतीमुळे वक्रोक्तींत येतात. तेव्हा हें दंडीचें विधान वास्तवच आहे. येथे टीकाकारांनी स्वभावोक्ति याचा अर्थ स्वभावोक्तिरलंकार असा केला आहे. परंतु दंडीने 'वाङ्मय' असा सर्व सारस्वतास लागू पडणारा शब्द घातला आहे. तेंव्हां त्याचा साहित्यवाङ्मय असा संकुचित अर्थ करण्याचें कारण नाही. शिवाय कुंतकादि साहित्यकारांनी स्वभावोक्तिरलंकारच मानिला नाही. तेव्हा आम्ही केलेला अर्थच युक्त वाटतो. वक्रोक्तीचा हा विस्तार सूक्ष्म व विशदपणाने कुंतकाने आपल्या वक्रोक्तिजीवितांत विवेचित केला आहे ही गोष्ट रा. काणे यांनी आपल्या पुस्तकांत जी माहिती दिली आहे त्यावरूनहि वाचकांस कळून येईल. पूर्वी शब्दालंकार, अर्थालंकार, रस इत्यादिकांचीं जीं उदाहरणें दिलीं आहेत तीं सर्व वक्रोक्तीची होत असल्यामुळे येथे वक्रोक्तीचा परिचय

होण्याकरतां निराळीं उदाहरणें देण्याचें कारण नाही. तथापि पूर्वसंप्रदायाप्रमाणे एक वक्रोक्तीचें उदाहरण देऊन हें विवेचन पुरे करूं.

'किं गौरिमां प्रति रुषा ननु गौरहं किं कुप्यामि कां प्रति, मयीत्यनुमानतोऽहम्। जानाम्यतस्त्वमनुमानत एव सत्यमित्थं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥' हा वक्रोक्तियुक्त शिवपार्वती संवाद आहे. शंकर म्हणतात ' हे गौरि मां प्रति रुषा किम्' म्हणजे हे पार्वती, माझ्यावर उगीच कां रागावतेस. याच वाक्याचा पार्वतीने किं गौः इमां प्रतिरुषा ' असा पदच्छेद करुन त्याचा अर्थ हे गौः (बैलाप्रमाणे निर्बुद्धे पार्वती) इमांप्रति (हिच्यावर) रुषा किं, कां रागावतेस असा विपरीत करुन शंकराला प्रश्न करिते ' ननु गौरहं किम्' काय मी बैल आहे. व 'कुप्यामि कां प्रति ' मी कोणावर रागावते ? त्यावर शंकर उत्तर देतात. मयीति अनुमानतः जानामि ' माझ्यावर तूं रागावली आहेस हें मी अनुमानाने जाणतों. येथील ' अनुमानतः ' याचा शंकराने अनुमानाने अशा अर्थी प्रयोग केला आहे. परंतु पार्वतीने ' न उमा अनुमा अनुमायां नतः अनुमानतः' असा विग्रह करुन उमा म्हणजे पार्वती तिच्याहून भिन्न जी स्त्री अर्थात गंगा किंवा चंद्रकला (पार्वतीची सवत) तिचे ठिकाणीं नत, असा मुद्दाम विपरीत अर्थ स्वीकारुन शंकराला म्हणते खरेंच तूं अनुमानत आहेस खरा. (अर्थात मग मला राग का येणार नाही.) याप्रमाणे पार्वतीच्या कुटिलोक्ति (वक्रोक्ति) जय पावोत. असें कवीने मंगल केलें आहे. तात्पर्य येथे श्लेषालंकाराने चमत्कृतिपरिपूर्ण वक्रोक्ति झाली आहे. असो, आता आपण क्षेमेंद्राने काव्यांत औचित्याला जें प्राधान्य दिलें आहे त्याकडे थोडेंसें वळूं.

इसवी सनाच्या अकराव्या शतकांत क्षेमेंद्र नांवाचा मोठा कवि होऊन गेला. त्याचे साहित्यवाङ्मयांत पुष्कळ ग्रंथ आहेत. त्याने औचित्यमार्गाचा पुरस्कार केला आहे. तो औचित्यविचारचर्चेत प्रथमच म्हणतो की, "औचित्यस्य चमत्कारकारिणश्चारुचर्वणे । रसजीवातुभूतस्य विचारः क्रियतेऽधुना ॥' येथे त्याने औचित्याला ' चमत्कारकारिणः ' व रसजीवातुभूतस्य ' हीं फार महत्त्वाचीं दोन विशेषणें दिलीं आहेत. त्यावरून त्याचें औचित्य सर्वकाव्यगामी कसें आहे याची वाचकांना कल्पना आलीच असेल. वक्रोक्तीचें विवेचन करतांना आपण पूर्वी काव्यांत चमत्कृतीला किती प्राधान्य असतें व ती काव्यास कशी व्यापून असते हें पाहिलें आहेच. येथे औचित्याला चमत्कारकारी हें विशेषण दिलें असल्यामुळे तेंहि सर्वकाव्यव्यापी होत आहे. क्षेमेंद्राने ' उचितं प्राहुराचार्याः सदृशं किल यस्य यत्। उचितस्य च यो भावस्तदौचित्यं प्रचक्षते ॥' असें औचित्याचें निर्वचन केलें आहे. कोणतीहि गोष्ट, देश, काल, परिस्थिति व प्रसंग याला अनुरूप केली म्हणजे ती उचित झाली असें म्हणतात. या औचित्याला व्यवहारांत तारतम्य म्हणतात. हें तारतम्य प्रत्येक गोष्टींत फार उपयुक्त व महत्त्वाचें आहे. वैष्णव लोक प्रत्यहीं पूजेंत तारतम्यस्तोत्र म्हणत असतात. त्यांत देवतांचे गुणधर्म व प्रभाव यांला अनुसरून क्रम दाखविला आहे. ध्वन्यालोककार आनंदवर्धन म्हणतो, ' अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम्। प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥' येथे औचित्याला परा उपनिषद् असें म्हटलें आहे तें फार महत्त्वाचें आहे. आता आपण या औचित्यासंबंधाने एकदोन उदाहरणें घेऊं म्हणजे त्याचें महत्त्व कळून येईल. कविचूडामणि कालिदास याने रघुवंशांत

रामरावणवध करून अयोध्येस परत येत असतांना सीतादेवीला पूर्वानुभूत गोष्टी सांगत आहेत, त्या प्रसंगाच्या वर्णनांत सीतादेवीचा अपहार करून रावण निशाचर ज्या मार्गाने गेला त्या स्थळाच्या वर्णनप्रसंगांत "त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता तं मार्गमेताः कृपया लता मे। अदर्शयन् वक्तुमशक्नुवत्यः शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः ॥" असा श्लोक आहे. याचा अर्थ 'हे सीतादेवि, तुझा अपहार करून रावणाने ज्या मार्गाने तुला नेलें तो मार्ग बोलण्यास असमर्थ झालेल्या या लतांनी ज्याचें पल्लव (अंगुलि) तुझ्या मार्गाकडे वळविले आहेत अशा शाखांनी-(फांद्यारूप हातांनी) दाखविला. या पद्यांतील रक्षसा, भीरु व लता हीं पदें फार उचित आहेत. कारण रक्षस् हा नपुंसकलिंगी शब्द रावणाला योजिला असल्यामुळे त्याचें क्षुद्रत्व प्रतीत होतें; भीरु या पदाने सीतेची त्यावेळची त्रस्तता व्यक्त होते व लता या स्त्रीलिंगी शब्दाने कोमलचित्तवृत्ति, स्ववर्गीयाविषयी अनुकंपा व स्त्रीवर्गसुलभ दुःखासहिष्णुत्व प्रतीत होत आहे. व त्यामुळे हीं पदें त्या प्रसंगवर्णनाला फार उपयुक्त झालीं आहेत. येथें 'तं मार्गमेते कृपया नगा मे' असें म्हटलें असतें तरी वृत्तहानि व अर्थहानि झाली नसती. परंतु लताशब्दाने प्रसंगाला अनुरूप ज्या गोष्टी वर सूचित होत आहेत म्हणून सांगितलें आहे त्या झाल्या नसत्या. म्हणून येथें 'नगाः' पेक्षा 'लताः' हा शब्दच उचित आहे. तेव्हा हें एक औचित्याचें उदाहरण. येथे प्रसंगतः एका गोष्टीचा उल्लेख केल्यावांचून राहवत नाही. मल्लिनाथ हा उत्तम अभिजात टीकाकार आहे याविषयीं वाद नाही. रा. काळे यांनी एके ठिकाणी मार्मिक टीकाकार म्हणून त्याची प्रशंसा केली आहे ती युक्तच आहे. परंतु त्याचीहि क्वचित् अमार्मिकता दिसून येते. त्याचें प्रस्तुत श्लोकावरील टीका हें उदाहरण आहे. येथे 'वक्तुमशक्नुवत्यः' याला हेतु 'वागिंद्रियाभावात्' असा त्याने दिला आहे. तो अत्यंत अनुचित वाटतो. 'दुःखातिरेकात्' असें म्हणावयास पाहिजे होतें. म्हणजे तो कवीच्या अभिप्रायास धरून झाला असता. कारण येथें मार्मिक कालिदासाला लतांना वागिंद्रिय नाही म्हणून त्या बोलूं शकल्या नाहीत हा अर्थ मुळीच अभिप्रेत नाही. तर शोकातिरेकाने त्यांचा कंठ भरून आला त्यामुळे त्यांना स्पष्ट बोलतां येईना म्हणून त्यांनी आपल्या शाखारूप हस्ताच्या कोमलपल्लवरूप अंगुलि वळवून तो मार्ग दाखविला हा अर्थ अभिप्रेत आहे, व नेहमीं व्यवहारांतहि दुःखातिरेक झाला असतां हीच गोष्ट दृष्टीस पडते. तेव्हा लतांवर याच गोष्टीचा कवीने आरोप करून हें वर्णन केलें असल्यामुळे तें फार सरस वठलें आहे. लतांना वागिंद्रिय नाही म्हणून बोलतां येत नाही म्हणावयाचें तर त्यांना ज्ञान नसल्यामुळे मार्गहि दाखवितां येणार नाही. परंतु चमत्कृती करता त्या ज्ञानशून्य असतांना त्यांच्यावर मार्गदर्शकत्व हें जसें आरोपित आहे, तसेंच त्यांच्या वागिंद्रियशून्यत्वावर दुःखातिरेकामुळे स्तब्धकंठत्वहि आरोपित मानण्यास हरकत नाही. तेव्हा येथे मल्लिनाथाचें कवीच्या अभिप्रायाविषयी अनवधान झालें आहे असें वाटतें. सहृदयांनी या आमच्या म्हणण्याचा विचार करावा. असो. आता औचित्याचें आणखी एक उदाहरण देऊं या. शाकुंतल नाटकाच्या प्रथमांकांत 'चलापाङ्गां दृष्टिं' या पद्याचा चतुर्थ चरण 'वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती।' असा आहे. येथे 'अहं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतस्त्वं खलु कृती।' असा एकवचनी प्रयोग केला तरी वृत्तभंग वगैरे कांही होत नाही. असें असतांना 'वयम्' असा बहु

वचनी प्रयोग जो कवीने केला आहे तो फार मार्मिक आहे. कारण त्यामुळे राजांनी आपले ठिकाणीं तरुणीजनदृष्टिविलासमार्मिकत्व, अधररसास्वादकुशलत्व, चाटुवादप्रवीणत्व वगैरे युवतिजनाकर्षक गोष्टी ज्या मागील तीन चरणांत भृंगाच्या व्यापाराने सुचविल्या आहेत त्या भृंगापेक्षा आपणांत कितीतरी अधिकपणाने विकसित झाल्या आहेत हें अत्यंत सरसतेने सुचविलें आहे. तात्पर्य, येथे बहुवचन अत्यंत उचित आहे. असो. याप्रमाणे औचित्याची अशी पुष्कळ उदाहरणें देतां येतील. परंतु दिलेल्या उदाहरणांवरुन वाचकांस औचित्याचें स्वरूप व महत्त्व अवगत होईल असें समजून हें विवेचन येथेच पुरें करतों. याप्रमाणे रा. काणे यांच्या साहित्यशास्त्रेतिहास पुस्तकाच्या दुसऱ्या भागाचें विवेचन येथे पुरें होत आहे. या भागांतील इतर विषयांचें विवेचन ते विषय मतभेदाचे व महत्त्वाचे नाहीत म्हणून करीत नाही असें पूर्वीच सांगितलें आहे.

रा० काणे यांचें पुस्तक वाचलें म्हणजे जवळ जवळ दोन हजार वर्षांचा साहित्यशास्त्राचा इतिहास अवगत होऊन त्या काळांतील ग्रंथकार, त्यांचे ग्रंथ व संक्षेपतः त्यांतील विषय यांची माहिती मिळते. दुसऱ्या भागांत साहित्यशास्त्रांतर्गत माहिती म्हणजे साहित्यशास्त्राचें स्वरूप, त्याचे हेतु, प्रयोजन वगैरे गोष्टी समजतात व त्यांतील रससंप्रदाय, अलंकारसंप्रदाय वगैरे संप्रदायांची माहिती मिळते. रा. काणे यांचें प्रत्येक विधान प्रमाणयुक्त असल्यामुळे त्यांत विवाद करण्यास सवडच रहात नाही व म्हणूनच आम्हीं त्यांच्या त्या चर्चेत विशेष भाग न घेतां त्यांनी ज्या शास्त्राचा व संप्रदायाचा इतिहास दिला आहे त्याचें थोडेसें विवेचन करुन व उदाहरणाने त्याचें महत्त्व वाचकांस पटविण्याचा यत्न केला आहे. हेतु हाच की, या शास्त्राची वाचकांस गोडी लागावी व त्यांनी या शास्त्रांत व्यासंग करुन रा. काणे यांच्या परिश्रमाचें चीज करावें. असो. आता शेवटीं रा. काणे व ओगले यांस प्रेमभावाने एक सूचना करुन हें विवेचन पुरें करतों. रा. काणे यांनी साहित्यशास्त्राचा उगम दाखवितांना वेदकालापासून आरंभ करुन वेदांतील कांही अलंकारांचीं उदाहरणें दिलीं. व पुढील पौराणिक काळांतील काव्यदृष्टीने फक्त रामायणभारतांचा त्यांनी उल्लेख केला आहे. आमच्या मतें येथे श्रीमद्भागवताचाहि उल्लेख असणें उचित होतें. कारण भागवत हा भक्तिरसाचा मूर्धन्य ग्रंथ, जगन्नाथासारखा रसिक पंडित, भागवतपुराणश्रवणप्रसंगीं भगवद्भक्तांना रोमांचाश्रुपातादिकांनी युक्त असा भक्तिरसास्वाद प्राप्त होतो असें त्यांतील भक्तिरसाचें वर्णन करितो. बोपदेवासारखा महापंडित त्यावर त्रिविधटीका करुन त्यांतील नवरसांना आस्वाद वाचकांस घ्यावयास लावतो. अशा या सन्मान्य ग्रंथाचा साहित्यशास्त्राच्या इतिहासांत उल्लेख अवश्य पाहिजे होता असें वाटतें. तरी त्याचा विचार द्वितीयावृत्ति काढतांना त्यांनी करावा. रा. ओगले यांस प्रेमभावाने एवढेंच सुचविणें आहे की, त्यांची भाषा फार संक्षिप्त असते व तींत कांही ठिकाणीं 'प्रश्न, प्रतिवचन, प्रयोग दर्शविणारीं वाक्यें' (पान १३) 'जातिवाचक नामावरून रूपकाने बनविलेली नाट्यकलेची प्रतिनिधिभूत अशी काल्पनिक व्यक्ति म्हणजे 'भरत' (पान १२) अशा संस्कृत शब्दांचा विशेष भरणा केला असल्यामुळे आमच्यासारख्या मध्यम स्थितींतील वाचकांचा वाचण्याचा ओघ अडखळतो. तरी त्यांनी शास्त्रीय विषयाचें प्रतिपादनांत यापेक्षा विस्तृत व सुलभशब्दयुक्त भाषा वापरली तर ती उचित होईल.

असो. शेवटीं या उभयतांनी प्रस्तुत पुस्तक लिहून व आम्हांकडे पाठवून हा विवेचन करण्याचा लाभ मिळवून दिला याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानून व त्यांचे हातून असेच ग्रंथ निर्माण व्हावेत अशी सदिच्छा व्यक्त करुन लेखणी खाली ठेवितों.

अभिप्राय

रत्नावली नाटिका (मराठी भाषांतर) रचनाकार शां. आ. सबनीस, सॉलि-सिटर मुंबई किं. १ रुपया.)

गुणाढ्याच्या कथेवर रचलेल्या मूळ संस्कृत नाटकाचें हें मराठी भाषांतर श्री. सबनीस यांनी कै. श्री. आ. शां. देसाई यांच्या मदतीने केलें आहे. ह्या भाषांतरांतील पद्य भाग "रचनाकार" श्री. सबनीस ह्यांचा आहे. पद्यें चांगलीं साधलीं आहेत. क्लिष्टत्वाचा अथवा कृत्रिमपणाचा दोष त्यांत नाही. एकंदरींत श्री. सबनीस ह्यांची काव्यशक्ति वाखाणण्यासारखी आहे. पद्य भाषांतर शब्दशः नाही असे त्यांनी अगाऊच सांगून ठेविलें आहे. शब्दशः भाषांतर जरी नसलें तरी चालेल, पण मुळांतील अर्थ भाषांतरांत उतरलाच पाहिजे असे आम्हांस वाटतें. पहिलाच श्लोक घ्या. ह्यांत मुळांतील "व्हीमत्या" हा शब्द गाळलेला आहे. मुहुः (वारंवार) ह्या शब्दाचा अर्थ "प्रतिपदीं" ह्या शब्दानें व्यक्त होत नाही. उलट दोष येतो. पायांवर उभी असलेली पार्वती पावलोपावलीं वांकतें असें म्हणणें अनुचित होय. पान २=नटी (विषण्णपणें). कंसांतील विषण्णपणें हें मुळांतील सोद्वेगम् ह्याचें भाषांतर कसें म्हणतां येईल ? नटी विषण्ण नव्हती; क्रुद्ध होती. पान २७ "अतिसाध्वसेन" म्हणजे भीतीने तथापि भाषांतर "लज्जेने" या शब्दाने केलें आहे. असल्या किरकोळ चुका हयगयीने झाल्या असाव्या. ह्या गद्यांतील चुका आहेत हें आम्ही विसरलों नाही. पुढल्या आवृत्तीच्या वेळीं तंतोतंत भाषांतर करण्या-कडे अधिक लक्ष्य पुरवावें अशी आमची सूचना आहे.

श्री. सबनीस ह्यांची प्रस्तावना वाचण्याजोगी आहे. त्यांत प्रदर्शित केलेले विचार आम्हांस तरी संमत आहेत. टिपांचें शाब्य कां केलें समजत नाही. गुणाढ्याची मूळ कथा प्रस्तावनेंत दिली असती तर बरें झालें असतें. पिच्छिका हा संस्कृत शब्द मराठींत तसाच कां वापरला समजत नाही. एकंदरींत किरकोळ बाबी सोडून दिल्या तर रत्नावली नाटकाचें मराठी रूपांतर चांगलें वठलें आहे असेंच म्हटलें पाहिजे. पुस्तकावर परिश्रम घेतले आहेत. सुबक चित्रांनी पुस्तक चित्ताकर्षक केलें आहे. बांधणी सुरेख आहे. शुद्धिपत्र पाहिलें म्हणजे ग्रंथकाराचें लक्ष आपल्या रचनेंत शेवट-पर्यंत कसें वेधून गेलें होतें हें दिसतें. पान २२ वर ७ व्या श्लोकाच्या शेवटच्या चरणांतील पहिला शब्द "धन्यांच्या" हा आहे. धन्य ह्या संस्कृत विशेषणाची ही षष्ठी आहे. परंतु प्रथम धन्यांच्या म्हणजे मालकांच्या–स्वामींच्या हा अर्थ मनांत येतो आणि तसें वाचलें असतां मात्राभंग होतो असें वाटूं लागतें. ही आपत्ती टाळण्याकरतां न् द्वित्त लिहिण्याचा प्रघात पाडणें इष्ट दिसतें. प्रस्तुत "धन्याच्या" हा शब्द धन्नयाच्या असा लिहावा. ह्या लिपिसुधारणेकडे कोणाचें लक्ष जाईल काय ? असो. श्री. सबनीस ह्यांची वाङ्मसेवा उत्तरोत्तर वाढत जावो असें आम्ही इच्छितों.

हस्त नक्षत्राचा भोंडला

हस्त नक्षत्राच्या आरंभापासून जोंपर्यंत हस्त नक्षत्र असेल तोंपर्यंत हीं गाणीं फेर धरून म्हणायचीं असतात. पहिल्या दिवशीं एक, दुसऱ्या दिवशीं दोन यांप्रमाणे एकेक गाणें प्रत्यहीं वाढवीत शेवटच्या दिवशीं सर्वांत जास्त गाणीं म्हणावयाचीं. एका पाटावर मध्यें सरस्वतीची मूर्ति काढून दोन बाजूला दोन हत्ती काढण्याचा व नंतर पूजा करण्याचा परिपाठ आहे. दररोज एकेक याप्रमाणे खिरापतीही वाढवीत न्याव-याच्या. शेवटच्या दिवशीं सोळा खिरापती करावयाच्या. शेवटीं एके दिवशीं सर्व मुलींना जेवावयास बोलावून वोळवण करावयाची. अशा तऱ्हेने हा भोंडला १६ वर्षे घालतात.

गाणें १ लें.

एक लिंबू झेलू बाई, दोन लिंबें झेलूं बाई, तीन लिंबें झेलूं बाई, चार लिंबें झेलूं बाई, पांच लिंबें झेलूं बाई, सहा लिंबें झेलूं बाई, सहा लिंबांचं सारसं, गवऱ्याच्या माहेरीं वारसं.

गाणें २ रें.

एक लिंबूं झेलूं बाई, दोन लिंबें झेलूं बाई, तीन लिंबें झेलूं बाई, चार लिंबू झेलूं बाई, पांच लिंबें झेलूं बाई, पांच लिंबांचा पानवठा, माल घाली हणमंता, हणमंताची निळी घोडी, येतां जातां कमळ तोडी, कमळाच्या पाठीमागें होती राणी, अग अग राणी, एथें कुठें पाणी, पाणी नव्हे यमुना जमुना, यमुना जमुनांची बारीक वाळू, तेथें खेळे चिलारी बाळू, चिलारी बाळूला भूक लागली, सोन्याच्या शिंपीनें दूध पाजिलें, निजरे निजरे वेल्हाळा, गवराई जाते माहेरा, गवराई तुझें ठाणें ग, आतां कधीं येणें ग, आतां येणें चैत्रमास, चैत्रा चैत्रा लवकर ये, हस्त घालीन हस्ताला, देव बसवीन देव्हारा, देव्हाऱ्याच्या चौकटीं, उठतां बसतां लाथ बुक्की.

गाणें ३ रें.

वाजे चौघडा झुणझुणा, आलाग हदगा पाहुणा, वहाते तुळस दवणा, जाई जुई शेवंती, सुपारी, फुलें ग नानापरी, हार गुंफिते कुसरी, वहातें मी हदग्यावरी, हदगा देव मी पुजितें, सखयांना बोलावितें ॥१॥ लवंगा सुपाऱ्या वेलदोडे, करुनी ठेविले विडे, आणि दुधाचे दुधपेढे, ठेऊनी हदग्यापुढें, हदगा देव मी पूजितें ॥२॥

गाणें ४ थें.

कृष्णाचें अंगडें बाई, कृष्णाचें टोपडें, शिंप्याघरीं बाई शिवायला टाकिलें, परटाघरीं बाई धुवायला टाकियलें, चंद्रभागेंत खळखळिलें, नागचाफ्यावर वाळविलें, चंदनाचे पाटावर घडी केली, घडीचा घडी रंग, कृष्णाचा पलंग, त्याही रात्रीं जन्मले गोविंद.

गाणें ५ वें.

आला चेंडू गेला चेंडू राई चेंडू झुगारिला, आपण चाले हत्ती घोडे, राम चाले पायीं, एवढा डोंगर शोधिला, राम कोठें नाहीं, राम ग वेचितो कळ्या, सिता ग गुंफिते जाळ्या, आल्या ग लग्नवेळा, आकाशीं घातला मंडप, जरतारी घातलं बोहलं, जरतन

जरती बसले पाती, पातीनपाती, तिळबाई राळा, तीळबाई राळा मुंजा बाळा, मुंजा-बाळाची मुंजक दोरी, तीच दोरी सावधमारी, सवता सवता सरवत कांठ, सरवत कांठाचा शिंपी रहाट, शिंपी रहाटाचे आणा बाई दोर, बांधा चोर बांधा चोर, झाडाशीं, झाड झपकं फूल टपकं.

गाणें ६ वें.

रायाची घाडी ग व्याली, हस्तक बोंबुळ झाला, चला जाऊं, रायाला सांगूं, रायानं धाडिल्या दासी, आल्या ग उंबरापाशीं, त्यांच्या ग नाकींच्या दोऱ्या आम्ही ग वहिणी गोऱ्या, चला जाऊं सुरवरा पाण्या, वाटेशीं भेटला वाण्या, वाण्याच्या हातींचा वीडा, पोफळी लागला कीडा, चुन्याशीं लागला खडा, काताशीं लागली कस्तुरी, अमचंबाई आघाडा, डोंगर करितो धुडधुडा, हरणी लोळते गडबडा, हरणे तुझें दूध ग, तें बाई दूध, अंखण पंखण, अंखण पंखण नक्षत्रें, चंद्र सूर्य कैखत्रें, चांदा सूर्य टिपूरीं, त्याही टिपरीवर पाय कसा देऊं, मामाला लेक झाली नांव काय ठेऊं ?

गाणें ७ वें.

कमळे कमळे दिवा लाव, दिवा गेला वाऱ्यानें, कमळीला नेलें चोरानें, चोराच्या हातांतून सुटली, बाजेखालीं लपली, सासूबाईंनीं देखली, मामंजींनीं ठोकली.

गाणें ८ वें.

काळा चंद्रकळा नेसूं कशी ? गळ्यांत हार वाकूं कशी ? पायीं पैंजण चालूं कशीं ? दारीं मामंजी बोलूं कशी ? दमडीचें तेल आणूं कशी ? दमडीचें तेल आणलें. वन्संबाईंचें न्हाणें झालं, सासूबाईंची वेणी झाली, भाऊजींची शेंडी झाली, उरलं तेल झाकून ठेवलं, लांडोरीचा पाय लागला, वेशीपर्यंत ओघळ गेला, त्यांतून हत्ती वाहून गेला, उंट त्यांतून पोहून गेला ! सासूबाई सासूबाई अन्याय झाला, चार चाबूक अधिक मारा, दूध भात जेवायला घाला, माझें उष्टें तुम्हीच काढा.

गाणें ९ वें.

हस्त हा जिवनाचा राजा, पावतो दिनियाचा काजा, तयासी नमस्कार माझा, नमस्कार सरशीवारा, आधीं पडल्या मोठ्या गारा, मागुनी आल्या मेघधारा, धारा दुधाच्या दिसती, त्यानेंही पीकयें पीकती, दहामध्यें सात गेलीं, हस्ताची ग पाळी आली, पडून त्यानें गंमत केली, त्याच्यामुळें चिखल झाला, चिखलामध्यें लावल्या केळीं एकेक केळें मोठालें, हदग्या तुला वाटिलें.

गाणें १० वें.

धाकुटी चंद्रावळबाई, खेळत अंगणीं, खेळतां खेळतां बाई, कृष्णांनीं देखिली, कृष्णांनीं देखिली, बाई पालवा धरिली, सोडसोड पालवा, मी वैताग घेईन, तिकडे जाईन, बाभूळजी होईन, सुतारजी होईन, चौरंग जे घडवीन, त्यावर मी बैसेन, धाकुटी चंद्रावळ बाई.

सौ. सुशिलाबाई नवरे

भंडारी लोकांच्या लग्नांतील गाणीं

(लेखक:— विष्णु सदाशिव लोलेणी)

रत्नागिरी जिल्ह्यामध्ये किनाऱ्यालगतच्या गांवांतून भंडारी लोकांची वस्ती बरीच आहे. भंडाऱ्यांच्या कित्ते, मोरे, गौड आणि शिंदे अशा चार पोटजाती आहेत. परंतु त्यामध्ये कित्ते भंडारी प्रमुख गणले जातात. भंडाऱ्याचा पूर्वापार धंदा म्हणजे माड "वह्याणे" म्हणजे ताडाची जशी ताडी तशी माडाची (नारळीच्या झाडांची) 'माडी' काढणें व विकणें. एका काळीं दर्यावर्दी म्हणूनहि भंडाऱ्यांची ख्याती होती व अजूनहि समुद्र किनाऱ्यावरून गलबतांतून किंवा मचव्यांतून थोडीबहुत मालाची नेआण मुंबईपासून तों मलबारपर्यंत कांहीं भंडारी करतात. अलीकडे आपापलें गांव सोडून मुंबईस जाऊन गिरण्यांत काम करण्याची प्रवृत्ति भंडाऱ्यांत बरीच दिसून येते. असो. प्रस्तुत लेखकाच्या आगरगुळें गांवाजवळ (रत्नागिरीच्या ९ मैल दक्षिणेस) समुद्रकिनारीं माडबनगुळें नामक गांव आहे व त्यांत भंडाऱ्यांचीच (कित्ते भंडाऱ्यांची) वस्ती आहे. त्यांच्या लग्नविधीची त्रोटक माहिती व लग्नांत निरनिराळ्या प्रसंगीं बायकांकडून म्हटलीं जाणारीं गाणीं या लेखांत दिलेलीं आहेत.

प्रथम वराकडून वधूला मागणी करतात. वधू पसंत पडली व वधूच्या पालकाकडून लग्नाला कबुली मिळाली म्हणजे वधुवरांचे ग्रह पहातात. सहजीं जातक जुळलें तर ठीकच. नाहीतर जोशाकडून रास फिरवतात व जातक जुळेल असें करतात! उदाहरणार्थ वराचें जातक बोका व वधूचें जातक उंदीर आलें तर चांगलें. पण वधूचें बोका व वराचें उंदीर चालत नाही. असें झाल्यास पुन्हा राशींत फेरफार करवून जातक जुळेल असें करावें लागतें. नवऱ्याचें वर्चस्व पाहिजे.

नंतर वराकडून वधूच्या बापाला 'देज' द्यायचें असतें. देज म्हणजे 'शुल्क'. तें दिलेंच पाहिजे अशी पूर्वापार चाल आहे. परंतु हल्लीं कांहीं लोक वधु 'फुकट' देतात किंवा सालंकृत कन्यादानहि करतात. पण ते जुन्या रूढीस धरून नाही. नंतर लग्नाचा मुहूर्त जोशाकडून ठरविण्यांत येतो. मुहूर्त ठरल्यावर सुपारी फोडायची असते. वराकडून लोक वधूकडे जाऊन पांच वाड्यांचे मानकरी घेऊन सुपारी फोडून ती व पानसुपारी आणि खिरापत वाटतात. नंतर वराकडील मंडळी घरीं येऊन लग्नाचें साहित्य तयार करितात. वधूकडेहि त्याचप्रमाणे तयारी होते.

नंतर 'कूळ' ठेवण्यांत येतें. प्रत्येकाच्या कुळांत चाल असेल त्याप्रमाणे कळंब, मारवेल, वड इत्यादि झाडाची खांदी आणून ती तुळशीवृंदावनांत लावून तिची पूजा करतात. व वधूवरांच्या आईबापांनी किंवा त्यांच्या जागीं जीं असतील

त्यांनी तें तोडून घरांत देवाच्यापुढे ' हुलपे ' काढून एका हुलप्यामध्ये ती खांदी ठेवतात. ' हुलपा ' म्हणजे शेर-सव्वाशेर तांदूळ, सुपारी विड्याचें पान व नारळ एकत्र ठेवलेला पुंजा. हे हुलपे देव असतील त्या मानाने त्यांच्या नावाने काढून ठेवावयाचे असतात. हे देव अनेक असतात. उदाहरणार्थः— वराच्या व वधूच्या आजोळचा देव, घरचा देव, गांवचे देव, गणपती, आदितनाथ, गांवराखी, पीर, चवाठा, वाड्याचा मालक म्हणजे वास्तुपुरुष, कुळदैवत, सत्यनारायण व चुकलामाकला इ. कूळ ठेवायच्या अगोदर घाणा भरावयाचा असतो.

घाणा भरावयाची जागा हळद, कुंकू, आंब्याचा टाळा, तांदूळ, सुपारी, नारळ यांनी सुशोभित करून पांच सवाशिणी बायका व वधू किंवा वर एकत्र बसून गाणीं म्हणून घाणा भरतात.

नंतर लग्नास जावयच्या दिवशीं वराची ' रेघ धरतात '. म्हणजे दाढीची हजामत करून 'चेहेरा राखतात', म्हणजे वरील भागाची हजामत न करिता कपाळावर मेहेराफीसारखे केंस काढून कांतीव कोरीव शोभा आणतात. रेघ धरून झाल्यावर दायजी, मित्र, सोयरे वगैरे मंडळी वराला विड्याच्या पानांतून मुठींत कांही तरी आंगठी, रुपया, अधेली, पावलीसारखा नजराणा देतात. वधूवरांच्या आईबापांना ह्यावेळीं कोणी कांही देत नाही. नंतर वर आंघोळ करतो व त्यावेळीं त्याच्यावरून एक कांकडा पेटवून ओंवाळून काढून तो म्हाराच्या स्वाधीन केला जातो. वराच्या डोक्यावर सुरी, कोयती, तरवार, यासारखे कांहीतरी हत्यार धरून त्याला आंघोळ घालतात, व त्याच्या आंगावरून पांच वडे, पानसुपारी, नारळ, (असोला) ओवाळून काढून तें सर्व म्हाराला देतात. म्हार नसल्यास बाहेर ठेऊन देतात. नंतर वराचें उष्टावण होतें. उष्टावणापूर्वी वराची बहीण ' दार धरते '. उष्टावण्याच्या वेळीं मुतोंळी ऊर्फ मुहुर्तवळी आणि वर एका पानावर जेवतात. नंतर सर्व मंडळी देवांच्या, वडील मंडळीच्या पायां पडून, तोरणांतून बाहेर पडून, मांडवावर विडा ठेऊन, वधू असेल तेथे सर्व मंडळीसह ताशे, वाजंत्री, बाजा, फटाके, बंदुका, लेजीम, पट्टा, बनाटे, (जळके गोळे गरगर फिरवतात ते) चक्रें वगैरे फिरवीत जाते.

वधूकडे जावयाच्या अगोदर जानवशाघरीं जोशी वराकडून ग्रहपूजन करवतो. गोरज मुहूर्त असल्यास दिवस मावळतांना घटका घालतात. वर जानवशांतून निघून वधूकडे तोरणाशीं जाऊन बसतो. तेथे कूळ ठेवणारी नवराबायको त्याचे पाय धुवून प्रथम त्याच्या उजव्या पायावर व नंतर डाव्या पायावर गंध, फूल घालतात, व नारळाची एक वाटी त्यांत गूळ घालून त्याच्या हातांत देऊन त्याचा हात धरून त्याला मंडपांत आणतात. कूळ ठेवणाऱ्यांनी त्या दिवशीं उपास करावयाचा असतो. लगेच अंतरपट धरून पलीकडे वधूला आणून उभी करतात. व जोशी मंगलाष्टकें म्हणून सूर्यास्तानंतर बरोबर एक घटका भरली की " शुभ मंगल सावधान " होऊन लग्न लागतें. वधू फुलांची माळ वराच्या गळ्यांत घालते व वर तशीच दुसरी माळ

वधूच्या गळ्यांत घालतो. नंतर त्याच ठिकाणीं वधूवरांच्या सभोवती 'बर्मसूत्र' (ब्रह्मसूत्र) गुंडाळून त्याची दोन, पांच वेढ्यांची 'पोवती' करून वर व वधू परस्परांच्या गळ्यांत घालतात. नंतर वधूच्या गळ्यांत माहेरचें, सासरचें व आजोळचें अशीं तीन मणीमंगळसूत्रें बांधतात. यावेळीं वराचा शेला व वधूचें धोतर यांना गांठ मारतात. नंतर वधू व वर त्या जाग्यासभोवती— पाटांसभोवती— पांच प्रदक्षिणा घालतात आणि मग वधू वराच्या पाटावर बसते, व वर वधूच्या पाटावर बसतो. यानंतर जोशी प्रथम त्यांना अक्षता लावतो व त्यांच्या मागून गांवचे अधिकारी, पोलीस पाटील, सरकारी शिपाई, वाजंत्री, गुरव इत्यादि लोकहि त्यांना अक्षता लावतात. त्यांच्या मागून जातीचे अधिकारी, मानकरी अक्षता लावतात. अधिकारीमानकऱ्यांना तीन वेळ हाका मारायची चाल आहे. प्रथम गवाणकर किंवा गावणकर,— मुख्य मानकरी, यांना हाक मारतात नंतर इतरांना. उदाहरणार्थ "गुलेकर कोण मंडली हाय का ओ बा?" असा तीनदा पुकारा होतो. पुढे अंतरपटाजवळून वधूवर उठून चौकावर (=माच्यावर) प्रथम माच्यासभोवती पांच वेळ प्रदक्षिणा करून, माच्यावर विडा ठेऊन, प्रथम आपआपला उजवा पाय वर ठेवतात, व मग दोन्ही पाय खालीं सोडून बसतात. त्यानंतर दोघांच्या हातांत, हळखुंड, आंब्याचें पान कंकणाने बांधून तीं कंकणें बांधतात. व त्यानंतर 'बासगां' (बाशिंगें) बांधून झाल्यावर कूळ ठेवणारें जोडपें कन्यादान करतें.

"अमक्याची पणती, अमक्याची नात, अमक्याची कन्या, अमक्याच्या पणत्वाला अमक्याच्या नातवाला, अमक्याच्या पुत्राला दिली." असा मंत्र तेव्हां उच्चारिला जातो. त्या वेळीं जामाताला धोतरजोडा, उपरणीं, उरमल (रुमाल), आंगठी देतात. व वधूला पुतळी, 'डोईतलें फूल,' व इतर दागिने ऐपतीप्रमाणें देऊन पाणी सोडतात. नंतर वधूसाठी वराने आणिलेले दागदागिने लोकांना दाखवण्यासाठी सुपांत किंवा ताटांत मांडून ठेवतात. [दागिन्यांपैकीं चांदीचे पायांतले तोडे व गळ्यांतली टिका किंवा कानांतले तळप असे दोन नग वधूला न्हाणें होऊन माहेरचें पिवळें पातळ नेसून झाल्यावर ओटी भरतांना देऊन झालेलेच असतात. वर जानवशाच्या घरीं आल्यावर वधूला तिच्या घरीं न्हाणें घालतात नंतर वधूकडील ग्रहपूजन होऊन वधूला घटकेपाशीं बसवतात; तेथे ती देवाची (गौरीहराची) प्रार्थना करीत असते.]

नंतर वधूवरांना कुळापाशीं नेऊन तेथे वधूला वराकडील साड्या नेसवतात व दागिने "सणगारतात". पुढें मंडपामध्यें आणून वधुवरांचे व त्यांच्या करवल्यांचे व बटकवल्याचे पाय धुतात. करवली शिवाय दुसऱ्या मैत्रिणीचेहि पाय धुतात. त्यांना 'ठोकणी' असें नांव आहे. पाय धुण्याचें काम मानकऱ्यानी करावयाचें असतें. नंतर दोहोंकडील यजमानांची म्हणजे व्याह्यांची भेट होते. प्रत्येक व्याही एकेक नारळ घेऊन त्याची पूजा करून दोघेजण दोन दिशांनी पूर्व पश्चिम-येऊन जोराने पावलें टाकीत एक ठिकाणीं मधोमध येऊन एकमेकांवर धक्या मारून आदळतात. नंतर मानकऱ्यांना

हुकूम घेऊन दोघेहि खाली बसतात. त्यावेळीं म्हणायचा मंत्र—"काशी गंगा दैवगोत, तुमचे लेकरूं आम्ही. तुम्ही सुज्ञान आम्ही अज्ञान बसायस हुकूम?". मानकरी "हुकूम" म्हणतात. करा, सळी, 'सुकना,' 'येरवण' आणि जानवशाच्या घराचा दिवा अशा पांच वस्तु घेऊन वराबरोबर बायका जातात. नंतर भेटीचे नारळ व तळीचे दोन नारळ असें चार नारळ फोडून त्यांची खिरापत करून गूळ लावून, ती सर्व जमलेल्या मंडळीला वाटण्यांत येते. मागाहून सर्व जमलेल्या मंडळीला भोजन घालतात.

दुसरे दिवशीं सूर्योदयापूर्वी बाजा अगर वाजंत्री वाजवून तोरणाशीं जागा सारवून तेथे वधूवर पांच प्रदक्षिणा घालून सूर्याला नमस्कार करून चौकावर बसतात. नंतर न्याहारीच्या वेळीं घरीं, व इतर मंडळीकडे "ववर" (वधूवर) जाऊन विड्या तोडतात. 'ववर' जातें त्या ठिकाणीं त्यांना खण, नारळ, सुपारी मिळते. 'ववर'हि प्रथम नारळ देऊन पायांपडून आशीर्वाद घेतें.

नंतर दुपारचें जेवण होतें. पुढें न्हाणें, 'कळसवणी' आंबा शिंपणें, वगैरे होऊन वधूवर चौकावर न बसतां ओटीवर, बैठकीवर बसून न्हातात. 'खळांत' (आंगणांत) मुहूर्तमेढीजवळ 'निंबवड्या' (एक प्रकारची भाकरी किंवा घावन) फिरवतात. त्याचप्रमाणे वधूवराची 'चाक काढनात' म्हणजे लोण उतरतात म्हणजे मीठ व असोलें भात ओंवाळून काढतात. हे जिन्नस नतर महाराला खावयाची चाल आहे.

वधूकडून वरात निघाल्यानंतर तेथील तोरण, चौक वगैरे सोडून टाकतात वरात गांवात गेल्यावर प्रथम जानवशाच्या घरीं जाते. तेथून वराच्या घरीं गेल्यावर तेथे वधूवरांचे पाय धुतात. त्यांची पूजा करून त्यांना घरांत घेतात. वधूवर देवांजवळ जाऊन देवाला विडा ठेवून चौकावर बसतात, तेथे पुन्हां त्यांचे पाय धुणें होतें. तसेंच मानकऱ्यांचे, अधिकाऱ्यांचे, सोयरेधायऱ्यांचेही पाय धुतात.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं सूर्याला नमस्कार, विडया तोडणें, आंघोळ घालणें, घरांत आंघोळ व कांकण बाशिंगें सोडणें हें जानवशाच्या घरीं होतें. तेथच वधूवरांना नवीन पोषाख करून तीं जातात तेव्हा वराची बहीण 'दार धरते.' त्यावेळीं बहिणीच्या मुलाला आपली मुलगी देण्याचें वर कबूल करतो व बहीण दार सोडते, त्यावेळीं बहीण नारळाच्या एका तुकडयाची खिरापत सर्वांना साक्षी ठेऊन वाटते. नंतर वधूवर स्वतःच्या घरीं येतात. बाशिंगें कांकण सोडण्यापूर्वी कुळाला खंजीर लावून त्याचें विसर्जन करतात. वराकडून पुनः 'हळद काढणीं' करितां वधूकडे जातात त्यावेळीं घरांतून बाहेर पडल्यावर तेथील तोरण चौक वगैरे सोडून टाकतात. वधूला सासरचें नांव ठेवायचा विधी जानवशाच्या घरांत होतो. काय नांव ठेवायाचें असेल तें मुठवळी जिरें व गोड (गूळ) वराला देऊन सांगते. तें जिरें, गूळ सर्व मंडळीला वाटतात. नांव वडील माणसांनीं ठरविलेलें असतें. त्याच वेळीं दोघांचीं वस्त्रें एकत्र गांठ मारून ठेवलेलीं असतात तींहि सोडतात. येथवर लग्न सोहाळयाचें वर्णन झालें.

मुलींच्या खेळांची पूर्वपरंपरा

लहान मुलें व मुली एकत्र जमल्या म्हणजे निरनिराळ्या प्रकारचे खेळ खेळण्यांत तासचें तास घालवितात. हे खेळ विविध असल्याने दुपारपासून संध्याकाळपर्यंत चालतात व बहुतेक सर्वांचा त्यांत समावेश होतो. कांही खेळ बौद्धिक असतात व कांही शारीरिक (व्यायामप्रधान) असतात. मोठ्या माणसांना या खेळांत कांही स्वारस्य वाटत नाही. तसेंच हजारों वर्षें हे खेळ समाजांत रूढ झाले असून ते परंपरागत आहेत अशी कल्पना स्वप्नांतसुद्धा येणार नाही. खेळ पाहिले तर क्षुल्लक; यामुळे ते लहान मुलांच्या वयोवस्थेप्रमाणे वाटेल त्यावेळी वाटेल तसे मुलें खेळतात असेच वाटणें साहजिक आहे.

कृष्णाची चेंडुफळी, लगोऱ्या, हमामा वगैरे मुलांचे खेळ सर्वांस माहीत आहेत. दशकुमारचरितांतील कंदुकावतीची कंदुकक्रीडा दंडीच्या काळांतील खेळ म्हणून प्रसिद्ध आहे. परंतु मुलींचे साधे खेळ वात्स्यायनकालीन आहेत ही गोष्ट कौतुकास्पद वाटल्यावरून त्यांचा उल्लेख या लेखांत करण्याचें योजिलें आहे. वात्स्यायन कामसूत्रांत १८ व्या अध्यायांत खाली दिलेल्या खेळांचा उल्लेख आहे. टीकाकाराने त्या खेळांची समग्र माहिती दिली आहे तशीच लेखांत घेतली आहे. खेळाच्या नांवावरून सहज खेळ समजण्यासारखा असल्यामुळे संस्कृत टीकेचें मराठी भाषांतर दिलें नाही.

(१) मधलें बोट धरणें किंवा ओळखणें

मध्यमांगुलिग्रहणम् । अंगुलिविपर्यासेन गोपितुर्मध्यमांगुलेर्ग्रहणम् ।

(२) हदग्या

षट्पाषाणकम्ः—यत्र स्वात्म्यानि षट्पाषाणानि हस्तस्य क्रोडेन उत्क्षिप्य पृष्ठेन गृह्यन्ते ।

(३) लपंडाव

सुनिमीलितकाः—यत्र एकस्य कश्चित् नेत्रे निमीलयति शेषाः प्रच्छन्नेष्वात्मानं गोपायित्वा तिष्ठन्ति ततोऽसावुन्मीलितचक्षुर्यद्गृह्णाति तस्य नेत्रनिमीलनमिति ।

(४) गाड्याभिंगोऱ्या

अनिलताडितकाम्ः- यत्र पक्षवत् बाहू प्रसार्य चक्रवत् भ्रमणम् ।

(५) टिक्ल्यापाणी

अंगुलिताडितकाम्ः-- यत्र एकं निमीलितनेत्रं अन्यैर्ललाटे आहत्य केनाभिहतोऽसीति प्रश्नः ।

हे खेळ वात्स्यायन कालापासून म्हणजे सुमारें ६ व्या शतकापासून अस्तित्वांत आहेत यांत शंका नाही. वात्स्यायनाने बऱ्याच बालक्रीडांचा उल्लेख केला आहे, परंतु त्यासंबंधाने टीकाकाराने फोड केली नाही यामुळे त्यांची माहिती मिळूं शकत नाही.

प्र. धों. कानिटकर

" ताईआई "

(लेखकः—रामचंद्र राजाराम जोशी, औंध.)

हें दैवत मूळ कोकणांतलें आहे असा इकडे समज आहे. पण हल्ली याचें प्राबाल्य माण तालुक्यांतील एक दोन गांवांतच दिसून येतें. कोकणांतून तें इकडे कसें आलें याविषयी नक्की माहिती मिळत नाही. कोणी म्हणतात की, आपल्या मुलाबाळांस रोगराई होऊं नये म्हणून हें दैवत कोणी एकाने इकडे आणलें. कोणी म्हणतात की, वरील गांवांतील एक इसम फिरत फिरत कोकणांत गेला असतां त्याला हें दैवत लागलें, तेव्हा यापासून होणारा त्रास वांचविण्यासाठी त्याने आपल्याबरोबर इकडे आणलें. बहुतेक याच कारणाने घरोघर याचा प्रसार झाला असावा. ज्याला ह दैवत आपणाला लागलें असें वाटत असेल तो शनवार, पौर्णिमा अगर अमावास्या या दिवशीं दिवस मावळण्याच्या सुमारास गांवच्या ओढ्याओहोळींतून एक ताईआई म्हणून व सात तिचीं मुलें म्हणून असे आठ गोटे आणून आपल्या घराच्या अंगणांत अगर परसांत यांची स्थापना करतो. घरांत त्यांची पूजा करीत नाहीत. स्थापना केल्यावर त्या गोट्यांना तेल-शेंदूर लावून त्याच दिवशीं रात्रीं "तेलरांधा" करतात. तेलरांध्या-साठीं तीन कोळ्यांपासून तीन पायलींपर्यंत स्वयंपाक करावा लागतो. पोळ्या करतातच. पण त्या तेल सोडलेल्या व फिक्या म्हणजे गूळ न घातलेल्या पुरणाच्या असाव्या लागतात. प्रत्येक जिनसांत तेलाचा अंश असावा लागतो. इतकेंच नव्हे तर अन्न शुद्धिदेखील तुपाची न करतां तेलाचीच करावी लागते. अशा तऱ्हेचा सर्व स्वयंपाक नैवेद्याकरतां आणून नैवेद्य दाखवून मग आरती करतात. आरतीसाठी पुरणाच्या दिव्यांत काळ्या सुताची वात घालून तो दिवा सर्व पोळ्यांवर ठेवतात व मग आरती करतात. मग चोळी पातळ, एक सुपली, हिरव्यां बांगड्या, जायफळें, मायफळें, हळकुंडें, सुपाऱ्या, खारका, बदाम, खोबऱ्याच्या वाट्या, लिंबें, केळीं व इतर मिळतील तितकीं फळें हीं प्रत्येकीं सात घेऊन, या सर्वांनी ओटी भरतात. नैवेद्य दाखवून आरती करण्याचें काम मूळ पुरुषाचें म्हणजे ज्याने त्या गांवात हें दैवत प्रथम आणलें त्याचे अगर त्याच्या वंशजांचें असतें. आरतीच्या वेळेस ताईआईच्या मागे सात धान्यांचा दामठा, अंडें, तेल व तिखट ठेवावें लागतें. आरती करून ओटी भरल्यावर ज्यांच्या घरांत हें दैवत आहे असे भाऊबंद व त्यांच्यापैकींच एक सुवासिनी यांच्यासह भोजन करतात. अशा तऱ्हेचा तेलरांधा प्रत्येक तीन वर्षांनी करून पहिल्या ८ गोट्यांत आणखी एक गोटा दरवर्षी ताईआईचें मूल समजून बसवावयाचा असतो. ज्यांच्या घरीं हें दैवत नसतें त्यांना अशा प्रसंगांत भाग घेतल्यास अगर आरतीचा दिवा पाहिल्यास पाहणाराने हें दैवत आपल्या घरीं स्थापावें लागतें.

" सहादेवी महादेवी "

चैत्री पौर्णिमेस तिन्हीसांजचे वेळीं एका भिंतीवर महादेवी सहादेवी म्हणून दोन गंधाचीं बाहुलीं काढून त्यांची पूजा करतात. नंतर तीळ कुटून, त्याचा दिवा करून, त्यांत तेलवात घालून त्या दिव्याने त्यांची आरती करतात. अंबाबाईची आरती म्हणतात. या देवतेप्रीत्यर्थ गतधवा ऊर्फ विधवा सुवासिनी सांगून तिची पूजा करून तिला भोजन घालतात. पूजा करावयाची ती पात्र वाढल्यावर त्यावर एक सुपारी ठेऊन तिची करतात. अशी सुवासिनी न मिळाल्यास वरीलप्रमाणे पात्रीं सुपारीची पूजा करून तें पात्र गाईस चारतात. हा कुलधर्म नवा मुलगा झाला अगर नवी सून घरीं आली तर करतात. या देवतेची आरती केलेला दिवा घरांतील मुलींनी म्हणजे माहेरवासिनींनी पाहिल्यास त्यांना वांझपण येतें म्हणून त्यांनीं हा दिवा पाहूं नये. सुनेने पाहवयास हरकत नाही. गतधवेबरोबर आणखी एक खरीखुरी सवाष्ण लागते. गतधवेस तेल लावून न्हाऊं घालून तीस लुगडें नेसण्यास देतात. तिळाचा दिवा पूर्वी केलेल्या एका खळग्यांत ठेवतात. तो दिवा गतधवेने जेवण झाल्यावर आपल्याघरीं घेऊन जावा लागतो व तिच्या पाठीमागे दरवाज्यापर्यंत पाणी शिंपडावें लागतें. तीळ न मिळाल्यास कणकेचा दिवा करतात. नवीन सून घरीं आली म्हणजे तिला सहाण्यांत घालावयाची आहे असें म्हणतात.

बाहुलीची पूजा घरचा मालक करतो. सवासणीची पूजा मालकच करतो. पूजा झाल्यावर मुलगा अथवा सून फक्त पाया पडतात.

निवडक भाषणें:—(दत्तात्रय व्यंकटेश पै ह्यांचीं) प्रकाशक स्वतः लेखक हिंदु छापखाना, मडगांव-गोंवा किं. ८ आणे

श्री. दत्तोपंत पै यांना गोमांतक महाराष्ट्राचे पुढारी व 'हिंदु' पत्राचे संपादक म्हणून सर्व ओळखतातच. पण त्यांच्या भाषणांत स्फूर्ती, मार्मिकपणा, खोंचा आणि व्यवस्थित विचारपृथःकरणात्मक माहिती या गोष्टी सरसहा आढळतात त्या फार थोड्यांना परिचित असतील. तेव्हा या पुस्तकांतील १५ भाषणांच्या वाचनावरून श्री. पै चें उत्कृष्ट सडेतोड वक्तृत्व आणि त्यांचें सर्वव्यापी ज्ञान हीं हि वरील गुणांबरोबरच कळून येतील. 'स्वराज्याची मीमांसा,' 'गोमांतकांतील मराठीची स्थिति' हीं भाषणें तर अत्यंत मननीय आहेत. या ८८ पानांच्या पुस्तकावरून गोमांतक–महाराष्ट्राच्या आकांक्षांची इष्ट जाणीव होईल.

"कोकणांतील शिमगा"

(लेखकः एस्. के. गोखले, द. हैद्राबाद)

फाल्गुन महिन्यांत निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळे खेळ काढण्याचा प्रघात सर्वत्र आहेच. परंतु कोकणांत विशेषतः रत्नागिरी जिल्ह्यांतील राजापूर तालुक्यांत जितक्या उत्साहाने हें काम पार पाडण्यांत येतें तितकें इतरत्र क्वचितच आढळेल.

या तालुक्यांतील खेड्यांतून पुष्कळ करून ब्राह्मणेतर वस्ती जास्त आहे व त्यांतहि शूद्रांचें प्रमाण मोठें आहे. हे लोक खरोखरच इतके देवभोळे आहेत की, जवळ जवळ प्रत्येक गावांत पांच सहा भगत नाहींत असें होतच नाहीं. या लोकांचा एक पुढारी असतो त्याला गांवकर म्हणतात. उपरिनिर्दिष्ट लोकांत गांवकराचा अंमल निर्विवाद व अखंड चालतो. असो.

फाल्गुन शुद्ध १० अगर ११ चे दिवशीं संध्याकाळीं देवीचा हुकूम घेऊन गांवकराच्या सांगण्यावरून शिंग फुंकण्यांत येतें. त्याच दिवशीं सायंकाळीं गांवांतील सर्व तरुण, थोर व वृद्ध मंडळी एका मोठ्या झाडाखालीं अगर 'मांडा'खालीं एकत्र जमतात व "कापडें लावतात." कापडें लावणें म्हणजे प्रत्येकाने आपापले ऐपती-प्रमाणे उंची पोषाख चढविणें. पुष्कळ लोक तेवढ्या वेळेपुरती उसनीं 'कापडें'हि आणतात. अशा रीतीने कापडें लावून तयार झालेल्या मंडळीला 'खेळे' असें म्हणतात.

खेळ्यांमध्ये मुख्य दोन भाग आहेत. (१) डफखेळे (२) कापडखेळे. 'डफखेळे' हें नाम विशेषकरून लहान मुलें व साधारण नाचणाऱ्या बड्या मंडळीला मिळून लावतात. ह्यांचा नाच डफावर असतो. प्रत्येक मेळ्यांत दोन डफ व दोन झांजा जरूर असतात. डफ वाजवणाराला 'डफ्या' म्हणतात व तो ज्या चालीवर वाजवील त्या चालीवर इतरांनी नाचावयाचें असतें. प्रत्येक डफखेळ्याजवळ दोन दोन टिपऱ्या असतात. यांनीं बाहेर "घेर धरला" म्हणजे 'डफ्या', दोन झांज वाजवणारे व दोन लावणी सांगणारे एवढी मंडळी त्या घेराचे गर्भांत राहतात. लावणी सांगण्याचा प्रकार फार मौजेचा असतो. झांज वाजवणारी मंडळी व इतर दोघे हे नेहमी आंतून जोराने फिरत असतात. लावणी सांगतांना मात्र एकदम उभे रहातात व एकमेकाच्या कानाजवळ तोंड नेऊन व दुसऱ्यांची नीट समजूत पाडण्याचा आविर्भाव करून त्यांनी सांगितल्यावर बाहेरील डफ खेळ्यांनी तें म्हणून नाचावयाचें असतें.

'कापडखेळे' हे आपणाला साहजिकच डफ खेळ्यांहून श्रेष्ठ समजतात. ह्यांचा नाच मृदंगावर असून फारच कसबाचा असतो. एका इसमाची एक टिपरी चुकल्यास सर्व डावाचा रसभंग होतो. कधीं तीन लोकांना चुकवून चौथ्याला टिपरी देणें तर कधी एकदम खाली बसून पलीकडच्याला टिपरी देणें; कधी 'गोप' विणणें वगैरे फारच कौशल्याची कवाईत हे लोक करतात. असो.

वर सांगितल्याप्रमाणे दोन तुकड्या केल्यानंतर सर्व मंडळी निशाणांसह गांवोगांव नाचण्याकरितां बाहेर पडते. या वेळीं कर्णे-मोर्शिंगांचा गजर होतो. सर्वांच्या पुढे महार लोक मोठमोठे ढोल गळ्यांत बांधून नाचत नाचत पिटतात. अशा रीतीनें शेजारच्या गांवीं जाऊन रात्रौ सर्व मंडळी फराळ करतात व दुसऱ्या दिवसापासून दोनचार दिवस पर्यंत निरनिराळ्या (परंतु ठराविक) गांवांतून नाचत नाचत फाल्गुन शु. १५ चे दिवशीं सायंकाळपर्यंत आपापले गांवीं परत येतात.

या नंतरचा कार्यक्रम फारच मौजेचा असतो. कारण त्या रात्रीं 'होळी' व्हाव-याची असते. कोणचें झाड तोडावयाचें तें आधींच त्यांचे आपसांत ठरलेलें असतें. सुमारें नऊ दहा वाजण्याच्या सुमारास खेळ्यांचा पुढारी (गांवकर) हा इतर दोन चार प्रमुख इसमांबरोबर त्या झाडाच्या मालकाच्या घरीं येतो व झाडाची मागणी करतो. शिवाय देवीचा हुकूम मिळाला आहे म्हणूनहि कळवितो. मालकाची संमति शेंकडा ९९ हिश्शाने मिळते.

झाड तोडण्यापूर्वी मालकाने तेथे जाऊन एक कुऱ्हाड हाणावी असा प्रघात आहे. नंतर खेळ्यांतील पुष्कळ मंडळी भराभर तोडून झाड पाडतात. झाड पडूं लागलें म्हणजे सर्व मंडळी अगदी जवळ होऊन त्याला जमिनीला लागूं न देतां वरचेवर सांवर-तात. नंतर तें झाड तोडलेल्या जागेवरून होळीचे जागेपर्यंत जाईपर्यंत जी अभद्र व चावट शब्दांची मालिका मंडळीच्या तोंडून बाहेर पडते ती वर्णन करणें आमच्या शक्तीच्या बाहेर आहे.

रात्रीं होळीचा कार्यक्रम पुरा झाल्यावर दुसरे दिवशीं सर्व दमलेभागलेले लोक विश्रांती घेतात व द्वितियेच्या दिवशीं पुनः आपापले गांवांत नाचतात. या दिवशीं रात्रीं गांवांतील खोत अगर पाटील यांच्याकडे मोठ्या प्रमाणावर नाच होतो. दर दोन टिपऱ्यांमध्ये एक फार्स केला जातो.

उपरिनिर्दिष्ट खेळ्यांशिवाय कोकणांत 'कोळीण खेळे' व 'गोमुचे खेळे' असे आणखी दोन भाग आहेत. यांपैकी कोळीण खेळ्यांतील, कोळीण व संकासुर या नटीनटांच्या साहाय्याने पुष्कळ तमासे होतात. 'गोमुचे' खेळ्याची पदें फारच ग्राम्य व शृंगारिक असतात. ह्यांचा खेळ फार कसबाचा नसून समाधानकारकहि नसतो.

अशा रीतीने खेळ पार पडल्यानंतर सबंध गांवाचें एक पोस्त (वनभोजन) होतें व सर्वांस देवीचा प्रसाद वाटण्यांत येतो. नंतर घाडी व गुरव घरोघरीं येऊन "शिपणें" करतात, महार सूर धरतात व सर्व शिमग्याचा कार्यक्रम खलास होऊन लोक नेहमीच्या कामास लागतात.

वरील वर्णन फारच त्रोटक झालें आहे. तरी सर्वसाधारण कोकणांतील शिम-ग्याची कल्पना येण्यास पुरेसें आहे असें वाटतें. या लेखाच्या शेवटीं अनुक्रमें 'डफ' व 'कापड' खेळ्यांचें एकेक पद (जत) देऊन लेखणी ठेवतों.

(डफ खेळ्यांचें पद १)

॥ जयजथारि जयजथा ॥

राम लक्ष्मण दोघेरे बंधू वनासि पाठविले ॥
वनासि पाठविले नी जानकी सहीत मोकले ॥ १ ॥
आणि चौदा वर्षांचा भवीस वनवास माहित रामाला ॥
आणि चौदा वर्षांचा भवीस वनवास माहित रामाला ॥ जी ॥ २ ॥
आणि तांब्याचि घागर हातांमधिं डोले ॥
हातामधिं डोले उभि राघूमैना बोले; मग तांब्याची घागर ॥ ३ ॥
आणि चैत्रमासिं वैशाखिं उन्हाळा झाला ॥
उन्हाळा झाला पाण्याचा तुट पडला जी ॥ ४ ॥
अतो सासु जेवली ॥ सून मोडावली ॥
लेकिन पालव ॥ केलारेभाय ॥ जांवय लोळत गेला ॥ ५ ॥
अरे गढींत माझ्या वज्रे टेळ्या आम्हासि गाय लाव रक्षीगा ॥ ६ ॥

॥ जयजतारे जयजता ॥

(कापड खेळ्यांचें पद)

कोणा एका सावकाराचि कामिना हो ॥ कामिना जी ॥ १ ॥
सकाळींच उठुन हो ॥ उठुन जी ॥ २ ॥
सडासारवण करी हो ॥ है करी जी ॥ ३ ॥
होता सांधिकोंधित हो । कोंधितजी ॥ ४ ॥
मग डंकला माझ्या हाताला हो ॥ बोटाला जी ॥ ५ ॥
मग बाई अतांग बाइ मी भोळी ॥
बाई भोळी । हाताची झाली होळी ॥
मग बाइ अतांग बाइ मी भोळी ॥ ६ ॥
अतो कांहु गेल्या चवघीजणी ॥ परतुन आल्या दोघीजणी ॥ ७ ॥
अतो कांहु गेल्या चवघीजणी ॥ परतुन आल्या दोघीजणी ॥ ८ ॥

कोकणांतील खेळ्यांचीं इतर पदें

जत १ (कापड खेळ्यांची)

जित्या सर्पावर पाय देऊन गेलारे पाय देऊन गेला ॥
मेलेल्या सर्पानं डवस केला ॥ १ ॥
अरे शिक झाली रामा तर नुको जाऊं कामारे नुको जाऊं कामा ॥
शिक झाली रामा तर नुको जाऊं कामा ॥ २ ॥

अनुक्रमणिका

अहो शिकेन माझें काय होणार हो काय होणार ! ॥
शिकेन माझें काय होणार ॥ ३ ॥
अरे जित्या सर्पावर पाय देऊन गेलारे पाय देऊन गेला
मेलेल्या सर्पान डवस केला ॥ ४ ॥
आणि आई म्हणे माझ्या पोटचा गेला हो पोटचा गेला ॥
आणि म्हणे माझ्या पोटचा गेला ॥ ५ ॥
आणि बहीण म्हणे माझ्या मागचा गेला हो मागचा गेला
बहीण म्हणे माझ्या मागचा गेला ॥ ६ ॥
आणि भाऊ म्हणे माझ्या म्होरचा गेला हो म्होरचा गेला ॥
भाऊ म्हणे माझ्या म्होरचा गेला ॥ ७ ॥
आणि बायको म्हणे माझा चुडा हरपला हो चुडा हरपला ॥
बायको म्हणे माझा चुडा हरपला ॥ ८ ॥
अतो आंब्याची टाळी मोडली धांवगे गोल्यें ॥
पिकलो आंबो टाळ्ये ॥ ९ ॥

(वरील पद्यांत कवीने शिकेला न जुमानतां काय अनर्थ ओढवतो त्यांचे करुणास्पद चित्र रेखाटलें आहे.")

जत २ (कापड खेळयांची)

सारणीचें पाणी रे बाहो सारणीचें पाणि गाजी ॥
लावीयेलें बागे रे बाहो लावीयेलें बागे गाजी ॥ १ ॥
आणि रंगरूपा आलीरे बाग रंगरूपा आलि गाजी ॥ २ ॥
आणि नारळायेवढा कळा रे बाहो वरण्यायेवढें फुल गाजी ॥ ३ ॥
अतो हातीं धनुस् बाण धेरे रामा ॥
मागच्या गोटच्या लक्षिमणा ॥ ४ ॥

(खेळ्यांचा नाच संपल्यानंतर कार्ली करण्याची पद्धत आहे. यजमानाच्या घरील लहान मुलगा एखादा हुषार खेळयाच्या खांद्यावर वस्त्रिण्यांत येतो व त्याला मौजेने सर्वांच्या मध्यभागीं उभा करतात. नंतर दुसरे चार खेळे एक उत्तम मौल्यवान वस्त्र त्याच्या डोक्यावर धरतात व इतर सर्व पुढील गाणें म्हणत त्याचें सभोंवार नाचतात.)

कार्लीचें गाणें

कार्ली ये गे कार्ली ये मांड मांड कार्ली ये ॥
बारा गांवा घेऊन गेले ढेप येऊंदे ॥
कार्लींच्या वेळा मांड मांड केला ॥
घेऊन गेले बारा गांव नारळ येऊंदे ॥
हे ढेप येऊं दे ॥ हे नारळ येऊं दे ॥

वरील गाणें पुनः पुनः म्हणण्यांत येतें. नंतर यजमान एका पत्रावळीवर सुमारें दोनशेर गूळ व एक नारळ ठेवितो. त्यांतील गुळाचा खडा मुलाच्या तोंडांत घालण्यांत येऊन मोठ्याने "गोविंदा" या नामाचा घोष करण्यांत येतो. नंतर मुलाला खालीं ठेवण्यांत येऊन कालींचा 'प्रोग्राम' संपतो. प्रत्येक ठिकाणीं हा प्रोग्राम संपल्यानंतर कर्णा मोरशिंग वगैरेचा गजर होतो. (अपूर्ण)

दिपवाळीचें गाणें २ रें

(पहिलें गाणें मागील जोड अंकांत आलें आहे; त्याची प्रस्तावना पहाणें.)

घरचा धनी न्हाला धुला । गाई खालून चालून गेला
गाइनं त्याला शिरपाव दिला । धन्याचा शिरपाव फाटून गेला
त्याच्या केल्या बारा तेरा वाती । बारा तेरा वाती लोबिया
अरे अरे वाघ्रयूनाना । अरे अरे वाघ्रयूनाना
गाइला पाजीन पहिला पान्हा । मग येईन तुझ्या राना

दिपवाळीचें गाणें ३ रें.

गायख्या गायख्या झोंपाटा उघड । गाया जाऊं दे वरल्या रानीं.
गायख्या गायख्या झोपाटा उघड । वासरं जाऊं दे खालच्या रानीं
वरच्या रानचा शिंगनी मात । खालच्या रानचा कुंदनी मात
गायख्या गायख्या झोपाटा उघड । गाया जाऊं दे नदीवरी
नदीचं पाणी झिरीमिरी । नदीचं पाणी झिरीमिरी

गायखा–गुराखी; झिगनी मात व कुंदनीमास–गोड व बलवर्धक अशा चाऱ्यांचीं नांवें मात हा शब्द चारा या अर्थानें वापरला आहे.

गाइला झाला ढवळा नंदी । तो हाये शिंगशिंगूड्या
त्याला सोडा काळ्या वावरीं । काळ्या वावरीं बेलाचें झाड
त्याच्यावर बसला सोग्या मोर । सोग्या मोराचीं लांब लांब पख
एक पख आखाडिला । त्याला लावा गंभीर नाडा
आमच्या गांवचा कुणबी येडा । पडत्या पावसांत हाकितो गाडा
गाडा पळे गाडीवाटेनं । चित्तर पळे आडवाटेनं

संपादक—विठ्ठल महादेव घुले,
सदस्य वाङ्मयोपासक मंडळ, अहमदनगर.

ढवळा–पांढरा; नंदी-गोऱ्हा पख–पंख; चित्ता–बहुतकरून चित्ता (प्राणी) असा अर्थ असावा.

शंका, चर्चा, इत्यादि

लत्तलूर व बलिपत्तन

सुमारें २॥ वर्षांपूर्वी श्री. वा. र. वर्दे वाळावलीकर यांचें 'गोंयकारां गोंया-भायली वसडणूक पैलें खं' हें पुस्तक प्रसिद्ध झालें आहे. तेव्हापासून आतापर्यंत त्याजवर २।३ ठिकाणीं आलेले अभिप्राय, पुस्तक परिचय किंवा परीक्षण हीं मीं पाहिलीं. त्यापैकी श्री. वि. स. सुखटणकर यांनी ज्ञानप्रकाशाच्या ता. २७ जानेवारी १९२९ च्या लेखांत प्रस्तुत पुस्तकाचा परिचय करून दिला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. श्री. प्रियोळकर यांनी विविध–ज्ञान–विस्तारांत लिहिलेले लेख व श्री. दामोदर अच्युत कारे यांनी मनोरंजनाच्या १९३१ मार्चच्या अंकांत लिहिलेला लेख हे परीक्षणात्मक आहेत असें वाटतें. श्री. प्रियोळकर व श्री. कारे या दोघानींहि श्री. वर्दे यांचे त्यांनी लाविलेल्या शोधाबद्दल अभिनंदन केलें आहे. त्यांनी सोडविलेल्या प्रश्नांना दुसऱ्या बाजू आहेत हें मात्र अभिप्राय देणाऱ्यांच्या किंवा खुद्द ग्रंथकाराच्याहि लक्षांत आलें नसावें असें वाटतें. येथे मला त्यापैकी दोन गोष्टी विषयींच लिहावयाचें आहे.

(१) राष्ट्रकूट किंवा रट्ट हे आपल्या लेखांतून लत्तलूर किंवा लतलैर किंवा लत्तनूरपुराचा आपलें मूलस्थान म्हणून उल्लेख करतात. हें गांव व हल्ली गोवें प्रांतांत असलेलें लोटली हे गांव हीं एकच असावींत असें सांगून गोव्यांतील लोटलीकार चाड्डे म्हणजेच राष्ट्रकूट असा सिद्धांत श्री. वर्दे यांनी मांडला आहे (पृ. ३६ ते ३९ व पृ. २८). तो मांडतांना त्यांनीं कै. राजवाडे, श्री. वैद्य व डॉ. फ्लीट यांचे लत्तलूरपुरा विषयींचें तर्क खोडून काढले आहेत. श्री. वैद्य व कै. राजवाडे यांच्या विधानांविषयी मला आज कांही म्हणावयाचें नाही. डॉ. फ्लीट यांच्या मताविषयी मात्र कांही खुलासा केला पाहिजे. डॉ. फ्लीट यांनी लत्तलूर म्हणजे मध्यप्रांतांतील बिलासपूर जिल्ह्यांतील रत्नपूर किंवा रतनपूर असावें असें एकवेळ सांगितलें होतें हें खरें. पण पुढे त्यांनी आपलें हें मत बदलून नवीन मत मांडलें आहे हें श्री. वर्दे यांच्या लक्षांत आलेलें दिसत नाही. डॉ. फ्लीट यांचें नवीन मत एपिग्राफिआ इंडिकाच्या ७ व्या भागांत पृ. २२६ व २२७ यांत पहावयास मिळतें. त्यांत त्यांनी लत्तलूर म्हणजे लातूर हें गांव असावें असें प्रतिपादन केलें आहे. हें गांव हल्ली निजामच्या राज्यापैकी उस्मानाबाद जिल्ह्यांतील लातूर तालुक्याचें मुख्य ठिकाण व बार्शी लाइट रेल्वेचें शेवटचें स्टेशन आहे. डॉ. फ्लीट यांच्या मताप्रमाणेच आहे असें दाखविलें आहे. (एपिग्राफिया इंडिका व्हॉ. १३ पृ. ४१) पण हीं मतें त्यांनी विचारांत घेतलीं नाहीत असें दिसतें. भाषाशास्त्राच्या दृष्टीने लत्तलूर पासून लातूर बनणें जितकें सहज आहे तितकें लत्तलूर पासून लोटली बनणें सहज नाही. शिवाय लत्तलूर व लातूर यामध्ये लिंगैक्य आहे. पण लत्तलूर व लोटली यांमधील लिंगभेद उघड आहे. शब्दाचा अपभ्रंश होतांना लिंगामध्ये कधीच बदल होत नाहीं असें नाहीं पण एका शब्दापासून एक समलिंग व एक भिन्नलिंग असे दोन शब्द तयार झाले अशीं उदाहरणें काढलीं तर समलिंगी

शब्दाला जास्त महत्त्व आहे हें सांगावयास नकोच. उ. नेसरिका या नांवापासून नेसरी व निसरें अशी दोन नांवें बनलीं असें जर कोणी सांगितलें तर नेसरी या अपभ्रंशास जास्त महत्त्व दिलें पाहिजे. तद्वत् लातूर या अपभ्रंशास लोटली यापेक्षा जास्त महत्त्व आहे. लत्तलूर या शब्दाचा दुसरा पर्याय लत्तनूर हा शब्द रट्टनुरु या शब्दापासून व्युत्पादतां येणें शक्य आहे. र चा ल, ट वर्गाबद्दल त वर्ग व न बद्दल ल असे फरक अपभ्रंश होतांना झाल्याचीं उदाहरणें दाखवून देतां येतील. रट्टनुरु हा कानडी शब्द असून त्याचा अर्थ रट्टांचें गांव असा होईल (रट्टन = रट्टांचे, ऊरु = गांव). लत्तलूर म्हणजेच लातूर असें मानलें तर राष्ट्रकूटांचें मूलस्थान गोवें प्रांतांत नव्हतें असें ठरेल. लत्तलूर म्हणजेच लोटली असें ठरलें तरी चाड्ड म्हणजेच राष्ट्रकूट हें ठरणार नाही. तसें ठरण्यास राष्ट्रकूटांच्या लेखांतून चाड्ड चतुर्थी किंवा यामधील एखादें रूप त्यांनी आपल्या स्वतःच्या कुलाचें नांव म्हणून लावून घेतल्याचें दाखविलें पाहिजे. हें जोपर्यंत झालें नाहीं तोपर्यंत श्री. वर्दे यांच्या तर्काला महत्त्व येऊं शकणार नाही.

(२) जी गोष्ट लत्तलूरपुरासंबंधीं तीच गोष्ट बलिपत्तनासंबंधीची. दक्षिण कोकणां-तील शिलाहारांच्या लेखांतून या शहराचा उल्लेख येतो. उ. भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या श. १८३५ च्या अहवालांत ४३२ पृष्ठावर 'आसीत्तत्रान्वये [सिलाराह्वये] श्रीमान्राजा धंम्मियरः परः। अधिवेलाकुलंरम्यंयोऽकरोब्दलिपत्तनम् ॥ हें बलिपत्तन गांव म्हणजेच गोवें प्रांतातील वाळ्ळी असें श्री. वर्दे यांनीं ठरविलें आहे. (पृ. ६) या सिद्धां-ताचीही दुसरी बाजू दाखवितां येईल असें वाटतें. होत्तूर व कोल्हापूर येथील कानडी लेखांत बळेयवट्टण असा एका शहराचा उल्लेख आला आहे. (एपिग्राफिया इंडिका व्हॉ. १६ पृ. ७८ आणि व्हॉ. १९ पृ. ३२). या दोन्ही लेखांत बलिपत्तन असा शब्द आला नाही हें खरें पण बळेयवट्टण व बलिपत्तन या दोन शब्दांत इतकें सादृश्य आहे कीं, दोन्ही शब्द एकच स्थान दाखवीत आहेत अशी खात्री होते. ज्या लेखांत हे गांव आलें आहे ते दोन्ही लेख डॉ. बार्नेट यांनीं संपादिले असून दोन्ही ठिकाणीं डॉ. बार्नेट यांनी एकाच तऱ्हेची माहिती दिली आहे. तींत ते म्हणतात कीं, "हें गांव म्हणजे मलबार जिल्ह्याच्या चिरक्कल तालुक्यांतील बळिअपट्टं किंवा जास्त बरोबर म्हणजे वळपट्टणं हें गांव असावें. याचा उल्लेख टॉलेमी व पेरिप्लस यांच्या ग्रंथांत असून बृहत्संहितेंतील वलंदनपट्टण म्हणजेच टॉलेमीने उल्लेखिलेलें गांव असावें." येथेंही वाळ्ळी या शब्दापेक्षा बळेयवट्टण किंवा बळिअपट्टं किंवा वळपट्टणं हा शब्द बलि-पत्तनाशीं जास्त जुळता असून वाळी व बलिपत्तन यामध्ये ज्याप्रमाणें लिंगभेद आहे. त्याप्रमाणें बळिअपट्टं किंवा वळपट्टणं व बलिपत्तन या शब्दामध्ये नाही. यामुळे डॉ. बार्नेट यांचाच तर्क जास्त योग्य असें वाटतें. हें गांव शिवकालापर्यंतहि महत्त्वाचें होतें. शिवकालांत इंग्रजांनी येथे एक वखार घातली होती अशी माहिती मिळते. इंग्लिश रेकॉर्डस् ऑन शिवाजी या पुस्तकांत ती माहिती आहे.

ग. ह. खरे.

नवखंड पृथ्वी !

" नवखंड पृथ्वी व दहावें खंड काशी " असें म्हणण्याचा परिपाठ आहे; परंतु त्यावरून विशेष बोध होत नाहीं. खंड म्हणजे Continent (एशिया, यूरोप वगैरे) हा अर्थ ध्यानांत येतो; किंवा खंड म्हणजे तुकडा इतकीच कल्पना होते. वास्तविक " खंड " हें शिल्पशास्त्रांतील परिमाण आहे ही गोष्ट खाली दिलेल्या कोष्टकावरून प्रतीत होईल. सदर कोष्टक अमेरिकन मिशन प्रेसनें इ. स. १८५८ सालीं प्रसिद्ध केलेल्या एका पुस्तकांत दिलें आहे. त्या पुस्तकाचें नांव " A Help in acquiring a Knowledg of the Egnlish Language ' असें आहे. त्यांतून खालील कोष्टक जसेंच्या तसेंच घेतलें आहे--

हें पुढील कोष्टक हिंदूंच्या मुख्य शिल्पशास्त्रांतून काढिलें आहे.

८ परमाणु=१ त्रसरेणु; ८ त्रसरेणु=१ रथरेणु (Atom); ८ रथरेणु=१ वालाग्र (Tip of a hair); ८ वालाग्र=१ लिक्ष (Nit); ८ लिक्षा=१ ऊ (Louse); ८ ऊवा=१ यव (Barley Corn) ८ यव=१ अंगुळ (Inch); २४ अंगुळें=१ हस्त (Cubit) ४ हस्त=१ दंड; २०० दंड=१ कोस; ४ कोस=१ योजन; १०० योजन=१ देश (Country); ४ देश=१ मंडळ; १०० मंडळें=१ खंड, ९ खंड=१ पृथ्वी (World).

प्र. धों. कानिटकर

(१) महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिकेच्या ४ थ्या वर्षाच्या १-२ ह्या संयुक्त अंकांत "शंकाचर्चा इ०" ह्या शीर्षकाखालीं 'मराठी वाक्यरचना व लेखन नियमन' ह्याविषयीं श्री. केशव ल. ओगले ह्यांनी चर्चात्मक लेख लिहिला आहे; त्यांत १११ व्या पृष्ठावर केसरीच्या लेखांतील वाक्यें उध्दृत करून सुधारणा सुचविली आहे. त्यांतील पहिल्या वाक्यांत " जपले जाण्याची " ह्या ऐवजीं " जपण्याची " अशी शब्दयोजना पाहिजे; व त्याचें कारण 'जप' धातु अकर्मक असल्यामुळे कर्मकर्तरि किंवा कर्मणि प्रयोग होणें व्याकरण दृष्ट्या शक्य नाही असें त्यांचें म्हणणें आहे. ह्यांतील 'जप' धातूने कर्मकर्तरि किंवा कर्मणिप्रयोग होणें शक्य नाहीं हें खरें, पण तो धातु अकर्मक कां मानावा ? आई **मुलाला** जपते, मी आपल्या **ब्रीदाला** जपलों, मनुष्य **स्वधर्माला** जपेल, इ० वाक्यें भाषेच्या किंवा व्याकरण नियमाच्या दृष्टीनें अशुद्ध नाहींत. मग ह्या वाक्यांतील अधोरेखित शब्द कर्मदर्शक कां नाहींत ? मराठी भाषेंतील सर्व सकर्मक धातूंवरून सगळेच प्रयोग एकाच नियमाने बनत नाहींत. मुलगा साधे शब्द बोलतो, ब्राह्मण वेद पढतात इ० हीं वाक्ये अशुद्ध नाहींत. ह्याचीं कर्मणि प्र० रचना कशी होईल ? सारांश केवळ प्रयोगदृष्टीने धातु सकर्मक किंवा अकर्मक ठरविणें योग्य नाहीं असें मला वाटतें.

(२) ह्याच १११ व्या पृष्ठावर 'ग्रंथिक कीं ग्रांथिक ?' ह्यासंबंधी नियमबद्ध-चर्चा श्री. म. ना. गाडगीळ ह्यांनी केली आहे. तरी पण त्या दोहोंतील शुद्ध शब्द कोणता ह्याचा स्पष्ट उल्लेख नाही तो व्हावा.

कृ. गोविंद पाठे, गोठणे देवाचें.

व्युत्पत्ति.

(१) **उतार वयः**— याचा अर्थ म्हातारपण असा आहे. संस्कृत "उत्तरं वयः' यापासून मराठींत 'उतार वय' हा शब्द आला आहे.

(२) **कोथिंबीरः**— मूळ संस्कृत शब्द 'कुस्तुंबरु' असा असून त्यापासून कोथिंबीर हा शब्द बनला आहे.

(३) **खळमळ**:— मूळ संस्कृत शब्द 'कलिमल' यापासून 'खळमळ' शब्द निघाला आहे. (भूयात् भारतपंकजं कलिमलप्रध्वंसि नः श्रेयसे ।)

(४) **जंगलः**— हा तत्सम शब्द आहे. मूळ अर्थ एकांतस्थान, हल्ली निबिड अरण्य. (जंगलं निर्जने स्थाने । मेदिनी)

(५) **झेंगटः**— पिरपिर, सारखा कोणत्या तरी गोष्टीचा छंद. मूळ संस्कृत शब्द 'जेंगटः' त्याचें रूपांतर 'झेंगट'. जेंगट याचा अर्थ डोहाळे (गर्भवती स्त्रीचे). जेंगटो दोहदः स्मृतः । हारावली. गर्भवती स्त्रीस नित्य नव्या वस्तूची इच्छा होत असते. एका इच्छेची पूर्तता झाली की, पुन्हा दुसऱ्या वस्तूची इच्छा होते. या क्रमावरून वर दिलेले अर्थ झेंगट या शब्दास प्राप्त आहेत.

(६) **धणे-नेः**— मूळ संस्कृत शब्द 'धान्याक' त्याचें प्राकृतद्वारा मराठी रूप धणा-ना.

(७) **नस-साः**— मूळ शब्द स्नसा. (मस्तुलुंगोऽप्यथ स्नसा । त्रिकांडशेष) याचें प्राकृतद्वारा मराठींत रूपांतर नस-सा. (Nerve).

(८) **बिः**— मराठ्यांच्या बोलण्यांत येतो. अपि याचें प्राकृतांत बि हें रूप होतें. रामोऽपि आगतः । = रामा बि आला.

(९) **रिंगरिंग जाणें**:— हळुहळु जाणें. मराठ्यांच्या बोलण्यांत येतो. संस्कृत रिंग्=रिंगति पासून रिंग; रिंग्=हळुहळु जाणें, रांगणें. रांगणें यांतहि रिंग् हाच धातु आहे.

(१०) **लंकाः**— स्वैरिणी स्त्री. हा तत्सम शब्द आहे. लंका रक्षःपुरी शाखा शाकिनी कुलटासु च । मेदिनी. लंका असें वाईट अर्थाने स्त्रियांना म्हणतात.

प्र. धों. कानिटकर

सुबोध—(वर्ष २ अंक १) संपादक सां. ब. कंटक, मुरगांव, हारबर (गोंवा) वा. व. ३ रु. सुबोध मालेचें या अंकापासून मासिक झालेलें असून प्रस्तुत अंकांत ३ कविता, ३ गोष्टी, १ व्यापारी लेख (शं. वा. किर्लोस्कर) १ स्फुट लेख (दा. न. शिखरे) व १ पुस्तकसमालोचन आलें आहे. निवड चांगली आहे. पण या छोट्या मासिकाने इतर मोठ्या मासिकांचें अनुकरण न करितां केवळ विशिष्ट दिशेने गोमंतकी वाङ्मय निर्मितीचें कार्य करीत राहिल्यास याच्या अस्तित्वाची गरज भासून मोठें देश-भाषा-हितहि साधेल.

सांकेतिक भाषा

महाराष्ट्रीय संतकवींच्या वाङ्मयांत सांकेतिक भाषेचा उपयोग केल्याचें दिसत नाही. माहानुभाव पंथांतील ग्रंथांत मात्र निरनिराळ्या सांकेतिक भाषा उपयोगांत आणल्या आहेत. कै. वि. का. राजवाडे यांनी कांहीं महानुभावांचे ग्रंथ भा. इ. सं. मंडळाच्या इतिवृत्तांत प्रकाशित केले आहेत व त्यांतील सांकेतिक भाषेची फोडहि त्यांनी केली आहे. तसेंच त्यांनी कांहीं जुनीं बाडें (वैद्यक ग्रंथ) सदर इतिवृत्तांत प्रसिद्ध केलीं आहेत तीं सांकेतिक भाषेत लिहिलीं आहेत. श्री. के. अ. पाध्ये यांनी 'हेमाद्रीपंडिता'चें चरित्र प्रसिद्ध केलें आहे त्यांत माहानुभावांच्या ४।५ सांकेतिक भाषांचा उल्लेख केला आहे. चारचौघांत बसलें असतांना एखाद्याला एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीस कांही हकिगत कळवावयाचें असल्यास तो सांकेतिक भाषेने तें सांगतो. पांडव लाक्षागृहाकडे निघण्यापूर्वी विदुराने धर्मराजास लाक्षागृहासंबंधीं सर्व माहिती कौरवांसमक्ष बर्बर भाषेंत सांगितली होती असा महाभारतांत उल्लेख आहे. पेशवाईतील कांहीं सांकेतिक भाषेंतील पत्रें भा. इ. सं. मंडळाच्या इतिवृत्तांत व त्रैमासिकांत प्रसिद्ध झालीं आहेत. येणेंप्रमाणे सांकेतिक भाषा लेखांत समाविष्ट झाल्याचीं उदाहरणें आहेत.

संस्कृत काव्यनाटकांत सांकेतिक भाषा उपयोगांत आणल्याचें आढळत नाही. सांकेतिक भाषेला 'म्लेच्छित' किंवा 'म्लेच्छितक' अशी संज्ञा आहे. म्लेछित शब्दांत 'म्लेच्छ्' हा धातु असोन त्याचा अर्थ 'अस्पष्ट रीतीने किंवा गावंढळ रीतीने बोलणें' असा आहे. (म्लेच्छति, म्लेच्छयति-ते). म्लेच्छिताचा उल्लेख वात्स्यायनाने ६४ आंतरकलांत केला आहे. (कामसूत्र, साधारणमधिकरणम्—अध्याय ३ पृ. ३३). पंडित दुर्गाप्रसाद यांनी यशोधराच्या टीकेसह कामसूत्र प्रसिद्ध केलें आहे. त्यांत "म्लेच्छित-विकल्पाः" याजवर खालीलप्रमाणे टीका आहे:—

म्लेच्छित विकल्पा इति। यत्साधुशब्दोपनिबद्धमप्यक्षरविन्यासात् अस्पष्टार्थं तन्म्लेच्छितं गूढवस्तुमंत्रार्थम्। तस्य विकल्पाःबहवाः पूर्वाचार्योक्ताः ॥

यावरून ज्यांत शब्द चांगले असतात परंतु अक्षरांची विशिष्ट रचना असल्यामुळे ज्या भाषणाचा अगर शब्दाचा अर्थ स्पष्ट कळत नाही, त्यास म्लेच्छित किंवा सांकेतिक भाषा म्हणतात. या भाषेचे बरेच प्रकार आहेत असें टीकाकार म्हणतो. टीकाकाराने तीन प्रकार सांगितले आहेत ते खालीं देतो.

(१) कौटिलीयं यदि क्षान्तैः स्वरयोर्ह्रस्वदीर्घयोः :
बिन्दूष्मणोर्विपर्यासाद्दुर्बोधमिति संज्ञितम् ॥

(२) अकौ खगौ घङौ चैव चटौ तपौ यशौ तथा।
एते व्यस्ताः स्थिराः शेषा मूलदेवीयमुच्यते ॥

(३) ग्रहनयनवसुसमेतं षडाननाह्वयानि सागरा मुनयः।
ज्वलनांगं तुकशृंगं दुर्लिखितं गूढलेख्यमिदम् ॥
(कामसूत्र, अध्याय ३ पृ. ३९)

यापैकी पहिला प्रकार असाः——

प्रत्येक शब्दाच्या शेवटीं 'क्ष' हें अक्षर घालावयाचें, ह्रस्व दीर्घाची बदला-बदल करावयाची व विसर्गाच्या ठिकाणीं अनुस्वार व अनुस्वाराच्या ठिकाणीं विसर्ग घालावयाचा; या प्रकाराला दुर्बोध अशी संज्ञा आहे. या पद्धतीने "रामा आला" हें वाक्य "रमक्ष अलक्ष" असें होईल. या श्लोकांतील "कौटिलीयं" या पदाचा अर्थ वरील विवरणांत आला नाहीं. या सांकेतिक भाषेशीं कौटिल्याचा संबंध 'कौटिलीयं' या शब्दावरून असावा असें वाटतें. "यदिक्षान्तैः" याच्या ऐवजीं "मिताक्षरी" असाहि पाठ आहे. तो घेतला तर "रामा आला" याचें रूपांतर "दरमक्ष दअलक्ष" असें होईल.

दुसरा प्रकारः——

या सांकेतिक भाषेचें नांव 'मूलदेवीय किंवा मूलदेवी' असावें असें वाटतें. "मूलदेवीयमुच्यते" याचीं दोन प्रकारचीं पदें पडतात; [१) मूलदेवी इयम् उच्यते। किंवा (२) मूलदेवीयम् उच्यते। मूलदेव हें कंसाचें एक नांव आहे; कंसाचा या भाषेशीं कांहीं संबंध असल्यास माहीत नाहीं. दुसऱ्या श्लोकाची फोड अशी आहे:——

अ = क; ख = ग, घ = ङ, चवर्ग, टवर्ग = तवर्ग = पवर्ग
य = श ळ, क्ष, ज्ञ हीं तीन अक्षरें तशींच राहतात.
र = ष
ल = स
व = ह

याप्रमाणेच एक सांकेतिक भाषा प्रचारांत (विशेषतः मुलांमध्ये) आहे तिला "मिताक्षरी" म्हणतात. मिताक्षरी भाषेचा श्लोक खालीं देतो.

अकौ खगौ घङश्चैव चटौ तपौ परस्परौ।
यशौ रषौ लसौ चैव हवाळाक्ष मिताक्षरी ॥

हा श्लोक शुद्ध नाहीं. परंतु मूलदेवी व मिताक्षरी या एकच भाषा आहेत असें सहजीं दिसतें. वरील दुसऱ्या श्लोकांत "यशौ" हें एकच पद आहे; या श्लोकांत यश, रष, लस हव, ळक्ष अशा जोड्या स्पष्ट दिल्या आहेत. फक्त 'ज्ञ' या अक्षरास प्रति अक्षर दिलेलें नाही. दोन्ही भाषांप्रमाणे, "तिकडे कशाला जातोस" हें वाक्य "पिअजे अयासा डापोल" असें होतें. मूळदेवी (य) मध्यें ळ, क्ष, ज्ञ हे तीन वर्ण स्थिर म्हणजे न बदलतां राहतात व मिताक्षरींत फक्त 'ज्ञ' च स्थिर राहतो.

तिसरा प्रकारः——

श्लोकावरून या सांकेतिक भाषेला 'गूढलेख्य' नांव असावें असें

दिसतें. परंतु नांवाप्रमाणे श्लोकाचा अर्थ गूढच आहे. कोणास अर्थ लागल्यास त्यानें अवश्य उलगडा करावा.

कै. राजवाडे व श्री. पाध्ये यांनी महानुभावांच्या सांकेतिक भाषांचे उल्लेख केल्याचें वर म्हटलें आहे. त्या भाषांची फोड (किल्ली) पाहिली असतां त्या सर्वभाषा थोड्या फार फरकाने मूलदेवीच्या तत्वावर बनविल्या आहेत असें दिसतें.

डोळ्यांच्या किंवा हातांच्या खुणांनी आपले मनोगत दुसऱ्यास कळवितां येतें अशा खुणा ज्यांत आहेत त्याला 'नेत्रपल्लवी' व 'करपल्लवी' अशीं नांवें आहेत. यांत शब्द मुळींच नसल्यामुळे या प्रकारास भाषा असें म्हणतां येत नाही. कौटिलीय व मूलदेवी (य) या भाषांचा उपयोग लेखांत व बोलण्यांतहि करतां येईल. अंकावरहि एक भाषा बसविलेली आहे. तिला भाषा म्हणण्यापेक्षां सांकेतिक लिपी हें नांव अन्वर्थक होईल. इजिप्त देशांतील चित्रलिपी प्रसिद्धच आहे आठवड्याचा 'Times of India' किंवा 'Bombay Chronicle' यांत चित्र लिपीचीं कोडीं नेहमी येत असतात. चित्र लिपीचा उपयोग फक्त लेखांतच करणें शक्य आहे.

लहान मुलींचीहि एक सांकेतिक भाषा आहे. तिचे प्रकार विविध आहेत. शब्दाचें पहिलें अक्षर शेवटीं घालून प्रारंभी 'अ' किंवा 'च' घालून मुली बोलतात. या दोन्ही प्रकारांप्रमाणे 'तिकडे कशाला जातोस' हें वाक्य असें होईल.

(१) अकडेति अशालाक अतोसजा.

(२) चकडेति चशालाक चतोसजा.

कांही मुली शब्दांतील प्रत्येक अक्षराच्या पुढे 'पट' हीं अक्षरें प्रत्ययाप्रमाणे लावून बोलतात; या रीतीने वरील वाक्याचें रूपांतर होईल तें :—तिपटकपटडेपट कपटशापटलापट जापटतोपटसपट. हे सर्व प्रकार बालिश आहेत, परंतु बालवर्गांत प्रचलित आहेत म्हणून त्यांचा उल्लेख येथे केला आहे. शिवाय "साहित्यं बालजल्पितं" अशी म. सा. पत्रिकेवर केलेली टीका अन्वर्थक व्हावी म्हणून वरील बालिश भाषेचा मुद्दाम उल्लेख केला आहे. सांकेतिक लिपी अनेक प्रकारच्या आहेत, परंतु हा लेख सांकेतिक भाषांसंबंधी असल्यामुळे यांत त्या बद्दल विवेचन करण्याचें कारण नाही.

सांकेतिक भाषा माहानुभावानी मराठी ग्रंथांत उपयोगांत आणल्या ही गोष्ट खरी आहे. परंतु कामसूत्रांचा टीकाकार यशोधर याचे जे तीन श्लोक वर उद्धृत केले आहेत, तो टीकाकार कोणत्या काळीं होऊन गेला व त्याने वरील तीन श्लोकांत ज्या सांकेतिक भाषा व पद्धती सांगितली आहे, ती पद्धती उपयोगांत आणून त्या प्रमाणे संस्कृताची सांकेतिक भाषा तयार करावयाची किंवा ती पद्धति मराठीस अनुलक्षून आहे या गोष्टीचा उलगडा होणें अवश्यक आहे. सुबन्धु व भवभूति यांच्या पूर्वी वात्स्यायन होऊन गेला यांत शंका नाही; कारण वासवदत्ताकथेंत व मालतिमाधव नाटकांत वात्स्यायनाची कांही सूत्रें उद्धृत केलीं आहेत. तेव्हा वात्स्यायन निदान ७ व्या शतकापूर्वी होऊन गेला असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही. श्रीमतशंकराचार्यांनी

वात्स्यायन सूत्रांवर एक निबंध लिहिल्याचें शंकर दिग्विजयावरून समजतें. सातव्या शतकापूर्वी रचिलेल्या कामसूत्रांत "म्लेच्छित विकल्पा:" हा शब्द आला आहे. टीकाकाराने म्लेच्छिताचे तीन प्रकार तीन श्लोकांत सांगितले आहेत, परंतु प्रत्येक प्रकारचें एकेक उदाहरण दिलें असतें म्हणजे सर्व शंकांचें निरसन झालें असतें.

प्र. धों. कानिटकर.

म्हणी

जांवई माझा भला आणि लेक बाइलबुद्ध्या झाला.
एक पुती रडे, आणि सातपुती रडे, रात्रीं पाट लावला तीपण रडे.
सात सुडे तरी भागूबाईचे कुले उघडे.
चोराच्या भयानं घेतलें रान, वाटेंत भेटला मुसलमान, त्याने कापले नाक कान.
तोंडाशीं तीळ आणि गांडीशीं बुधला.
कुठे जाशी भोगा तर तुझ्या पाठीशीं उभा.
सवकल्या मुता चला जाऊं कालच्या शेता.
चोर पकडावा वाटेवर आणि शिंदळ पकडावी खाटेवर.
डोंगरांत दुखणं आणि शिंपींत औषध.
करून करून भागली आणि देवपुजेला लागली
बुड्डी घोडी लाल लगाम.
बाई आल्या पणांत आणि बोवा बसले कोनांत.
दिवा दिवठणीं आणि वाइल हांतरुणी.
दादाचें बळ वहिनी जाणें.
दिवस गेला नागव्यांनीं आणि नाहतांना पडदणी.
एकदा खावें पण शहरांत रहावें.
शेळांच्या मुताची मानली चाढ आणि शेळी मुतते कुंपणाच्या आड.
बाहेरच्या देवांना टिळेगोळे आणि घरच्या देवांवर हगती कावळे.
ताकाआधी म्हशींचें भांडण.
सजण तोडूं नये आणि डोळा फोडूं नये.
मांजर गेलें लुटी आणि आणल्या चार मुठी.

चिं. पां. बर्वे

स्त्रियांच्या म्हणी

(मागील अंकावरून पुढे चालू)

(२७६) न्हातीचे बाल अन् खातीचे गाल केव्हाहि दिसणारच.
(२७७) कर्माची कहाणी, ऐकायला नाहीं कुणी.
(२७८) केरसुणी पाहून जातं, अन् दिवा पाहून येतं.
(२७९) आवडीचें झाड पासलें, सदा तोंड वासलें.
(२८०) लाडकी लळू, घरदार जाळू.
(२८१) नाहीं गुणाचं, बोलून घेईल कुणाचं.
(२८२) उलथा पसा, पालथा पसा, माकडा तुझा संसार कसा.
(२८३) कशांत काय, फाटक्यांत पाय.
(२८४) मानानं पान खायचं नाही, अपमानानं देठ खायचा.
(२८५) लाडाने वेडं, गुळाने बोबडं.
(२८६) आपल्या खाली जळत आहे, अन् दुसऱ्याचे विझवण्यास पळत आहे.
(२८७) असा लेक दाणा, तर घरोघर सुना.
(२८८) अशी लेक सवाई, तर घरोघर जावई.
(२८९) ओवा म्हणतो मी आहे गुणी, पण माझ्यावर पितात पाणी.
(२९०) आमंत्रण दिलें सगळ्या गांवा, वादळ सुटलें, घरीं जेवा.
(२९१) हगल्यापेक्षा निपटणें बरें.
(२९२) मागे ना पुढे, कुत्रें घेऊन रडे.
(२९३) संगतीच्या लोभे, मेळी दोघे.
(२९४) भोळी ग बाई भोळी, लुगड्यावर मागते चोळी, खायला मागते पुरणपोळी.
(२९५) आली अखिति, झाली सणाची निचिति.

नीलकंठ शंकर नवरे, सोलापूर

कुडाळी–मराठी–भाषा

लेखकः-रा. ब. वासुदेव अनंत प्रभु, वावडेकर

दक्षिण कोंकणांत पूर्वी कुडाळदेश या नावाने संबोधल्याजाणाऱ्या व आज जो प्रदेश रत्नागिरी जिल्हा, करवीर संस्थान, सावंतवाडी संस्थान, गोवाप्रांत आणि बेळगांव जिल्हा यांत विभागला गेला आहे, त्या प्रदेशांत बोलली जाणाऱ्या भाषेस "कुडाळी" अशी संज्ञा आहे. मराठी, कानडी, गुजराथी पाली, मागधी, वंगीय वगैरे भाषांप्रमाणे स्वतंत्र भाषा नसून, ती मराठी भाषेचीच एक उपभाषा आहे. ह्या उपभाषेची रचना अगदी मराठी सारखीच असून फरक फक्त क्रियापदांचीं रूपें, विभक्ति प्रत्यय, मराठी शब्दांस थोडेसें विकृत रूप देऊन बनलेले शब्द व बोलतांना कित्येक शब्द हेल काढून उच्चारण्याची पद्धति यांत आहे. तथापि ही भाषा तत्प्रांतीं फक्त बोलण्याच्या कामींच उपयोगांत आणली जाते व लेखनाच्या कामीं शुद्ध मराठीचाच उपयोग केला जातो, यावरून कुडाळी भाषेला 'भाषा' या नांवाने संबोधण्यापेक्षा "बोली" हें नांव देणें यथार्थ होईल. मनुष्यमात्राच्या अमूर्त विचारांना व्यक्त स्वरूपांत आणावयाचें झाल्यास जी शब्दयोजना बोलींतून व्यक्त केली जाते, तिला भाषा म्हणतां येईल. या दृष्टीने पाहिल्यास वर सांगितलेल्या बोलीला भाषा हें नांव प्रचारांत राहण्यास हरकत नाही. कुडाळ प्रांताच्या दक्षिणेस गोमांतक असून तेथील भाषेला "गोमंतकी" म्हणतात व "कोंकणी" असेंहि नांव देतात. ही गोमंतकी किंवा कोंकणी भाषा स्वतंत्र आहे असें मानून तिच्यांत अलीकडे जसा वाङ्मय निर्माण करण्याचा प्रयत्न चालू असल्याचें आढळतें तसें कुडाळी भाषेचें स्तोम माजविण्याचा प्रयत्न आजवर कोणी केल्याचें एकहि उदाहरण आढळणार नाही. कुडाळी भाषेत ग्रंथनिर्मिति करण्याइतका तिचा शब्दसंभार नाही. "कुडाळी" हें ह्या भाषेचें नांव मात्र कैक शतकांचें जुनें आहे हें पुढे दिलेल्या माहितीवरून दिसून येईल.

गोमांतकी किंवा कोंकणी.

ओघानेच आल्यामुळे व शेजारधर्मामुळेहि गोमंतकी भाषेसंबंधी दोन शब्द लिहिणें अप्रस्तुत होणार नाही. गोव्याच्या जनपदांत रूढ असलेली जी भाषा किंवा बोली ती "गोमंतकी." अर्थात् हें नांव प्रादेशिक झालें. "कोंकणी" म्हटल्यास गोव्यालाच कोंकण म्हणतात असें मानावें लागेल. पण तसें म्हणण्यास--गोव्यांत कोण असतील ते असोत, इतरत्र-- कोणी तयार नाहीत. ह्यासंबंधी कै. प्रो राजाराम रामकृष्ण भागवत म्हणतातः-" कोंकणी ही एक बोली आहे. हीस "भाषा" हें भव्य नांव शोभत नाही. गोमंतकाच्यावर कोंकण नाहींसें नाही. दमणच्या खाडीपर्यंत वर कोंकणच आहे, हें उत्तर कोंकण; **गोमंतक हा दक्षिण कोंकणचा एक भाग होय.** ...... गोमंतकी माणसें व बोली यांच्या पलीकडे कोंकणी माणसें व बोली नाहींत, अशी खरी हकीकत नसतांहि, हे जसा काय आपला 'गोमंतकी' शब्द चोरून, त्याच्या ठिकाणीं केवळ स्वतः पुरता "कोंकणी" शब्द प्रयोगांत व प्रचारांत आणतात !!!" (विविधज्ञानविस्तार, पुस्तक ३७, अंक १२ वा.). अर्थात् गोमंतक हा कोंकण जनपदाचा एक लहानसा भाग असल्यामुळे तेथील भाषेला अथवा बोलीला "गोमंतकी" हें जनपदावयवी नांव असणें यथार्थ दिसतें. हें नांव बाजूला सारून भागवत म्हणतात त्या प्रमाणें "स्वतःपुरतें कोंकणी" हें नांव कोणी कोणत्या काळाच्या सुमारास पुढे आणलें, हें समजणें महत्त्वाचें

होईल व तें सांगणें आम्हांस फारसें कठिणहि वाटत नाही; परंतु तें बरेंच विस्तारानें सांगावें लागेल म्हणून आणि प्रकृत निबंधाशीं त्याचा संबंध येत नाही म्हणून वर्ज करतों. पण, गोमंतकी अथवा कोंकणी ही मराठी प्रमाणेंच एक स्वतंत्र भाषा आहे की, मराठीचीच पोट किंवा उपभाषा आहे ह्या प्रश्नाला वरील विवरणांत उत्तर नसल्यामुळे तें थोडक्यांत देणें जरूर आहे. सामान्यतः अशी समजूत असल्याचें दिसतें की, थॉमस (Thomas) स्टेफेन्स (Stephens) नांवाच्या ख्रिस्ती मिशनरीनें १६ व्या शतकांत " ख्रिस्तपुराण " नांवाचा एक ग्रंथ लिहिला, तो कोंकणी भाषेंत लिहिला. यासंबंधी वर सांगितलेल्या विस्ताराच्या पुस्तकांत प्रो. भागवत काय लिहितात तें सांगूं " ख्रिस्ती १७ वे शतकांत आज कोंकणी म्हणवणारीं माणसें मराठे समजत होतीं, या सर्वांस मराठी भाषेचा मोठा अभिमान होता, याविषयीं शंका घेणें हें दुराग्रहाच्या देवचाराचा[1] संचार आंगीं होऊं देण्यासारखें भासतें. जेथे पुरावा नसेल तेथे आवडी-नावडीचें स्तोम माजवतां येईल. पण पुरावा प्राचीन व भरपूर असतांहि त्याची कशी तरी उडवाउडवी करीत बसणें, ही वाट आडवाट होय, राजवाट खास नव्हे. इ. स. १६ वे शतकांत फादर थॉमस् स्टेफेन्स यानें जुन्या कराराच्या आधारावर पहिलें पुराण व नव्याच्या आधारावर दुसरें पुराण रचलें; हें पुराण इ. स. १६१६ त पहिल्यानें छापून प्रसिद्ध झालें. फादर स्टेफेन्सनें गोमांतक प्रांतांतल्या साष्टी तालुक्यांत आपलें वय घालवलें. अर्थात् त्याची मराठी भाषा साष्टीकरांस त्याकाळीं समजत होती, तेहि स्वतः तीच भाषा बोलणारे होते. " इतकें सांगून ख्रिस्त पुराण जरी गोव्याच्या तत्कालीन प्रच-लित भाषेंत लिहिलें गेलें तरी ती भाषा मराठीच मानली जात होती हें त्या पुराणांतील एक अवतरण देऊन प्रो. भागवतांनी सिद्ध केलें आहे. तें अवतरण खाली देतों.

> परमशास्त्र जगीं प्रगटावया । बहुत जना फलसिद्धी व्हावया ॥
> भाषा वांदोनि मराठिया । कथा निरोपिली ॥ १२१ ॥
>
> पैलें पुरान

वरील अवतरण देऊन भागवत पुढे लिहितातः-" कवि आपल्या काव्याची भाषा मराठी म्हणतो इतकें तिन्हाइतास पुष्कळ आहे; कोंकण्यांनी किंवा गोमंतक्यांनी ती 'कोंकणी' किंवा 'गोमंतकी" खुशाल ठरवावी व मनात मांडे खावे; मनांतल्या मांड्यांनी जर बिचाऱ्यांचें समाधान होत असलें, तर तिन्हाइतांनी त्या समाधानाच्या आड काय समजून यावें ?" स्टेफेन्सनें मराठी भाषेसंबंधी केलेला गौरवपूर्ण उल्लेख व पुराणांतील कोंकणी भाषेचा नमुना म्हणून एक दोन अवतरणें वाचकांच्या माहितीसाठीं खाली देतों.

> झैसी पुस्पामाझी पुस्प मोगरीं । कीं परिमळामाझी कस्तुरी ॥
> तैसी भास्सा माझी साझिरी । मराठीया ॥

> Vo namo Visvabharita, Deva Bapa Sarva Samaratha
> Parmesuara Satevanta Surga prathamichea rachnara.
> Tu anny tuza yecuchi putu Anny Spiritu Santu
> Tegai Zanna yecuchi Satevantu, Devo Zannava.

वरील अवतरणांचे मराठी लिपींत रूपांतरः-

> वो नमो विश्वभरिता । देवा बापा सर्व समरथा ॥
> परमेसुअरा सतेवन्ता । सर्गा प्रथमीचिआ रचणारा ॥
> तूं आनि तुझा येकचि पुतु । आनि स्पिरीतु संतु ॥
> तिगाई झना येकची सतेवन्तु । देवो झानावा ॥

---

[1] देवाचार, (पु.) म्ह. पिशाचयोनींतील एकजात. (कुडाळींत हा शब्द प्रचारांत आहे.)

ॐ वरील अवतरणांतील "स्पिरीट" ह्या एका शब्दाशिवाय, सर्व शब्द शुद्ध मराठी (संस्कृत-मिश्रित) भाषेंतील आहेत. कवीने खिस्ती धर्मातील विशिष्ट शब्दांचें ज्ञान बाटविलेल्या लोकांस व्हावें म्हणून, प्रॉफेट्, पॅट्रिआर्क, स्पिरिट अशा नांवाचे कांही इंग्लिश शब्द पुराणांत घेतले आहेत. थॉमस स्टीफेन्स हा जन्मतः इंग्लिशमन असून, कॅथोलिक लोकांच्या धर्मछळाच्या वेळीं तो रोममध्ये पळून आला व तेथून इ. स. १५७९ मध्ये गोव्यांत आला, आणि १६१९ मध्ये गोव्यानजीकच्या साष्टीमध्ये वारला.

वर दिलेल्या माहितीवरून दिसून येईल की, गोमांतकी किंवा कोंकणी म्हटलेली भाषा ही लेखाच्या सुरवातीस नमूद केलेल्या भाषांप्रमाणे, स्वतंत्र भाषा नसून कुडाळीप्रमाणेच मराठीची एक उपभाषा आहे. असो.

कुडाळी भाषा जरी त्या प्रांतीं सुशिक्षित-अशिक्षित अशा सर्व जातींच्या लोकांतून बोलली जाते तरी, ब्राह्मणी घरांतून बोलली जाणाऱ्या भाषेवर शुद्ध मराठीचा संस्कार बराच झालेला असतो. म्हणजे बोलतांना ते लोक शुद्ध मराठी शब्द जास्ती वापरतात, पण कुडाळीचे विशिष्ट विभक्तिप्रत्यय व क्रियापदांचीं रूपें व उच्चारांतील हेल कायम ठेवून वाक्यरचना करीत असतात आणि खासगी किंवा सार्वजनिक पत्रव्यवहार, देण्याघेण्यासंबंधाचे दस्तैवज व रोखे, आयव्ययसंबंधी खासगी लिखाण, किंवा ग्रंथलेखन करतांना तें शुद्ध मराठींतच करीत असतात इतकेंच नव्हे तर, पुराण, कीर्तन, व्याख्यान वगैरे धार्मिक व सामाजिक कामें शुद्ध मराठींतच केलीं जातात. त्यामुळे स्त्रिया व लहान मुलें यांच्या पाठांतील फुगडया, झोपाळ्यावरच्यीं, दळण, कांडण करतांना म्हणावयाचीं वगैरे प्रकारचीं (अलिखित) गाणीं खेरीज करून आजवर एकहि लेख किंवा ग्रंथरचना कुडाळी भाषेंत झालेली नाही.

कुडाळ देशाची मर्यादा

या देशाच्या राज्यविस्ताराच्या प्राचीन मर्यादा आज निश्चित सांगणें अशक्य आहे. या देशावरील अधिराज सत्तेच्या उत्कर्षापकर्षामुळे त्याच्या मर्यादांत वेळोवेळीं फेरफार झाले आहेत. कालांतराने मर्यादांत संकोच झाल्यावर, राहिलेल्या प्रदेशाला पुढे "कुडाळ-पंचमहाल" हें नांव प्राप्त झालें. बदामी (विजापूर जिल्हा) येथील पूर्वकालीन चालुक्य राजांचे कांही ताम्रपट, कुडाळ शहराच्या नजीक असलेल्या नेरूर नांवाच्या गांवीं सांपडले आहेत. त्यांचा काल इ. ७ व ८ शतकांतला येतो. त्यांत कुडाळ देशांत मोडणारे कांही गांव ब्राह्मणांस दान दिल्याची माहिती आहे. परंतु त्यांत देशवाचक नांवाचा किंवा राजधानीचें स्थळ म्हणूनहि "कुडाळ"चा उल्लेख केलेला नाही. इ. स. च्या १२ व्या शतकांत या देशाची उत्तरसीमा दाभोळ बंदरापर्यंत होती; असें "लोकहितवादी" (गोपाळराव हरि देशमुख) व मेजर जर्विस यांच्या लेखांवरून समजतें. १३ व्या शतकांत याची दक्षिण मर्यादा (अर्थात् राज्यविस्तार) गोवा प्रांताचा बराच भाग धरून, त्याच्याहि खालील कारवार, अंकोला व मिर्जनपर्यंत होती; ती पुढे १५ व १६ व्या शतकांच्या अखेरपर्यंत होती, आणि पूर्वेकडे कोल्हापूर संस्थान बेळगाव जिल्हा यांत आज मोडणारा कांही भाग (दक्षिणोत्तर सह्याद्रीवरील पट्टी) समाविष्ट झाला होता. पश्चिमेला लांबच लांब समुद्रपट्टीचा किनारा. या देशाचें राजधानीचें शहर जें "कुडाळ" त्याचा उल्लेख शके ११८५ (इ. स. १२६३) च्या ताम्रपत्रलिखित दानपत्रांत प्रथमच पहावयास मिळतो. त्यांत कुडाळ प्रांतांतील "दिघवलें" गांव तत्कालीन महाराजाने तेथील स्वयंभु महादेवाच्या देवस्थानाला दान दिल्याची माहिती सांगतांना राजधानीच्या शहराचा व महाराजाच्या नांवाचा उल्लेख पुढे दिल्याप्रमाणे केला आहे. '**श्रीदेमभूपाल** विजयराज्यो दै **कुडुवलपत्तने** सुखसंकथाविनोदेन अनवरत राज्यं कुर्वाणः' 'अनवरत राज्यंकुर्वाणः" ह्या वर्णनावरून (पत्तन म्हणजे राजधानीचें शहर) त्याचें एकसारखें बऱ्याच पिढ्या चालत आलेलें राज्य होतें व त्याची राजधानी कुडाळ शहर होतें असें ठरतें. त्यावरून निदान ह्या काळाच्या

पूर्वी २०० वर्षे तरी-म्हणजे ११ व्या शतकांत कुडाळ शहर हें त्या देशाचें राजधानीचें शहर होतें असा तर्क करण्यास हरकत नाही. वरील चिरंजीव लिखाणाशिवाय, त्या प्रांतांतील ग्रामसंस्था व देवस्थान-पद्धतिसंबंधीं माहिती व कांही जुने कागदपत्र या साधनांवरून प्राचीन कुडाळ देशांत ३६० गांवांचा समावेश होत होता, व बहामनी व आदिलशाही अधिराज सत्तेंत तेथील स्थानिक ब्राह्मण सत्ताधाऱ्यांच्या अमलाखाली तो प्रांत असतांना त्यांत ५९४ गांवांचा समावेश होत होता असें दिसून येतें. यांना "कदिम कुडाळी विलातीचे गाऊ" असें म्हणत. एवढ्या भागांत कुडाळी भाषा बोलली जात असे असें दिसून येतें. म्हणजे देवगडपासून दक्षिणेस गोव्यें प्रांतांतील पांच महाल, व पूर्वेस वरील दक्षिणोत्तरपट्टी इतक्या प्रदेशांत ५०४ गांवांचा समावेश होत असल्यामुळे त्या भागांत प्रचलित असलेली भाषा "कुडाळी" या नांवाने संबोधिली जाते. वरील मर्यादेंतील कांही भाग आजमितीस वरघांट प्रदेशांत मोडत असला तरी सह्याद्री लगतच्या भागांत बोलल्या जाणाऱ्या भाषेंत कुडाळी भाषेंतील कांही शब्द वापरले जात असतात. गोव्यांतील बोलींत तर कुडाळी शब्द प्राचुर्याने आढळून येतील,

कुडाळप्रांतांत मराठीचा प्रवेश

ह्या भागांत मराठी भाषेचा प्रवेश कधीं झाला, तो होण्यापूर्वी त्यांत कोणती भाषा चालत होती; तेथील प्राचीन रहिवासी कोण होते, यासंबंधी निश्चित माहिती देणें अशक्य आहे. परंतु तेथील परंपरागत चालत आलेला इतिहास, इतिहासाचीं जुन्यांत जुनीं अव्वल साधनें, आचारविचार, संस्कार, धार्मिक समजुती, देवस्थान[१]-पद्धति, यांवरून अनुमान काढतां येण्यासारखें आहे. कुडाळी ही मराठीची एक उपभाषा असल्याचें मागे ठरविल्यामुळे त्या भागांत मराठीचा प्रवेश कधीं झाला तें पाहणें ओघानेच प्राप्त होतें. भाषेच्या उत्पत्तीविषयी विचार केल्यास, ती मुद्दाम बनवून तयार होत नसते, आपोआप क्रमाक्रमाने बनत जाते असें दिसून येईल. खुद्द मराठी भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधी भाषाशास्त्राच्या अभ्यासू विद्वानांत अनेक मतें असल्याचें आढळून येतें. पण ती मुळची स्वतंत्र भाषा नसून दुसऱ्या भाषेंतून निघाली याबद्दल मात्र सर्वांचें एकमत आहे.

या भागांत आर्यांची वसाहत होण्यापूर्वी द्रविड किंवा व्रात्य लोकांची तुरळक वस्ती होती व त्यांची भाषा मराठीहून भिन्न होती असें अनुमान होतें. मनुसंहिता, ब्राह्मणग्रंथ यांतून अशा जातींची नांवें मिळतात व दक्षिण पंथांतील यांच्या वसाहतींचीहि माहिती मिळते. या भागांत आर्यांचा प्रवेश पूर्वकालीन चालुक्यांच्या अमदानींत इ. स. च्या ५ व्या शतकाच्या सुमारें झाला असावा. ताम्रपट आणि शिलालेख यांसारखीं इतिहासाचीं अव्वल साधनें पाहिलीं तर, इ. स. च्या ९ व्या किंवा १० व्या शतकापर्यंत निव्वळ मराठी भाषेंत कोरलेला असा एकहि लेख आजवर उपलब्ध झाल्याचें

१ या प्रांतांतील देव-देवतांची संख्या येथील लोकसंख्येएवढी मोठी आहे असें म्हटल्यास फारसें अतिशयोक्तीचें होणार नाही. येथील देवस्थानव्यवस्थाहि या प्रांतात स्वलक्षण आहे. देवदेवतांत आर्यानार्य देवतांचें मिश्रण कुशलतेने केलेलें आढळतें. या व्यवस्थेचा तत्प्रांतीय जनतेवर सांस्कृतिक परिणाम काय झाला तें पाहणें ही महत्त्वाची बाब आहे. परंतु या लेखाचा तो विषय नव्हे. या व्यवस्थेंत एक विशेष गोष्ट अशी आढळून येते की, तींत ब्राह्मणापासून अंत्यजापर्यंत सर्व हिंदुमात्रास अधिकार व स्थळें नेमून दिलेलीं आहेत. इतकेंच नव्हे तर, परधर्मी (अवैदिक) मानलेल्या जैनांसहि तींत एक स्थळ दिलेलें आढळतें. हें जें जैन स्थळ म्हणून मानलें जातें, तें जैनांचें नसून बसव्याच्या लिंगायत पंथाचें आहे असे शोधाअंतीं दिसून येतें. कुडाळ प्रांताच्या परिसरांत जैन आणि बौद्ध धर्म रुजूच नाहींत. येथील देवस्थान व्यवस्था या प्रांतांतील ग्रामव्यवस्थेशीं इतकी मिळून गेली आहे की पहिलीपासून दुसरी वेगळी करणें अशक्य आहे.

दिसत नाहीं. कुडाळ प्रांतांत सांपडलेले जुन्यांत जुने लेख म्हणजे उपर्युक्त चालुक्यांपैकी मंगलीश, सुप्रसिद्ध पहिल्या विक्रमादित्याचा ज्येष्ठ बंधु चंद्रादित्य याची प्रियमहिषी विजयभट्टारिका, विनयादित्य, व विजयादित्य याचे ६ व ७ व्या शतकांतले असून ते अथपासून इतिपर्यंत संस्कृत भाषेत कोरलेले आहेत. यावरून तत्कालीं ह्या भागांतील लेखनाची भाषा संस्कृत व बहुजन समाजांत बोलली जाणारी भाषा संस्कृत-प्राकृत मिश्रित असावी असें वाटतें. पुढे चालुक्यांच्या राज्यविस्तारामुळें या भागाचा महाराष्ट्राच्या जवळच्या भागाशीं निकट संबंध जसजसा अधिकाधिक येत गेला, तसतसा महाराष्ट्रीचा प्रवेश कुडाळ प्रदेशांत होत गेला हें उघड आहे. वरील माहितीचा साकल्याने विचार केल्यास या प्रांतांत मराठीचा बोलीच्या स्वरूपांतला प्रवेश इ. स. च्या ८, ९ शतकाच्या दरम्यान झाला असें अनुमान होतें. आणि बोलण्यांत दोन अडीच शतकें तरी गेल्यानंतर तिचा लेखनाच्या कामीं उपयोग होऊं लागला असला पाहिजे. दक्षिणापथांत येतांना आर्यांनी आपल्या बरोबर आणलेल्या संस्कृत भाषेचा लेखनांत उपयोग करण्याचा प्रघात सुरू केला. गेल्या हजार वर्षांच्या अलीकडचे जे लेख उपलब्ध आहेत त्यांवरुन अपभ्रष्ट संस्कृत म्हणजे प्राकृत मिश्रित असली तरी दानपत्रें वगैरे लेख संस्कृतांतच होत असत असें दिसून येतें; तथापि सामान्य जनतेस समजण्यास योग्य असे लेख बनवितांना संस्कृतांत किंवा जनपदांत बोलल्या जाणाऱ्या विकृत मराठींत न बनवितां, त्यावेळीं शुद्ध मानलेल्या मराठींतच बनविण्याचा प्रघात इ. स. १२,१३ व्या शतकापासून सुरू झाला असावा असें दिसून येतें. उदाहरणार्थ अशा दोन्ही तऱ्हेच्या लेखांची माहिती पुढे देतों. शके १३५८ (इ. स. १४३६) च्या नागदेव सामंताने दान दिलेल्या एका गांवाच्या ताम्रपत्रलेखांत ३० ओळींपर्यंतची माहिती संस्कृतांत देऊन सर्व लोकांस समजण्यास जरूर असा दानाचा उल्लेख व दत्त भूमीच्या चतुःसीमा मराठींत, पुढील-प्रमाणे दिल्या आहेत. **श्रीभैरवंद (व)...वरडें गिरामा। सर्व नमस्य करुनु दीधले... १३५८ सकु...दत्तं ग्राहम तांब्रसासणं पूर्वदीसे सीमा चिपोलिचेची, उत्र दीसे सीमा चांदेलाची दृषीण दीसे औंजरीयेची सीमा** पसीम दीसे वारपंडीची सीमा." हें दानपत्र राजपुरुषाने दिलें असल्यामुळे त्याचा वरील माहितीशिवाय इतर सर्व भाग संस्कृतांत लिहिला गेला. परंतु एका किल्लेदाराच्या वंशांतील दळवी नांवाच्या अधिकाऱ्याने वरील ताम्रपटाच्यापूर्वी ४० वर्षें म्हणजे शके १३१७ सालीं (इ. स. १३९५) मराठींत कोरविलेली एक लेखशीला आहे, तिची भाषा तत्कालीन शुद्ध मराठी आहे. उदाहरणार्थ तो लेख खालीं देतो.

१ स्वस्थी श्री शालीवान सकु कु. १३१७ वरखि चीत्रभानु
२ संवसर आदीक वेउळ्ळ ३ गुरुवारी चांदगडाजुजीपती तत्यसी
३ देषायी दळवै याने याचा पीता भामू सावतु त्यदोदीसी उपभो
४ गासी दत वीडा धुपा तेला दीया उपभोगासी दत
५ रौप्य टाके १४ आखेरतोपी टांके चौदा उपभोगासी
६ देउळाच्य कोभाचा वेचु द्राम १५०० दळवैपणोखे जाले दीनु आर्थे भड[१]-खंबा थापीला दीनुनीधी वेचु द्राम ६०० अख्यरतोवी[२] सासु[३]
७ उपभवासी भाम सावता देषायी दळवै यादोद्दीसी भुमा भऱ्यया[३] २ ची भडाची मेर उधुंबृची[४] मेर नैची[५] मेर सडेखडीयेची मेर आभऱ्ययची[६]

---

१ दीपमाळ; २ अक्षरीं, सह्याशें; ३ "भरा" हें कुडाळ प्रांतांतील एक माप आहे (४ खंडी = १ भरा) ह्याचें अनेकवचनी रूप. ४ औदुंबराची. ५ नदीची. ६ आंबराईची. मेर = सीमा.

यांतील सक्कु, सावतु, दत, दळवे, दीनु, टाके, द्राम, वेचु, हे शब्द जुन्या मराठींतले-१२, १३ शतकांतील लेखांत वापरलेले आहेत. त्यावरून कुडाळ प्रांतांतील ह्या शिलालेखांतील भाषा व त्यावेळीं महाराष्ट्राच्या इतर भागांत लेखनांत योजिली जाणारी भाषा एकसारख्याच होत्या हें दिसून येईल. म्हणून मराठीचा उदय महाराष्ट्राच्या इतर भागांत ज्यावेळीं झाला त्या काळाच्या जवळ जवळ तो कुडाळ प्रांतांतहि झाला असें अनुमान करण्यास हरकत नाहीं. बोलण्यांत जरी विकृत रूपाने तत्प्रादेशिक भाषा बोलली जात असे, तरी लेखनांत त्यावेळीं शुद्ध समजली जाणारी मराठीच वापरण्यांत येत असे. तथापि, तत्प्रांतीं बोलली जाणारी भाषा शुद्ध मराठीहून कांहींशी विकृत असल्यामुळे तिचें "कुडाळी" असें जनपदवाची नांव प्रचारांत आलें. या भाषेचा उल्लेख सरकारी शोधकांनी लिंग्विस्टिक सर्वे रिपोर्ट, गॅझेटिअर वगैरे सरकारी दप्तरांतून केलेला आहे. त्यांतील एक उतारा खाली देतों.

"The original language used throughout the state* by Hindus excepting the higher classes, is pure marathi, and was termed "*Kudales*" from its being peculiar to the district of that name and to the southern talooka of the Ramgiri Collector etc"
(Bombay Government Records, Vol X.)

मराठी शब्दांचें कुडाळ स्वरूप

आकारान्त नामें ओकारान्त उच्चारलीं जातात

उः—आंबा-आंबो; गरा गरो; मुळा-मुळो; कृष्णा-कृष्णो-करष्णो; इ.

शब्दांतील कित्येक कठोर वर्णांच्या ठिकाणीं मृदु व मृदूच्या ऐवजीं कठोर घातलीं जातात.

उः-इकडे-हक्कडे ("इडे" असेंहि ऐकण्यांत येतें), पाठीं-फाटीं, माझा-माजो, पुढें-फुडें.

एकारान्त नामें आकारान्त उच्चारलीं जातात.

उः—कोळमें किंवा कोळंबें-कोळम्यां; अळमें (भुइफोड)-अळम्यां, नाणें-नाणां; पानें-पानां; जातें-जांतां; ह्वें-व्ह्यां इ.

मराठी शब्दाच्या शेवटीं "इ" हें अक्षर आल्यास कुडाळींत त्याचें "य" रूप होतें.

उः-समई-समय; घाई-घाय; चतुराई-चतराय; चवई-चवय; इ.

मध्यें "इ" अक्षर आलें तर आणि "य" किंवा "व" अशीं रूपांतरें होतात.

उः—वाईल-वायल; काईल (कढई)-कावील; नाइक-नायक; हुईण-हुवीण; इ.

ज्ञानेश्वरीकालीन जुन्या ग्रंथांतून आढळणारे व सध्याच्या मराठींत प्रचारांत नसलेले कित्येक शब्द कुडाळींत आढळतात. अभिजात मराठी भाषेंत नसलेले असे शुद्ध कुडाळी शब्दहि बरेच आहेत. अर्थसहित कांहीं शब्द खाली देतों

कुडाळी शब्द अर्थ

१ आवस किंवा आव्स = आई.
२ अजुत = विनचुक.
३ अपितार = चमत्कारिक, विक्षिप्त.
४ अव्हेचो = नवीन, नवतर.
५ आयदाण (आयतन) = भांडें.
६ उपलो = पेरलें (धान्य पेरलें)
७ असकाट = माजलेलें रान. (यांत उंच वृक्षांचा बोध होत नाहीं.)
८ ओस्णेवता = वरवतो. (ज्ञानेश्वरीत अगर स्वापावस्थेत
९ आवणो, विझणो = पंखा(हाताने वारा घेण्य चा

* सध्याचें सावंतवाडी संस्थान. या संस्थानसंबंधीं दिलेल्या माहितींत वरील उतारा आहे. कुडाळ देशाची प्राचीन राजधानी जें कुडाळ शहर तें सावंतवाडी संस्थानांत आज पेठ्याचें एक ठाणें झालें आहे.

१० उपराळो = प्राप्ती
अलंटर = नेकार मनुष्य; धड इकडे ना तिकडे असा
१२ किम्यों = पडसें
१३ कुवरी = फणसाचें फार कोवळें फळ
१४ अंवसर = आंगावर पिशाच्च वाढणें
१५ गजाल = गोष्ट, कहाणी
१६ घोव (गोहो-कदाचित् प्राकृत)=नवरा
१७ घोपाण = शक्ति, ताकद
१८ चेडूं (चेड, चेडू. सं. न.)=मुलगी, पुत्री.
१९ चुडत किंवा चुडित = झांप (नारळीच्या झाडाचें)
२० घराकलो = घाबरला, बावरला
२१ जतनारा, जतनेऊन = काळजीपूर्वक, सांभाळून
२२ जायां = उसनें
२३ जेफा (जाफा या आरबी श. वरून) = फाजील, जास्ती
२४ झील (झिलो, प्रा. पु.) = मुलगा, पुत्र.
२५ दुराय = शपथ
२६ घापु-झालां = फुकट-गेले
२७ निराकार = विचित्र, किंवा पिशाच्च देवता-विशेष
२८ "न्हय" किंवा "नै" = नदी
२९ निस्त्याक = आमटी, सांबारें, कालवण इत्यादि अर्थी.
३० निंबार = ऊन (सूर्याचें)
३१ पांढरो = सर्प
३२ फक = कोवळें फळ
३३ फाल्या = उद्यां
३४ फट = गप्प, खोटी गोष्ट
३५ बिरमत = लचांड, आळ, याअर्थी
३६ बचेरी, भगल = थट्टा, मस्करी
३७ बक्रा = अंमळ
३८ मानाय = चाकर, गडी (वयांत आलेला)
३९ मागारीण = लग्न झालेली स्वतःची बायको
४० मळाब = आकाश (किंवा ढगांनी युक्त असें आकाश
४१ म्हॉव = मधमाशांनी बांधलेलें (मधुयुक्त) पोळें.
४२ मोहोळ = पर्वताचें खोरें (खोल, ससखोल-इतिहासांत)
४३ यस्वार = मसाला (त्यांत मिर्ची असली पाहिजे)
४४ यद्दां = एव्हां
४५ लखणी = झोंप
४६ वाडवण = केरसुणी
४७ वामोग = कौतुक
४८ वळेसर = फुलांचा गजरा
४९ होकाल = नवरी, नओढा (विवाहाला योग्य झालेली)
५० होंपळी = कोवळे सूर्यकिरण आंगावर घेणें

मराठींतील जोडाक्षरांचे शद्ब कुडाळींत फोडून उच्चारिले जात असतात. उदाहरणार्थः—पृथ्वी=पिर्थम् किंवा पिर्थुम्; ब्राम्हण=बामण; पराक्रम=पराकरम; कृपा=करपा; ताम्रपट=तामरपटो; प्रांत=परांत इ०

कुडाळीभाषा लेखनांत उतरविल्यास तिची वाक्यरचना कशी दिसेल तें सांगूं.

कुडाळभाषेचा नमुना

नवशीं वर्सांच्या सुमाराक देवसर्मा नावाचो आदगौड बामण भागिरथीच्या तडीवरसुन परवास करीत करीत दक्शिन कोंकनांत इलो, आणी आतांच्या देवगडाकडच्या हिंदळ्यागांवांत आपल्या परवारासकट रवलो. हिंदळ्याजवळच कुणकेश्वर म्हादेवाचां सैम[१] थळ[२] आसा, तेची शेवाचाकरी तेनां केली. तेच्या करपेन त्या बिरामनाचो येलइस्तार वरोच वाडलो. त्या वेळाच्या कदमांच्या राज्यांत तेचे झील[३], नातू मोठ्या अदिकारार चडले. पयल्यान् ते कदम राजांचे मांडलिक व्हते, म्हनान् त्यांचां आडनांव "सामंत" असां पडलां. तेंच्या वंसांत माइनदेव हुतुन एक मोट्टो पराकर्मी पुरुस जालो. त्यानां भऊत लडायो मारुन आपल्या परजेंत आबादी आबाद केली, व परजेक भऊत सुक लाबेलां

१ सैम = स्वयंभु. २ थळ = स्थळ. ३ झील = पुत्र.

हुतून लोकै त्याकां देवा सारको मानुंक लागले. तेच्या पराक्रमांचा वर्नान, तेच्या वंसांतलो नागदेव ह्यानां काळकादेवीक पांचशीं वर्साच्या सुमाराक एक गांव दान दिलो, त्याच्या तामरपत्रांत खूब केला आसा. माइन्‌ग्यावान् जादव राजांचां मांडलिकपाण झुगारून, कुडाळदेस आनि आयलो पैंलो बरोच मुलुक हेचो तो सवताम्हाराजो बनलो.

कुडाळी भाषेंतील कांही शब्दांचे हिंदी व बंगाली भाषांतील शब्दांशीं, उच्चारांत बरेंच साम्य दिसून येतें. त्याचीं कांही उदाहरणें खालीं देतों.

बंगाली	कुडाळी	मराठी	हिंदी	कुडाळी	मराठी
आछोला	असोलो-ल्यो	न-सोललेला	आताहूं	येतंय	येतों
आलुनी	आळुणी	अळणी	उठताहूं	उठतंय	उठतों
बासि	बासँा	शिळें	एकठ्ठे	एकठंय	एका ठिकाणीं
मेक	मेक्ख	खुंटी	कहांपर	खैंसर	कोठें
मौ	म्हाँव	मध	खाताहै	खाताहा	खातो, खात आहे
कांकर	कांकर	चामड्याची	घरको	घराक	घराला
		वादी	चलताहूं	चलतहंय	चालतों
गाद	गाद	गाळ	जाताहूं	जातंय	जातों
सांको	सांक	लांकडी पूल	जाको	ज्याकां	ज्याला
सांडशी	सांडशी	चिमटा	तुमको	तुमकां	तुम्हांला
सोहागिनी	सोभागणी	सौभाग्यवति	भीतर	भितर	आंत
			यहांपर	हैंसर	येथें
			मैंको, मेको	माकां	

बंगालींत जसा 'अ' या स्वराचा किंचित् 'ओ' सारखा करितात तसा कुडाळींतील कांही शब्दांचा करण्यांत येतो. उ. 'सरप' या शब्दाचा उच्चार 'सोरोप' असा कुडाळींत होतो. बंगालीप्रमाणें 'ब' आणि 'व' यांचा उच्चार केव्हां केव्हां 'व' असा करण्यांत येतो. जसें अपूर्व-अपरुव; अपूर्वाई-अपूवाय; विवत, मळवट, बन, इ.

कुडाळी भाषेची वाक्यरचना मराठी भाषेच्या नियमांस धरून असते हें मागे सांगितलेंच आहे. या भाषेंतील बहुतेक शब्द मराठी व संस्कृत भाषांतील शब्दांचीं विकृत रूपें आहेत. हिंदी, बंगाली व कानडी या भाषांतील शब्दांशीं साम्य असलेले शब्दहि क्वचित् आढळतात.

क्रियापदांचीं रूपें

शुद्ध मराठी	कुडाळी
तो जात आहे	तो जाता हा
मीं जात आहें	मीं जात हँय(उच्चारांत "जातँय" 'हं'. चा लोप होतो)
तूं जात आहेस	तूं जातहस (उच्चारांत " ह " चा लोप होऊन "जातस" असें म्हटलें जातें)
तो चालत जात असेल	तो चालत् जात आसात्
तो वाचीत बसला असेल	तो वाचीत बसलो आसात्
तो मला भय घालितो	तो माकां भय घालता

विभक्ति प्रत्यय

द्वितीया स, ला, तें, (नामाच्यापुढे) क (सर्वनामाच्या पुढे) कां

उ. { रामा-स-ला-तें = रामाक
मला, तुला, त्याला = माकां, तुकां, त्याकां }

तृतीया नें, शीं = सामान्य किंवा विशेषनामाच्या पुढे-
'न,' 'शीं'. सर्वनामाच्या पुढे-"णा," "शीं"

उ. रामानें, रामाशीं = रामान्, रामाशीं
तिनें, त्यानें, त्याशीं = तिणां त्याणां, त्येशीं
म्यां, त्वां = मियां, तुयां

पंचमी ऊन, हून = हून. सून
पेक्षां = पक्षीं

उ. ह्याहून, मुंबईहून = हेहून, मुंबयसून
ह्यापेक्षा = ह्यापक्षीं

षष्ठी चा, ची, चें = चो, ची, चां

उ. कुडाळचा, कुडाळची कुडाळचें = कुडाळचो, कुडाळची, कुडाळचां

सप्तमी त, ई, आं = "त" (आंत), भितर* किंवा भितुर अथवा भुतुर.

उ. डोळ्यांत = डोळ्यांभितर, डोळ्यांभितुर, डोळ्यांभुतुर

* भितर, भितुर अथवा भुतुर हे प्रत्यय उच्च वर्णाच्या लोकांकडून वापरले जात नाहीत.

कुडाळ प्रांतांतील मराठी लेखक

या प्रांताला लेखकांचें सौभाग्य बेताचेंच असल्याचें दिसून येतें. तथापि गल्या दोन अडीचशें वर्षांपासून तों आतांपर्यंत ज्यांची माहिती आम्हांस आहे त्यांचीं नांवें पुढे देतों.

कवि व संत

१ गोपाळ बोध मळगांवकर. २ श्री. प. चिदानन्दस्वामी, ३ सोहिरोबा आंबिये, ४ श्रीआनंदनाथ, ५ श्री. प. वासुदेवानन्द सरस्वतीस्वामी, ६ श्री. प. पद्मनाभतीर्थस्वामी.

इतिहाससंशोधक व इतर वाङ्मय निर्माण केलेले

१ डॉ. सर रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर, २ रा. ब. शंकर पांडुरंग पंडित, ३ प्रो. शांताराम अनंत देसाई, ४ महाराष्ट्राचे संपादक श्रीयुत ओगलें, ५ महाराष्ट्रभाषाभूषण जगन्नाथ रघुनाथ आजगांवकर, ६ विठ्ठल कृष्ण नेरूरकर, ७ वि. स. खांडेकर, ८ गोपाळराव विठ्ठल तिरोडकर (कुडाळ), ९ देवराव गंगाधर खानोलकर. १० अनंत वासुदेव मराठे. ह्या लेखकांनी मराठी भाषेची सेवा केली व कित्येक आज करीत आहेत. परंतु त्यापैकीं बहुतेकांनी कुडाळ प्रांताच्या बाहेर राहून ही सेवा केली आहे.

वाङ्मयसंस्था

वाङ्मयसेवेस वाहिलेल्या संस्था कुडाळ प्रांतांत पूर्वी असल्याचें आढळत नाहीं. अलीकडे कुडाळ, मालवण, सावंतवाडी ह्याठिकाणीं वाङ्मयमंडळें स्थापन झाल्याचें ऐकतों, परंतु तीं प्रासंगिक असून नाममात्र आहेत. याचें कारण असें दिसतें की, वाङ्मयसेवेस प्रोत्साहन अगर आर्थिक साहाय्य मिळण्यासारखी त्या प्रांताची आर्थिक अगर शैक्षणिक परिस्थिति नाहीं. ज्यांना वाङ्मय सेवेची हौस अगर आवड आहे ते मुंबई, पुणें किंवा सोयीच्या इतरजागीं जाऊन, इतर विद्वानांनी चालविलेल्या संस्थांत सामील होतात किंवा त्या प्रांतांत शहरांच्या आश्रयाने राहून आपआपल्या कुवतीप्रमाणे वाङ्मयसेवा करितात.

भावी कालांतील आकांक्षा

ही उपभाषा प्रादेशिक नांवाने प्रथित आहे म्हणून, किंवा दुसऱ्या कोणत्याही कारणाने मराठीपासून कायमची विभक्त राहावी अशी आकांक्षा त्या प्रांतांत कुठेहि वसत नाही. उलट शुद्ध मराठीच्या प्रचाराकडे व वाङ्मयनिर्मितीकडे सुशिक्षित जनतेचा ओढा जास्ती आहे. बहुजन समाजांत शिक्षणाचा प्रसार जसजसा जास्त होत जाईल तसतसे हें ध्येय अधिक समीप येत जाईल यांत शंका नाही.

शुद्धिप्रभखंडननिरास

(लेखक- गो. कृ. मोडक)

(मागील अंकावरून चालू)

(ग) आभासनिरास— रा. निजसुरे यांचें अपूर्व स्वरोच्चारशास्त्र त्यांच्या विधानाचें समर्थन करीत असेल; पण मराठी भाषा येथील रूपविकाराच्या सर्वस्वीं विरुद्ध आहे. ऋ हा स्वर मराठी भाषा बोलणारांना मोठें संकट वाटतो. मारवाडी वगैरे जातींचे तर मराठी भाषा बोलणारे लोक र्-चा ऋ नव्हे तर उलट ऋ-चा र् उच्चारतात. ते कृष्ण-चे स्थानीं प्रायः ऋष्ण म्हणतात. आपण महाराष्ट्रीयहि ऋ-चा उच्चार टाळण्याचा प्रयत्न नकळत करीत असतों. संस्कृत तृण, शृंखला, शृंग, ऋक्ष, भृंग, वृक्ष, मृतक, या शब्दांचीं रूपांतरें यथाक्रम तृण, सांखळी, शिंग, रीस (अस्वल), भुंगा, रूख, मेला अशीं आपण मराठींत करितों. अलीकडे संस्कृताच्या वाढत्या परिचयानें आपण ऋकार कायम ठेवीत असलों तरी, तो मराठीचा स्वभाव नव्हे. ऋ-च्या स्थानीं एखादें स्वरांतर करणें, हाच मराठीचा स्वभाव. या स्वभावानुसार शतक्रतु याचें रूपांतर चुकीनें शत-कृत्य असें उलट कधींच होणार नाहीं. करितां येथें उच्चारसौलभ्याहून निराळेंच तत्त्व प्रभावी मानिलें पाहिजे. हें तत्त्व म्हणजे विवक्षित अर्थ शब्दाच्या अवयवांतून काढणें. एतदर्थच मराठी बोलणारास अपरिचित असलेल्या क्रतु शब्दाचे स्थानीं कृत्य हा शब्द जाणूनबुजून योजण्यांत आला आहे.

७ **(क) विधान**—मराठींतील प्रसिद्ध एतदर्थक महशूर हा शब्द यवनी भाषेंतील मशहूर या शब्दापासून आला आहे. यांतील वर्णविपर्ययाचें कारण पुढील-प्रमाणे आहे. विवक्षित अर्थ शब्दाच्या अवयवांतून निघावा व हा अर्थ शब्दाच्या अर्थास यावच्छक्य अनुरूप असावा, ही भावना येथील वर्णविपर्यायाचे मुळाशीं आहे.

(ख) खंडनाभास—येथील रूपांतर केवळ वर्णविपर्ययानेच सिद्ध होतें. वर्णविपर्ययास कारण शोधण्याचें प्रयोजन नाहीं.

(ग) आभासनिरास—खंडकास वर्णविपर्यय कबूल; पण त्याला कारण शोधणें पसंत नाहीं. अशा रीतीनें कारण यावच्छक्य न पाहणें म्हणजे जिज्ञासेचा नाश करण्यासारखें आहे. दरशाच्या पलीकडे काय असावें, हें जाणण्याची इच्छा ज्ञानाच्या प्रगतीस अत्यंत अवश्य आहे. तेव्हा वर्णविपर्ययावर संतुष्ट न राहतां, त्याचेंही कारण पाहणें हें युक्तच ठरतें. शिवाजीची पूर्वपीठिका सांगतांना त्याचा बाप शहाजी होता, एवढ्यावरच संतुष्ट न राहतां, शहाजीचा बाप कोण, त्याचा कोण, त्याचाही कोण, अशी प्रश्नपरंपरा यावच्छक्य मागें नेण्याचा इतिहासज्ञांचा प्रयत्न असतो. अशा प्रय-

त्याच्या आभावीं इतिहासज्ञानाची वाढच खुंटेल. कारणाची एकच पायरी चढून तेथेच संतुष्ट होऊन बसणाऱ्या अशा खंडनकारासारख्यांच्या संबंधाने काय म्हणावें ? तान्प्रति नैषयत्नः—याहून दुसरें काय म्हणणार ? मह्शूर या रूपांतरांतील अवयव मनांत येऊन मोठा आणि शूर या कल्पना मनांत उदित होतात व 'प्रसिद्ध' या कल्पनेस या दोन्ही पोषकच आहेत. यामुळेच येथे वर्णविपर्यय झाला असावा. शब्दाचा अर्थ स्वयमेव सिद्ध न मानतां, तो अवयवांतून निघेल तर बरा, अशी मनुष्याची प्रवृत्ति असते. हिला अनुसरून म्हणजे अवयवार्थ–निष्कर्ष (अवयवांतून अर्थ काढणें) व अवयवार्थाचा समस्त शब्दाच्या अर्थाशीं मेळ घालणें (कल्पनासंवाद) या गोष्टी येथें वर्णविपर्ययास कारणीभूत झाल्या आहेत.

८ (क) **विधान** क या वर्णाचा उल्लेख ककार या रूपाने करतात; तसा र्-चा उल्लेख रकार या रूपाने होतो. पण संस्कृत व्याकरणास हें संमत नाही. र् वर्णाचा निर्देश रेफ या शब्दाने करावा असें त्यांत मुद्दाम सांगितलें आहे. एवं शास्त्रतः रेफ व व्यवहारतः र-कार हे दोन शब्द योग्य ठरतात. रफार हा संकरज शब्द त्याज्य होय.

(ख) **खंडनाभास**–रेफ ह्या शब्दांतील फ आणि रकार या शब्दांतील आर यांच्या संमिश्रणाने रफार बनला आहे. करितां रेफापेक्षां रफार हाच ग्राह्य ठरतो.

(ग) **आभासनिरास**–खंडनकार म्हणतात रफार ही संज्ञा दोन संज्ञांच्या संमिश्रणापासून झाली आहे. कबूल. पण पुढील अनुमान मात्र चूक आहे. ना पुरुष, ना स्त्री, अशी तृतीय प्रकृतीची व्यक्ति आपण सन्मान्य मानीत नाही. एक पुरुष तरी असावा, किंवा स्त्री तरी असावी. पण असली संमिश्रणोत्पन्न व्यक्ति आदरणीय नाही. खंडनकारास तीच दुसऱ्या दोहोंहून श्रेष्ठ वाटते. 'भिन्नरुचिर्हि लोकः' एवढेंच या संबंधांत म्हणावें. टाकाचें टोक या अर्थी Nib याचें मराठी रूपांतर मुलें चुकीने नीफ् असें करितात. हें सर्वस्वीं त्याज्य आहे, असेंच कोणी म्हणेल. पण तें ऐकून खंडनकार म्हणतील नीफ् हेंच रूप सरस आहे. कारण या रूपांतील अवयव नि हा Nib यावरून आला आहे, व फ हा अवयव फांटा (म्हणजे विशिष्ट प्रकारची लेखणी) यांतून आला आहे. खासें समर्थन! 'येन केन प्रकारेण यत् किमपि रूपं शुद्धं भवेत्' शिवाय रफार हें रूप कितीतरी कर्णमधुर! मात्र त्याची माधुरी खंडकच जाणणार.

९ (क) **विधान**–गणितविद्या म्हणजे त्याला हातचा मळ आहे. अशा प्रयोगांतील हातचा मळ हा शब्द हस्तामलक या शब्दाचें रूपांतर आहे.

(ख) **खंडनाभास**–प्रस्तुत शब्दप्रयोग संस्कृतोत्पन्न नसून, मराठींतच हातचा मळ याच रूपाने प्रादुर्भूत झाला आहे.

(ग) **आभासनिरास**–आपण पौरस्त्य लोक सामान्यतः पुष्कळ वेळां अनवाणी चालत असल्यामुळे, आपले पायाचे तळवे वारंवार मळतात. याच प्रचारास अनुसरून पायाची धूळ, चरणरज, इत्यादि शब्दप्रयोग मराठींत आहेत. उलट—हस्तरेणु,

करधूलि, पाणिरजः असले शब्द आपल्या वाङ्मयास अपरिचित आहेत. तेव्हा म्हणीमध्ये मळ या शब्दाचें ग्रहण झाल्यास, तें **पायाचा मळ** अशा रूपाने व्हावें. हातचा मळ अशा रीतीने होण्याचें कारण नाही. मग असला शब्दप्रयोग प्रवृत्त करणारे कुंभार किंवा झाडुवाले असतील तर नकळे. पण अशांनी प्रवृत्त केलेला भाषाप्रयोग शिष्टादृत झाला असेल, असें वाटत नाही. हस्तामलक या नांवाचा शंकराचार्यांचा एक शिष्य होता. तेव्हा करतलामलक या प्रयोगाप्रमाणे हस्तामलक हा प्रयोगही सुखदर्शनीय वस्तूचा वाचक म्हणून प्रचारांत असावा. यापैकी उत्तरोक्त शब्द मराठी वाङ्मयांत आढळत नाही, एवढ्याच कारणास्तव, तो प्रचारांत नव्हताच, असें मानणें केवळ धाष्टर्य आहे. हस्तामलक हें विशेषनाम का असेना, पण त्याची प्रवृत्ति कोणत्या अर्थाने झाली असावी? करतलामलक याचें जें प्रवृत्तिनिमित्त तेंच हस्तामलक याचें असावें, हें निश्चित आहे.

१० (क) **विधान**—सुबन्त ही संज्ञा विभक्तिप्रत्ययान्त शब्दास संस्कृतांत लावितात; याचें कारण विभक्तिप्रत्ययानाच सुप् ही संज्ञा व्याकरणांत गृहीत आहे. पण मराठींत सुप् याने विभक्तिप्रत्ययाचा अर्थ बोधित होत नसल्यानें, सुबन्त ही संज्ञा मराठींत वापरणें योग्य नाही.

(ख) **खंडनाभास**—सुबन्त या संज्ञेचा विवक्षित अर्थ मराठींत लक्षणेनें घेतां येईल. करितां विभक्तिप्रत्ययान्त शब्द म्हणजे सुबन्त असें समीकरण मराठींत घेण्यास हरकत नाही.

(ग) **आभासनिरास**—व्याकरणांतील ज्या संज्ञा केवळ रूपाश्रित आहेत त्या त्या भाषेंतच योग्य होत. इतर भाषांत त्यांचा प्रयोग करणें अयोग्य होय. हें योग्य मानिल्यास तो जात होता यांतील जात हें रूप ing प्रत्ययान्त मानण्यास काय हरकत आहे? कारण जात याचा इंग्लिश पर्याय going असा आहे. [illegible] मताप्रमाणे जात या रूपास त-प्रत्ययान्त धातूसाधित न म्हणतां, इंगन्त [illegible] म्हणावें. बसलेला असें लेला-प्रत्ययान्त भूतविशेषण खंडकांच्या मतानें क्त-प्रत्ययान्त ठरेल. कारण बसलेला याचा संस्कृतपर्याय उपविष्ट यांतील त प्रत्ययास प्रतियोगी म्हणून मराठींत लेला प्रत्यय आला आहे. शिवाय कांही कारणाकरितां या त-चा उल्लेख व्याकरणांत क्त असा करितात. म्हणून बसलेला अशा रूपांना **क्तांत** म्हणावें लागेल. 'हें कोण जाणता आहे?'

११ (क) **विधान**—कमिटीवर नेमणे, व्यायाम घेणें, काळजी घेणें इत्यादि शब्दप्रयोग केवळ इंग्रजी अनुकरणाने उत्पन्न झाले असून, मराठीच्या सरणीस विरुद्ध असल्याने त्याज्य होत.

(ख) **खंडनाभास**—सदरील शब्दप्रयोग इंग्रजींत प्रवृत्त झाले, त्यांच्या मुळाशीं इंग्रज लोकांचे मानसिक व्यापार कारण असणार; व इंग्रजांचे मानसिक व्यापार

आपल्या महाराष्ट्रियांच्या मानसिक व्यापारांहून भिन्न नसल्यामुळे, हे शब्दप्रयोग जसे इंग्रजीत योग्य आहेत, तसेच मराठींतही योग्य मानण्यास हरकत नाही.

(ग) आभासनिरास—शब्दप्रयोग करतांना त्याच्या मुळाशी असणारे मानसिक व्यापार सर्व राष्ट्रांत सारखेच असणार, हेंच मत सदोष आहे. व्यापारांचें एकविधत्व असतें तर, एकच क्रिया सर्व भाषांतून एकाच प्रकारच्या धातूने (म्हणजे सकर्मक किंवा अकर्मक) व्यक्त झाली असती; व एकंदरींत दुसऱ्या भाषा शिकण्याचें काम सर्वत्रच पुष्कळ सोपें झालें असतें. पण असें मनोव्यापारैक्य आढळत नाहीं. या व्यापारांमध्ये त्या त्या राष्ट्राच्या परंपरेने झालेला बदल आढळतो. भिणें ही एकच कल्पना नैसर्गिक असल्याने, सर्व राष्ट्रांतील लोकांच्या मनांत असणारच. अर्थात् खंडनकारांच्या मताप्रमाणे ती कल्पना एकाच प्रकारें व्यक्त होणार. पण अशी स्थिति नाही. A cow fears a tiger, गौः व्याघ्रात् बिभेति, गाय वाघाला भिते,—येथें एकच, नैसर्गिक, समाजाच्या अत्यंत बाल्यावस्थेपासून अनुभूत असणारी अशी, भिणे ही कल्पना इंग्रजींत सकर्मक धातूने, तर संस्कृतांत अकर्मक धातूने व्यक्त झाली आहे. शिवाय भीतीच्या प्रभावाची म्ह० उगमाची विभक्ति संस्कृतांत पंचमी आहे, तर मराठींत चतुर्थी आहे. या विसंवादाचा मेळ खंडकांच्या मनोव्यापारांच्या एकविधतेशी कसा बसणार? The master gets angry with a servant, स्वामी भृत्याय कुप्यति, धनी चाकरावर रागावतो; येथील भाषात्रयांत कोठें कोपविषयाची चतुर्थी आढळते, तर कोठें त्याच्या ठिकाणीं तृतीयेचें किंवा सप्तमीचें अस्तित्व भासतें. मनोव्यापार एकविध असते तर असा प्रकार घडला असता काय? करितां केवळ परकी भाषेच्या वळणानुसार मराठींत शब्दप्रयोग योजणें योग्य नाही.

१२ (क) विधान—कालाच्या ओघाबरोबर सुखोच्चारतेकडे मनुष्याची प्रवृत्ति स्वाभाविकच होत जाते. या प्रवृत्तीमुळे शब्दाचीं रूपें बदलत जातात. सुखोच्चार साधण्याकरितां जोडाक्षरांतील एकच व्यंजन राखण्यांत येतें. शब्द-साद, चक्र-चाक, पत्रम्-पातें, वेत्र-वेत हीं रूपांतरें याच प्रवृत्तीचीं द्योतक आहेत. यावरून सामान्य सुशिक्षिताचा असा समज झालेला आढळतो की, जोडाक्षरयुक्त रूप तें संस्कृत; व तद्भिन्न तें मराठी, व म्हणून अशुद्ध. पण ही कल्पना सर्वस्वीं खरी नाहीं. तरी पण या वृथा कल्पनेस बळी पडून, नाहीं त्या ठिकाणीं जोडाक्षर योजण्याची संवय कांही कांही शब्दांत आढळते. अर्थात् या भ्रांत कल्पनेने बनविलेलीं रूपें त्याज्य होत, मग तीं कितीही दिवस प्रचारांत असोत. भाषेच्या नैसर्गिक ओघाच्या विरुद्ध हीं रूपांतरें असल्याने तीं दोषार्ह आहेत. बोलणाराने त्यांचा त्याग करणें किंवा रक्षण करणें, ही त्याच्या मर्जीची गोष्ट आहे. पण अशा रूपांच्या दुष्टत्वाची तात्त्विक चर्चा केव्हाही उद्बोधक व आदरणीय होणार. या भावनेस अनुसरून चरित्र, दुष्ट, निद्रिस्त वगैरे शब्द सदोष होत.

(ख) खंडनाभास—रूप सदोष असो वा निर्दोष असो, तें बोलण्यांत स्थिर होऊन तें लेखनांत आलें म्हणजे शुद्ध ठरलेंच पाहिजे.

पुस्तकपरीक्षण

प्रो. पंगु व नलदमयंतीस्वयंवराख्यान

मी संपादित केलेल्या नलदमयंती-स्वयंवराख्यानाच्या पुस्तकांवरील प्रो. पंगु यांचा अभिप्राय महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिकेच्या गेल्या अंकांत प्रसिद्ध झाला आहे. त्यांतील कांही विधानें सामान्य वाचकांची दिशाभूल करण्याजोगीं आहेत तर कांही चूक आहेत. तेवढ्यांनाच फक्त खालीं उत्तरें देत आहे. सध्या रघुनाथपंडित व त्यांचें काव्य याबद्दल बरीच चर्चा चालू आहे; त्या चर्चेला मदत व्हावी हाच हेतु खालील दोन शब्द लिहण्यांत आहे.

प्रो. पंगु यांचा आक्षेप :— फार काय पण प्रतींच्या बाबतींतहि इंदूरच्या श्री. सरवट्यांनी काढलेली काव्याची प्रत श्री. पारसनीसांच्या गांवींहि नाही याचें आश्चर्य वाटतें.

उत्तर :— प्रस्तुत आख्यान संपादित करण्याचें ज्या वेळीं ठरविलें त्या-वेळीं पुणें व मुंबई येथील प्रमुख वाचनालयें व प्रसिद्ध बुकसेलर्स यांचेकडे या आख्या-नाच्या निरनिराळ्या प्रतींबद्दल चौकशी केली आणि बहुतेक सर्व प्रति ('सत्संग' प्रत वगळून) तुलनात्मक अभ्यासाकरितां आणविल्या. प्रो. पंगु यांनी निर्दिष्ट केलेली श्री. सरवटे यांची प्रत या इतक्या ठिकाणीं मला मिळाली नाही एवढेंच नव्हे तर मुंबईचे साक्षेपी लेखक रा. प्रियोळकर यांनाहि ती मिळाली नाही. तेव्हा ही प्रत मला मिळाली नाही याचें प्रो. पंगु यांना आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाही. कारण त्या प्रतीची प्रसिद्धि बेताचीच दिसते. दुसरें असें की, तुलनात्मक अभ्यासाच्या दृष्टीने ती प्रत निरुपयोगी आहे. कारण नवनीतांतील आख्यानाचें तें पुनर्मुद्रण (Re-print) आहे असें ती प्रत ज्यांनी पाहिली आहे अशा एका व्यासंगी गृहस्थांनी मला सांगि-तलें आहे.

आक्षेपः— रा. पारसनीस यांनी दिलेली रघुनाथपंडिताची माहिती जरी निर्माल्यवत् झाली असली तरी ती एकत्र करण्याचें श्रेय त्यांना लाभलें आहे.

उत्तरः— प्राचीन काव्यें किंवा इतर ग्रंथ संपादन करावयाचें असलें म्हणजे प्रारंभीं किंवा लेखक याबद्दल कोणीहि झालें तरी उपलब्ध असलेल्या **निश्चित** माहिती-चाच संग्रह करणार. सध्या जो प्रश्न विवाद्य आहे त्याचा अंतर्भाव उपोद्घातांत केला नाही हा दोष होऊं शकत नाही. तसेंच पाहूं गेले तर रघुनाथपंडिताचा काळ, त्याची वाङ्मय सेवा, त्याच्या आयुष्यांतील ठळक प्रसंगांची निश्चित माहिती इत्यादि हकीकती-मध्ये शेष काय भर पडली आहे !

आक्षेपः—प्रस्तुत काव्यांतील काव्यगुणांचें सविस्तर दिग्दर्शन येथे करणें त्यांना (पारसनीसांना) अशक्य कां वाटलें कळत नाही.

उत्तर—मूळ काव्य ४१ पानांचें आहे. या काव्याचें विवेचन दहापासून शंभर पानापर्यंत करणें अशक्य नाहीं. उपोद्घाताला मीं २४ पानें खर्ची घातलीं आहेत आणि त्यांत मला ज्यांचें विशेष महत्त्व वाटलें अशा मुद्यांचा उहापोह केला आहे. परंतु उपोद्घाताला मर्यादा ही आहेच ना? खुद्द प्रो. पंगु यांनी महानुभावी वच्छहरण नांवाचें काव्य संपादित केलें आहे. तें काव्य ४० पानांचेंच आहे आणि प्रो. पंगु यांनी त्याला लिहिलेला उपोद्घात वीस पानांचा देखील नाहीं; परंतु त्यामुळें त्यांच्या नमुनेदार उपोद्घाताला कांहीं वैगुण्य आलें आहे असें आम्हांस वाटत नाही. त्यांनी ज्या गोष्टींची चर्चा केली नाही त्याचा निर्देश करून या विषयावर तुम्ही का लिहलें नाहीं अशी पृच्छा त्यांना करणें असमंजसपणाचें झालें असतें. कवि व संपादन-रूपांत प्रसिद्ध होत असलेलें काव्य यासंबंधीं प्रमुख गोष्टींचा उल्लेख उपोद्घातांत आला आहे किंवा नाही एवढ्याच दृष्टीने पुस्तकाला जोडलेल्या उपोद्घाताचें परीक्षण करावयाचें असतें. महत्त्वाच्या प्रश्नांना बाजूला सारून अनवश्यक गोष्टींची चर्चा उपोद्घातांत केली असती तर गोष्ट निराळी. परंतु त्यांतील एखादाहि भाग प्रो. पंगु यांना निरर्थक वाटत नाहीं; कारण तसें असतें तर त्यांनी त्याचा उल्लेख केला असता.

यानंतर प्रो० पंगु यांनी टीपेंतील ९ स्थळें घेऊन त्यांच्यावर टीका केली आहे. टीपा कितीहि काळजीपूर्वक लिहिल्या तरी त्यांत मतभेदाला वाटेल तितका वाव सापडतो. परीक्षणकर्त्याला नवीन अर्थ सुचविणें किंवा दिलेला अर्थ सुधारून देणे केव्हाहि शक्य असतें. आतापर्यंत ज्यांनी ज्यांनी प्रस्तुत पुस्तकावर अभिप्राय दिले आहेत त्यांनी अशा तऱ्हेचे अर्थ सुचविलेच आहेत; परंतु ते कोणत्या भाषेंत आणि कशाप्रकारें सुचवावयाचे हा ज्याच्या त्याच्या मनाचा धर्म असतो; त्याबद्दल वाद घालण्याचें कारण नाहीं. परंतु अशा चर्चेमधूनच तत्त्वबोध होत असतो, आणि तोच अनुभव प्रस्तुत आख्यानाच्या बाबतींतहि आला आहे. असो, प्रो० पंगु यांनी सुचविलेल्या अर्थांकडे आता वळूं.

श्लोक ४९:—प्रस्तुत आख्यानांत एकंदर सहा पदें (क्रमांक ४९, ७१, ८९, १८३, १८५ आणि २०४) आलीं आहेत. प्रत्येक पदांत रघुनाथाचा उल्लेख आला आहे.

४९:—आतां सोडवि मज रघुनाथा ।

७१:—दूत तुझा परि मीच सुखी करवीन म्हणे रघुनाथनुता ।

८९:—ख्यात असे नळराज कथा रघुनाथकवीन्द्रनुता ।

१८३—रघुनाथाचा पूर्वज भला, नामें भगीरथ ऐकिला ।

१८५:—करुणा; रघुनाथा, येईचना ।

२०४—स्तवन करी रघुनाथ तयाचें कवन आदरावें ।

श्रीराम हे रघुनाथपंडिताचे आराध्यदैवत असावें. परंतु श्रीरामाच्या इतर नांवांचा उल्लेख न करतां प्रत्येक ठिकाणीं कवि 'रघुनाथ' या नांवाचीच निवड करतो. वरील सहापैकीं तीन ठिकाणीं (७१, ८९ आणि २०४) कवीने स्वतःच्या नांवाचा उल्लेख केला आहे. बाकीच्या तीन ठिकाणीं 'रघुनाथ' शब्दाने आपल्या कुलदैवताचा उल्लेख केला आहे. एका पदांत तर (१८३) दात्याची परिगणना चालू असतांना मुद्दाम भगीरथाचा उल्लेख केला आहे; आणि त्या निमित्ताने 'रघुनाथ' हा शब्द आणिला आहे. यावरून असें वाटतें की, रघुनाथ हा शब्द कुलदैवत म्हणून योजतांना देखील जातां जातां आपल्या नांवाची परिस्फुटता कवीला करावयाची आहे. शिवाय हीं सर्व स्थळें पदांत आहे; म्हणजे पद गाऊन दाखवीत असतांना तें पद कोणाचें आहे हे श्रोत्यांना सहज कळावें असाहि हेतु असण्याचा संभव आहे. हा माझा एक तर्क आहे; आणि म्हणूनच मी श्लोक ४९ च्या पुढे प्रश्नार्थक वाक्य घातलें आहे.

श्लोक ५१:–यांतील 'शोकशाळा' या सामासिक शब्दाचा बरोबर अर्थ काय करावयाचा हा प्रश्न आहे. फलितार्थ स्फुटतर आहे. 'शाळा' शब्दाचा बुंधा हा अर्थ येथे घेतां येत नाही असें मी टीपेंत म्हटलेंच आहे; तेव्हा तो अर्थ माझ्या माथीं मारून त्यावर केलेली टीका अनाठायीं आहे.

श्लोक ७१:–वीज अचंचल इत्यादि पंक्तीचा अर्थ बरोबर लागत नाही. प्रो. पंगु यांचा अर्थ स्वीकारला तर तजवीज हा शब्द निरर्थक ठरतो. तसेंच "नूतन-नीरजनूतमुखी" वगैरे पंक्तीचा अर्थ प्रो. पंगु यांनीं सुचविल्याप्रमाणे घेतला तर दमयंती ही इंद्राणीची सखी आहे आणि म्हणून ती सुंदर आहे असा अर्थ होतो, आणि मी दिलेल्या अर्थाइतकीच याहि अर्थाला तर्कशास्त्राची जरूरी लागते. दोन्ही अर्थांची सारखीच शक्यता असतांना अमुक एक चूक आणि अमुक ग्राह्य असें अट्टाहासाने न सांगतां दोन्ही अर्थ पुढे ठेवून त्यांची ग्राह्याग्राह्यता ठरविणें तज्ज्ञ वाचकांच्याकडे सोपविणें युक्त होईल.

श्लोक ११७:–प्रो. पंगु या श्लोकाचा अर्थ असा करतातः—" नैषधकथारूपी लोण्याचा गोळा दमयंतीच्या जिभेवर होता म्हणजे नलकथा तिच्या जिभेवर होती, ती हंसागमनाने ओठांवर आली व ती भाषणरूपाने बाहेर आली." लोण्याचा गोळा अस्वाद्य असतांना व तोंडांत विरघळला असतांना तो बाहेर थुंकून टाकला अशी सूचना प्रो. पंगु यांच्या अर्थावरून होते ती अर्थात्‌च ग्राह्य नाही. या श्लोकाचा मला अर्थ वाटतो तो असाः—"नैषधकथा ही आधींच नवनीतभेला म्हणजे नलराजाची कथा लोण्याच्या गोळ्याप्रमाणे सर्वांनाच मुळी अस्वाद्य वाटत होती; विशेषतः दमयंतीच्या जिभेला तर अधिकच चविष्ट वाटली. सूर्याच्या उदयामुळे लोणी विरघळतें त्याप्रमाणे हंसाच्या आगमनामुळे नलकथा विस्तारली म्हणजे नलकथेबद्दल अधिक बोलतां आलें आणि हंसाने नलासंबंधी जें जें सांगितलें त्याचा तिने स्वीकार करून

नंतर बोलण्यास सुरुवात केली." 'वचन आदरीते' हा वाक्यप्रयोग रघुनाथपंडिताने संस्कृतच्या धर्तीवर केला आहे. 'वचनं स्वीकरोति' किंवा 'वचने आदरं करोति' असा वाक्यप्रयोग संस्कृतमध्ये विश्रुतच आहे.

श्लोक १२३ आणि श्लोक १५० यांवरील टीकेंत प्रो. पंगु यांनी त्या त्या श्लोकांचे अपर अर्थ सुचविले आहेत. तसेच श्लोक १६५ वरील टीकेंत 'केसरी'ने सुचविलेल्या अर्थाला पाठिंबा देण्याशिवाय कांहीहि केलें नाही. तेव्हा त्यासंबंधीं लिहिण्याचें कांही कारण नाही.

श्लोक १५६ प्रो. पंगू लिहितात– "या श्लोकांतील 'वैजयंती' या शब्दाच्या अर्थाबद्दल प्रो. पारसनिसांची कींव करावीशी वाटते. "स्यात्प्रासादो वैजयंतः" एवढें देखील त्यांस समजले नाही हें आमचें दुर्दैव होय." यावरून वैजयंती या शब्दाचा प्रासाद हा अर्थ पंगूना मान्य आहे असें दिसतें. मूळ श्लोकांत वैजयंती शब्द आहे आणि पंगूंनी अमरकोशांतील जो श्लोकार्ध उद्धृत केला आहे त्यांत वैजयन्त असा शब्द आहे हें त्यांच्या ध्यानांत आलें नाही. वैजयन्ती याचा अर्थ पताका असा आहे. 'पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम्' (अमर). तसेंच 'वैजयन्ती पताकायां जयन्तीपादपेस्त्रियाम्' (मेदिनी) यावरून स्पष्ट दिसतें; आणि तोच अर्थ ग्राह्य आहे.

साई या शब्दाचा अर्थ झाडी असा मी दिला आहे. त्याबद्दल प्रो. पंगु म्हणतात– "तो केवळ अनुमान धक्कयानेच दिलासा दिसतो. ग्रंथावर टीपा देतांना कोश पहावा लागतो" इत्यादि. नवनीताच्या शेवटीं शास्त्रीमंडळींच्या सहाय्याने परिश्रमपूर्वक तयार केलेला कठीण शब्दाचा जो कोश जोडला आहे तिकडे प्रो. पंगु यांचें आम्ही लक्ष वेधतों; म्हणजे ग्रंथावर टीपा देतांना एकच कोश पाहून चालत नाही याची जाणीव त्यांच्यामध्ये निर्माण होईल.

साई या शब्दाचा अर्थ सावली असाहि कोशांत दिला आहे आणि संस्कृत छाया या शब्दापासून त्याची व्युत्पत्ति दर्शविण्यांत येते. प्राकृतमधील किंवा संस्कृतमधील 'छ'चा मराठीमध्ये 'स' होतो, हें पुढील उदाहरणांवरून दिसून येईल.

संस्कृत	प्राकृत	मराठी	संस्कृत	प्राकृत	मराठी
इक्षु	उच्छु	ऊंस	कुक्षि	कुच्छि	कूस
तक्ष्	तच्छ	तासणें	कच्छप	कच्छव	कांसव
वत्सरूपम्	वच्छरूअं	वासरूं	पिच्छ	पिच्छ	पीस
कक्ष	कच्छ	कास			

परंतु या सर्व उदाहरणांमध्ये 'छ्' हा अन्त्य आहे, आद्य नाही. शब्दाच्या प्रारंभी असलेल्या 'छ'चा 'स' होतो किंवा कसें याबद्दल तज्ज्ञांनी विचार करावा म्हणजे छाया या शब्दापासून 'साई' शब्द झाला आहे असें निःशंकपणे प्रतिपादतां येईल.

प्रो. पंगु लिहितात 'पंचू=बहादर' असाहि अर्थ सुचविण्यास हरकत नव्हती. परंतु असा अर्थ सुचविण्यास आधार काय हें मात्र ते सांगत नाहीत. मोल्स्वर्थचा कोश आणि अगदी अलिकडे प्रसिद्ध झालेला भिडे यांचा सरस्वतिकोश यामध्ये हा शब्द दिलेला नाही. तसेंच निरनिराळ्या पुस्तकांना (ज्ञानेश्वरी, तुकारामाचे अभंग इत्यादि) जे शब्दकोश जोडलेले सापडतात, त्यामध्येहि हा अर्थ मला आढळून आला नाही. प्रसिद्ध कवि साधुदास यांनी मराठीची सजावट म्हणून जीं दोन पुस्तकें लिहिलीं आहेत त्यांतील एका भागांत प्रस्तुत आख्यानांतील कांही श्लोक उद्धृत केले असून त्यांनी मात्र पंचू याचा 'फन्शी, बहादर' असा अर्थ दिला आहे. त्यासंबंधी त्यांच्याकडे पृच्छा केली असतांना त्यांनी मला असें कळविलें आहे की, मराठींत 'पंचीं' शब्द आहे. 'बरें आहे पंचीं, पाहून घेईन'. असा प्रयोग प्रचलित आहे. नलदमयंतीआख्यानांत आलेला पंचू शब्द आणि प्रचलित बोलींत येणारा पंची शब्द एकत्र समजून त्यांनी तो अर्थ दिला आहे. परंतु व्युत्पत्ती आणि इतरत्र उपयोग यांचा आधार जोपर्यंत सापडत नाही तोपर्यंत ही एक कल्पनाच राहणार आहे. अर्थात् इतका विवाद्य असणारा अर्थ दिला नाही म्हणून संपादकास विरोधी टीकाकाराखेरीज कोणी दोषी धरील असें वाटत नाही.

लेखनाच्या भरांत अधिक उणा शब्द गेला असल्यास प्रो. पंगु यांची क्षमा मागून हा लेख संपवितों.

श्री. रा. पारसनीस

प्रो. श्री. रा. पारसनीस यांजकडून ह्याच विषयावर लिहिलेला आणखी एक विस्तृत लेख आमच्याकडे प्रसिद्धीसाठी आला आहे; परंतु 'परीक्षणाचें परीक्षण' करणें हा म. सा. पत्रिकेच्या संपादकीय शिरस्ता नसल्यामुळे तो आम्हांस प्रसिद्ध करतां येत नाही याजबद्दल वाईट वाटतें.

—संपादक

अभिप्राय

१ महाजनांची कविता भाग १ ला. (किं. १ रु.)
२ कविसंमेलन भाग २ रा. (संपादक, दे. ल. महाजन, नांदेड, किं. १ रु.)

मोंगलाईतील महाराष्ट्रांत नांदेड येथे रा. देविदास लक्ष्मण महाजन यांच्या सक्रिय प्रोत्साहनाने शारदाश्रम जें भाषासेवेचें कार्य करीत आहे त्याचीं हीं दोन दृश्य फलें आहेत. ज्या प्रांतांत मराठी ही मायभाषा असून तिला राज्यकारभारांत कोणताहि मान नाही, इतकेंच नव्हे तर ती नष्ट व्हावी म्हणून नानाप्रकारचे उपाय योजण्यांत येत आहेत त्या प्रान्तांत स्वभाषा जिवंत ठेवण्याचे जे जे प्रयत्न होत आहेत त्यांची प्रशंसा करावी तितकी थोडीच आहे. प्रस्तुत दोन्ही पुस्तकांतील कविता सरळ, सुबोध, प्रौढ व प्रायःशुद्ध अशा भाषेंत रचिलेल्या असून त्या एकंदरीने पाहतां वाचनीय आहेत; रा. महाजन यांच्या ' अनन्यशरणागति ', ' सृष्टिकाव्य ', ' वर्षर्तूंतील उषःकाल ', ' तेजोभङ्ग ', ' पोपटाची परवशता ', ' मातृहृदय ', या आणि कविसंमेलनांतील ' वेणींतलीं फुलें ', ' उगाच कां अभिमान ', ' २ रा माझ्या सोबतीस ', ' नको भेटूं बोलूं ', ' रुपेरी मेघास ', ' डिंगळ ', ' गेलें उडुनी फुलपाखरूं ' या कवितांचा विशेष उल्लेख करावासा वाटतो. महाराष्ट्रांत इतरत्र निर्माण होत असलेल्या कवितांच्यापेक्षा यांचा दर्जा कोणत्याहि तऱ्हेने कमी नाही. भाषाशुद्धीकडे मात्र अधिक लक्ष्य पाहिजे. महाजन यांच्या कवितांतील कमलेक्षणेच्या ऐवजी ' कमलेक्षणि ', ' शीरीरं ', ' चित्स्वरुप ', ' वास्मिकि ' अथवा कविसंमेलनांतील ' प्रतीवा ', ' तरुवर ', ' कोवळीकता ' (कोवळीक म्हणजेच कोमलता), ' क्षुधीत ' ' लिला ', ' द्वितिय ' इत्यादि अशुद्धरूपें उद्विग्नता उत्पन्न करून रसहानि करितात. रा. महाजन यांनी लिहिलेले गजल जोरदार वठले आहेत. परन्तु ' नशीवाचा खेळ ' या गजलांत मात्र ११ ओळींपैकी ध्रुवपदाची एक ओळ, दुसऱ्या कडव्यांतील दोन्ही ओळी आणि ५ व्या कडव्यांतील शेवटली ओळ इतक्याच म्हणजे ११ ओळींपैकी ४ बरोबर आहेत. असें कां व्हावें तें कळत नाही.

" साहित्यांतहि अल्प डाळ न शिजे कोठे वशील्या विना " असें रा. महाजन म्हणतात. पण वशिल्याने कोठे कोणाला थोडी प्रसिद्धि मिळाली तरी ती टिकत नाही हें त्यांनी विसरूं नये. जें हृदयापासून निघेल तेंच हृदयांत रिघेल. त्याला शिफारसीची गरज नाही. अंतःकरणास जें पटेल, अंतःकरणापासून निघेल व दाबून दवडूं म्हटल्याने जें दबणार नाही तेंच कवींनी व्यक्त करावें, मग यशाची शङ्काच नको.

मा. त्रिं. पटवर्धन

अनुक्रमणिका

पेशवाईच्या सावलींत*

(लेखक:— ना. गो. चापेकर)

(एका अप्रसिद्ध नाटक मंडळीची व त्यांतील कांहीं नटांची माहिती)

रघुनाथ हरी ऊर्फ तात्यासाहेब चिपळूणकर यांच्या प्रोत्साहनाने व आश्रयाने एक पौराणिक नाटकें करणारी मंडळी शके १७७७ च्या पूर्वी स्थापन झाली. कदाचित् ही मंडळी पुणेकर मंडळी म्हणून ओळखली जात असेल. चिपळूणकर यांच्या दप्तरीं जीं पत्रें संग्रहित आहेत त्यांवरून ही मंडळी लौकरच फाटाफूट होऊन मोडली असावी असें वाटतें.

बभ्रुवाहन, कूर्मावतार, सीताहरण, विराटपर्व, पारिजातक, रासक्रीडा, वालीवध, आंगदशिष्टाई, नरसिंहाख्यान, द्रौपदी स्वयंवर व सीतास्वयंवर इतके पौराणिक खेळ या मंडळींने केल्याचें पत्रव्यवहारावरून दिसतें. त्या वेळच्या इतर पौराणिक नाटकमंडळ्या अशाच प्रकारचे खेळ करीत असले तरी प्रत्येक मंडळीचे खेळ निरनिराळे असावेत असें आम्हांस वाटतें. त्यावेळेस नाटकें तयार करण्याचा एक मोठा कारखानाच महाराष्ट्रांत होता असा भास होतो. त्यावेळीं छापण्याची कला नव्हती व निरनिराळ्या मंडळींत वैमनस्य असे. त्यामुळे एकाने रचलेलें नाटक सर्व कंपन्या करीत असें मानणें चुकीचें होईल. प्रत्येक मंडळींत नाटक रचणारा कोणीतरी असेच. ह्या पुणेकर मंडळीला "चिपळूणकर मंडळी" असें सुखबोधार्थ नांव आपण देऊं. ह्या चिपळूणकर मंडळींत नारो रामचंद्र सोहोनी या नांवाचा एक हुशार माणूस होता, तोच नाटकें रची. "हल्ली उत्तररामचरिताच्या कविता चालल्या आहेत" "मी दहा बारा नाटकें तयार करून ठेवितों" "आपल्या आज्ञेप्रमाणे श्रियाळ आख्यान करावें तर मजजवळ ग्रंथ नाही, आपण पाठविलेल्या हॅन्डबिलावरून होणें अशक्य" "आमच्या कवितांची वही चोरीस गेली" "येथे रा. त्रिंबकपन्त व बाळकृष्ण सांगलीकर यांनीं आमची आख्याने चोरून नेली, त्याजमुळे बारसी मुक्कामी त्यास घालवून दिलें." "हल्ली आतां आमची सात नाटकें तयार आहेत व आणखी कांही जास्त करण्याची तजवीज चालविली आहे". अशा प्रकारची माहिती नाना सोहोनी याने पत्रद्वारें चिपळूणकर यांस दिली आहे. ह्यावरून या मंडळीची सर्व नाटकें सोहोन्याने बनविलीं असावींत असें वाटतें.

---

* या लेखांतील टीपा रा. शं. बा. मुजूमदार यांचे माहितीवरून दिल्या आहेत.

तात्यासाहेब चिपळूणकर यांना लिहिलेल्या एका पत्रांत त्याने केलेली एक आर्या आढळली, तिच्यावरून नानाची काव्यशक्ति कळून येईल. ती आर्या अशी:—

" मत्पासून शतशा जरी घडले अपराध चित्तिं नाणावे ।
विनयें प्रार्थित तुम्हां बालक तुमचाच चित्तिं आणावें ॥

नाना हा सांगलीजवळ गणेशवाडी येथील राहणारा होता. खानदेशचे असिस्टंट कलेक्टर ग्रँडसाहेब यांचा पंचवीस रुपयांवर खाजगी कारकून होता. बहुधा त्यांना हा मराठी शिकवीत असावा. याला बुद्धिबळें चांगली खेळतां येत होतीं. परंतु पुढे हा व्यसनाधीन झाल्यामुळे मंडळीला याला काढून टाकणें भाग पडलें. " नानासाहेब सोहनी[1] यांनी नासीक येथे जो प्रकार कटीशूलाचा केला तो पत्रीं लिहिता येत नाही." अशी तक्रार चिपळूणकर यांजकडे मंडळींतील लोकांनी केलेली आढळते.

या नाटक मंडळींतील मुख्य स्त्रीनट गोविंदा काळे हा असावा असें "त्याच्या अंगची चोळी करणें आहे तरी त्याला खण पाठवावा " या वाक्यावरून वाटतें. या मंडळींतील दुसरे नट (१) बाळशास्त्री आडकर (२) बापूजी बाजी खरे (३) वासूनाना ऊर्फ वासुदेव जनार्दन ताम्हनकर (४) बाळकृष्णपन्त ओक (५) कृष्णाजी हरी रहाळकर (६) सोनोपंत दाते (७) अण्णा सोहनी (८) विठू सोहोनी (९) मोरभट गोडबोले (१०) बाबाजी शिवराम अभ्यंकर व (११) वे. शा. सं. रा. रा. परशरामशास्त्री पाटणकर असे होते. लक्ष्मण गोपाळ दाते याचें दुसरें नांव सोनोपंत असावें. याशिवाय १ गणपतराव २ व्यंकाप्पा ३ केशवराव भोवळकर हेहि या मंडळींत समाविष्ट असल्याचा संशय येतो.[2] शास्त्री व भिक्षुक हेहि नाटकांत जाऊन सोंगें घेत ही गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. या मंडळींत प्रथम विनायक गोपाळ फाटक या नांवाचा मनुष्य सूत्रधार असावा. नंतर सांगलीकर मंडळींतील वासुदेव म्हणून कोणी एक मनुष्य हेंच काम करण्यास आला असावा असें खालील वाक्यावरून वाटतें. " सांगलीकरांपैकी वासुदेव येथे येऊन सूत्रधाराचें काम चालवितो. त्यास सर्व आख्याने येतात. आतां सोहोनीची मुळींच गरज नाही. "

या मंडळीचा दरमहा भोजनखर्च ७५।८० रुपये असे; नाटकाला शंभर रुपये मिळाले म्हणजे नाटक फार यशस्वी झालें अशी समजूत होती. रुपया, आठ आणे, चार आणे असे नाटकाचे दर असत. तिकिटें लावून नाटक होई व हीं तिकिटें छापलेलीं असत. एका नाटकाच्या तिकिटांचा हिशेब एका कागदावर आढळला तो येणेप्रमाणे :—

---

१ नाना सोहनी यांची माहिती अप्पासाहेब किर्लोस्कर यांच्या चरित्रांत पृष्ठ १७–१९ मध्ये आहे.

२ हे बुधवार वाड्यांतील शाळेंत हेड मास्तर होते. यांच्या हाताखालीं सोहनी मास्तर होते.

जमा

२१२ · एकंदर छापून आली
तिकिटें ५९८

५०	१ रुपयाप्रमाणे	५०
५०	·॥· प्रमाणे	१००
११२	·।· प्रमाणे	४४८
२१२		५९८

वरील नाटक ता. १० मार्च १८५५ रोजीं झालें. नाटकाचें उत्पन्न किती होई हें खालील उताऱ्यावरून दिसून येईल.

जमाखर्च गु. नाना सोहोनी फा· ध· ८ श. १७७६

नाटकांची जमा

३१९। रु.

९८	पहिले नाटकाबद्दल
१०७८=	दुसरे नाटकाबद्दल
११०८=	तिसरे नाटकाबद्दल
४	तिकिटें; उधारी
३१९।	

एका खर्चाच्या टिपणावरून माहिती मिळते ती.

२०	मांडवाचे मक्त्याबद्दल
३	रावणाचे मुखवट्यास
४॥	खुर्च्यांबद्दल
६॥।	छापणावळीबद्दल

पुण्यास सांगलीकरांचे वाड्यांत नाटकाचे खेळ होत असत. तेथे लोकांना बसण्याकरितां नवीन 'वोटे' घातले त्याला २१ रु. ४॥। आणे खर्च आल्याचें नमूद आहे.

सांगलीकरांवर मात करावी हा पुणेकरांचा उद्देश होता.

श्री

राजमान्य राजश्री नानासाहेब यांसीः—

विनंती विशेष. तुम्ही हणमंता याजबरोबर पत्र पाठविले ते पाहून लिहिला मजकूर कळला. हल्लीं येथे सांगलीकर नाटकवाले येऊन त्यांनी दोन नाटकें केली. एक सीताहरण व दुसरें उत्तररामचरित्र. येते शनिवारी रामाचा राजवियोग नाटक- करणार व पुढे सुमारें दहा नाटकें करावयाचा बेत आहे कारण की, त्यास येथें कोणी

स्पर्धी राहिला नाही व दुसऱ्या लोकांनी आमच्यापुढें नाटकें काय करावयाची आहेत असें त्यांचे म्हणणें. त्याप्रमाणे तुम्हाकडून जो गडी आला त्याने येथे वर्तमान सांगि· तलें की, तुमचे नाटकांतील मंडळींचा बेबनाव आहे व तंटेबखेडे होऊन नाटक मोडले असे ऐकल्यावरून तर आतां ते निरवैर होऊन लोकाजवळ पाहिजे तशा गप्पा मारतात व आमचेकडेही कार्याकारण येतात जातात. तुम्ही येथे थिएटरांत नाटक करून वाहवा मिळविली व बाहेरही बराच लौकिक होऊन तुमचे गुणाची चीज झाली. परंतु त्याचे अन्तःकरणांत जो मोठेपणा आहे की, आमच्यापुढे उभे राहून वाहवा मिळविण्याची मुष्कील. त्यास बाहेर कोठें तरी जाउन पैसाच मिळवावयाचा त्यापेक्षां पुण्यांत येऊन महिनाभर मुक्काम करून पांच चार नाटकें जी चांगलीं असतील ती करून त्याची खात्री झाली म्हणजे पुढे जशी मर्जी असेल तिकडे जाण्यास कांही हरकत नाही. तुम्ही नाटक तयार करण्याचे कारण केवळ पैसाच मिळविण्याचे होते असे नाही. फक्त इर्षेचे कारणाने वाहवा मिळावी व गुणाची चीज व्हावी व पृथ्वीचे पाठीवर त्यापेक्षां जाजती करणारे आहेत असे लोकांस वाटावे त्याप्रमाणे झाले. आतां इतके दिवस श्रम करून जितका गुण दाखविला तो येथें त्या समक्ष आल्यानें म्हणजे कमी होईल असें नाही. श्रीदत्तात्रय कसा तरी आश्रय देईलच व कित्येक मंडळींचे मत आपलेकडेही आहे. तुम्ही आमच्याजवळ इतके दिवस ज्याप्रमाणें वागणूक ठेविली त्याचे श्रेय घेऊन पुण्यांत विशेषपणा मिळवाल अशी आमची खातरजमा आहे. त्यास आम्हास जें कळलें तें तुम्हास लिहिलें आहे. यापुढे तुमची मर्जी. सारांश ज्याच्याशीं इर्षा करून तुम्ही नाटक केले ते म्हणजे तुमच्या गुणापेक्षां फारच उत्कृष्ट आहेत असें आमचे मत नाही. व जे आमचे नाटकांत आहे तें त्याच्यांत नाही असे आमचे अन्तःकरणांत पूर्ण वाटते. त्यास सर्वमंडळी एक दील होऊन रात्रीचा दिवस करून पुढील शनिवारचे आंत येथे येउन दाखल होऊन त्याचे नाटकाचे दिवशींच नाटकाची तयारी करावी व लिहिले याजवर तुमचा भरवसा असेल असे जाणून लिहिलें आहे.

श्री

राजमान्य राजश्री नाना सोहनी–बापू मोरभट व निळकंठ[1] कृष्णराव बळवंतराव व गणपतराव भट व अनंत व मार्तंड व भिकोबा व्यंकापा बावाजी शिवराम गोविंदा हुडेकर व गोविंदा काणे उभयतां रामभाऊ गणु करंदीकर व खेडकर व नेवासकर वगैरे मंडळीस कळावे की, जो बापूस मजकूर लिहिला आहे त्याप्रमाणे इकडे येण्याचे करावे. कारण तुमचे नाटक लावले पोट भरण्याकरिता नाही. सर्वमंडळीस घरची प्रपंचाची काळजी नाही. ज्या हेतुनें नाटक केले तो हेतु पूर्ण होण्याचा समय हल्ली आला आहे.

१ निळकंठशास्त्री घारपुरे मराठी शाळा नंबर ४ चे हेडमास्तर मोरोपंत घारपुरे यांचे बंधु-सदर मोरोपंत घारपुरे यांचे चि. हयात आहेत.

तरी या समयीं हजर होऊन केले कामाची चीज करून येथे वाहवा मिळवून नंतर जावे, असा आमचा इरादा आहे. तर जी जल्दी होईल ती करून फार लवकर इकडे यावे. श्रीदत्तात्रय कृपेनें मदत होणे ती होईल व निश्चय पार पाडणें त्याजकडेसच आहे. या उप्पर जर सर्वांनी पोटावरच नजर देऊन मुलुकात जाणेचे असेल तर करणें असेल तें करावे. जर तुम्ही न आला तर इतके दिवस जे काय तुमचे बोलणें होते ते अन्तःकरणांतीलच होते असें आम्हास वाटणार नाही. फक्त वरचेवरच होते. मजकूर विशेष लिहून कळवावा असा नाही. सर्वांस माहीत आहेच.

ह्या पत्रावरून नांव लौकिकाच्या ईर्षेने ही मंडळी स्थापन झाली होती असें दिसतें.

भालदाराची काठी, सोन्याचा वर्ख, टोप व गंगावने, ब्रह्मदेवाचा मुखवटा व मोतीं असे जिन्नस मुंबईपुण्याहून नाटकवाले मागवीत असत. "मोत्यांची जोडी जी पुण्यास एक रुपयास मिळते ती येथें (मुंबईस) तीन चार आण्यास मिळते." वगैरे.

नाटकवाल्यांना वर्तमानपत्रांचे वर्गणीदार होणें हें भूषण वाटूं लागलें होतें. "आजपासून पुण्यांतील ज्ञानप्रकाश पत्र घेण्याकरिता तिकडे लिहून पाठविलें आहे. आमच्या कृत्यास वर्तमान पत्रें हें भूषण आहे. यामुळे पत्रें घेण्यास प्रारंभ केला आहे.

नाना सोहोनी यांचें पत्र.
शके १७७७

चिपळूणकर हे या नाटकमंडळीचे उत्पादक होते असें मानण्यास बाबा आडकर याच्या पत्रांत आधार मिळतो. "जसी श्रीमंत राजश्री चिंतामणराव आपासाहेब सांगलीकर यांनी गोष्ट आरंभून तो प्रकार सिद्धीस नेला, त्याप्रमाणेच आपली कीर्ति जगांत झाली."

या नाटकाला लोकाश्रय ठिकठिकाणीं चांगला मिळत होता हें खालील उताऱ्यांवरून दिसून येईल.

"नगर येथें आमचीं नाटकें रासा सुद्धां चार झाली. येथील मुन्सफ सदाशिवपंत भाऊ यांचा लोभही आम्हांवर फार आहे." "येथील (नगर) लोकांनी राहण्याचा फारच आग्रह केला. बडे लोकांकरिता घरगुती एक नाटक केलें. वांबूरीचे लोक येथें आम्हांस बोलाविण्यास आले आहेत याज करितां तेथें जाणार. येथील लोक आमच्या नादीं फारच लागले आहेत."

"दिपोटी, कलेक्टर, दादोबा पाण्डुरंग आणि प्रिन्सिपॉल सदर अमिन, सदाशिवपन्त गोडबोले वगैरे बडे बडे कामदार लोकांची मुलाखत झाली. या लोकांच्या मनांतून नाटक पहाण्याचा हेतू फारच आहे. आणि हे लोक आम्हास बहुत प्रकारें करून सहाय्य करतील हे खास." "श्रीदत्तात्रेय कृपेकरून चांगली वाहवा झाली. येथील (घोडनदी) लोकास नाटक चांगलें वाटून हे लोक आम्हास फारच वळले आहेत

येथील सहाय्यकारी मंडळी आम्हास मेजवानी करणार आहेत." "येथें सरकारनें (विंचूरकर) आमचा चांगला बंदोबस्त ठेवला आहे. विंचूरकर सरकारनी मला रास-क्रीडा नाटक सरकारांत केले त्या वेळेस एक पागोटें आणि चांगला दुपेटा आणि ४० रुपये दिले आणि बापूस पागोटें, व कृष्णास पागोटें, मोरभटास पागोटें आणि कांही रुपये दिले. शिवाय कांही मंडळीस रुपये वाटिले खेरीज नाटकाचा पैसा दिला. विंचूरकर यांनी एक पटेवाला दिला आहे. तो आमचेबरोबर येणार." "नाशकास हिंगण्यांच्या वाड्यांत खेळ झाला."

"नासीक मुक्कामीं बाबासाहेब हिंगणे यांचा आधार चांगला आहे. आम्ही त्यांच्याच वाड्यांत उतरलो आहो"

"पुणें सोडल्यापासून दोन हजार रुपये मिळाले"

"जळगांवीं नाटकाचे मक्तेच होत आहेत."

"येथील (अहमदनगर) कामदार दादोबा पांडुरंग व भाऊसाहेब मुनसब वगैरे लोकांची आम्हावर मोठी कृपा आहे. येथें इंदूर सरकारचा दिवाण बाबासाहेब पारनेरकर आले आहेत. त्यांणी आमचें नाटक पाहून फार संतोषीत झाले आणि आम्हास इंदूरास येण्याविषयी आश्वासन दिलें."

"येवले मुक्कामी तीन नाटके केली. मामलेदार गुरुरावजी कानडे याणी आमची बरदास्त चांगल्या प्रकारची ठेवून येथें खेळास जागा न मिळाल्याकारणानें त्यांणी आपल्या घरीं जागा नीट करून मांडव वगैरे घालून तयार केली. त्याला खर्च एकंदर २५।३० रुपये लागला असेल परंतु तो खर्च आमच्यावर अगदी पडला नसून आमची सर्वप्रकारें चांगली बरदास्त ठेवली आहे."

"आम्ही सोलापूरास येऊन आठ दहा दिवस झाले. येथे जागा लष्करांत थेटर करून खेळ चालू जाहले. सरकारची मदत येथे व लष्करांत चांगली आहे. खेळ एक मंदवारीं जाहला व आजचा खेळ आहे. येथे एका दिवसाआड खेळ होत आहे. मिळकत बरीच आहे."

"सीता-स्वयंवर तिकीटे लावून घोडनदीस केले. त्याची रीज येथील लोकांस बरीच पटली."

यावरून नाटकाची हौस लोकांत किती उत्पन्न झाली होती हें दिसून येईल. इतर नाटक कंपन्याचा उल्लेखही या पत्रांतून केलेला आढळतो.

"मुंबईकर नाटकवाले हे धुळें मुक्कामीं आलें होते. त्यांचे "सुलोचनाख्यान" नाटक पाहिलें. फारच वाईट होऊन त्यांचा फजिता झाला. सदर्हू नाटक फारच अभिमान करून येथे आलें होतें. पण त्याची थट्टा उत्कृष्ट झाली."

"सांगलीकर रामा अवतारी येथें (मुंबई) येऊन दोन खेळ थेटरमध्ये केलें (१) विराटपर्व (२) गोपीचंद" "नाटक झालें. तेथे मंडळी बहुत समाजही मिळाला होता. त्यापैकी कित्येक मंडळी इकडील (शेडाणीची) होती ती आली. त्यांणीं सांगि-

तले की, पूर्वी सांगलीकर यांचेही नाटक पाहिलें. व हेंही (वभ्रूवाहन) पाहिलें नाटक अप्रतीम झालें. असो, जी गोष्ट स्वीकारली तिची वाहवा झाली म्हणजे आनंदच आहे."

चिन्तोपन्त रोजेकर यांचे चिपळूणकर यांस पत्र—

" सांगलीकर बडोद्यासच आहेत. ते तेथून परभोर इंदूरास जाणार असे ऐकिवांत आहे."

"येथें दिक्षित यांनी वाईकर गोविंदभट गोखले वगैरे मंडळी आणवून नवीन नाटकाची तयारी चालविली आहे. त्यांत वेदमूर्ति रा. भिकंभट लेले यांचे चिरंजीव आले."

नाटक मंडळ्या स्थापन झाल्यामुळे नाटकांतील वागणुकीचे नियम बनत चालले होते. एखाद्या नटास कोणी बक्षिस दिलें तर त्याच्यावर सत्ता कोणाची यासंबंधीं जो निर्णय झाला तो खालील उताऱ्यावरून दिसून येईल.

" तुम्हास अगर नाटकांतील दुसरें कोणास बक्षिस दिलें असेल तर तो पैसा तुमचा आहे असे आम्ही समजत नाही. कारण मुख्य नाटकास आरंभ करणार रा. विष्णुपन्त भावे येथे आले आणि त्याचें नाटकांतील वहिवाटी आहेत त्यांत असा नियम आहे की, नाटकांत कोणास जरी कांही मिळाले तरी तो पैसा सर्वांनी घ्यावा. तो कोणता म्हटला तरी जे केवळ त्यांत भिक्षुक असतील आणि श्राद्धास, भोजनास जरी कोठे गेले तत्रापि तो पैसा सर्वांचा आणि जे कोणी नाटकास बक्षिस देणार आहेत ते म्हणजे सर्वांस बक्षिस देतात असे नाही. त्याचपैकी त्याजवर कोणाची मर्जी असते त्यासच पैसा देतात त्याच नाटकांतील कोणी एक मनुष्य जरी असेल तरी चिन्ता नाही परन्तु जें नाटक जेथें जातें आणि घरें सोडून मंडळी बाहेर निघाली म्हणजे घरीं येई पावेतो जी काय मिळकत होईल तो जितके नाटकांतील हीसे (?) जात दरमहा खेरीज करून असतील ती त्यांची असें आह्मास सांगितलें."

चिपळूणकर यांचें नाटकवाल्यांस पत्र—

अशा रीतीने नाटकवाल्यांचे खेळ सुव्यवस्थितपणाने चालू होते. तथापि हा उत्कर्ष ज्यांना पाहवेना असे कांही लोक त्यांच्या मार्गांत विघ्न आणीत होते. रघुनाथ हरी नाना सोहन्यास लिहितो, "द्वेषी यार्णी तुमचा नाश करावा इतक्या विषयीं बहुत खटपट चालविली आहे. व जे तुमचा वाईट मजकूर छापविणार होते त्याणी त्यास आम्हास मिळोन तुमची दुंमत घ्यावी म्हणून तजवीज चालविली, परंतु आम्ही ती गोष्ट नाकबूल केल्यामुळे जास्ती द्वेष जाहला आहे. तुम्ही येथे नाही पाहून सांगलीकर मंडळीस आणविण्याची तजवीज करणारांनी केली आहे."

नटामधेही आपसांत भांडणें सुरु झालीं.

"रा. बलवंतराव अभ्यंकर यास नाटकाचे कारभारी म्हणोन गर्व येऊन माझा कंटाळा करितात. असो. निभावलें तोंपर्यन्त राहीन." असें नगराहून कृष्णा रहाळकर चिपळूणकरांस कळवितो. नाना सोहन्याला काढून टाकावा लागला व त्याच्या ठिकाणी

अभिप्राय

पाश्चात्य पुरुषश्रेष्ठः—(लेखक व प्रकाशक श्री. श्री.म. माटे; १९६।७६, सदाशिव पेठ, पुणें नं. २ किंमत १ रुपया) ह्या २०६ पानांच्या पुस्तकांत शिकंदर, हॅनिबल, सीझर, ख्रिस्त, लूथर, कोलंबस, क्राम्वेल, सोबेस्की व पीटर दि ग्रेट या नऊ पाश्चात्य पुरुषश्रेष्ठांचीं जीवनचरित्रें देण्यांत आलेलीं आहेत. जागतिक संस्कृतीचे घटक म्हणून हे नऊ पुरुषश्रेष्ठ (कीं पुरुषोत्तम ?) निःसंशय आजच्या लोकांच्या परिचयाचे झाले पाहिजेत. शाळाकॉलेजांतील विद्यार्थ्यांना यांपैकी बऱ्याच जणांची ओळख होतेच; तथापि इतर माणसांनाहि (adults) जगांतील सर्व थोर व्यक्तींची सामान्य माहिती होणें आजच्या सार्वराष्ट्रीय जीवनाच्या काळांत अत्यवश्य आहे. तेव्हा श्री. माटे यांचें हें पुस्तक महाराष्ट्र समाजाच्या बौद्धिक संस्कृतीला पोषकच होईल. त्यांनी यांखेरीज जगांतील इतर अनेक जे पुरुषश्रेष्ठ आहेत त्यांचाहि 'पुरुषश्रेष्ठ-मालिकें'त क्रमशः समावेश करावा.

आता पुस्तकाच्या अंतरंगाकडे वळूं. एखाद्या थोर पुरुषाचें चरित्र लिहावयाचें म्हणजे अनेक कार्यक्षेत्रांत त्याने केलेले पराक्रम वर्णावयाचे अशी पद्धत आहे. पण असें करूं जातां पसारा वाढतो व पुस्तक सामान्य वाचकांना सुबोध आणि चित्ताकर्षक होत नाहीं. तेव्हा प्रत्येक चरित्रांतील फक्त खाजगी भाग निवडून तो मनोरंजक होईल असा मांडावयाचा हाच योग्य क्रम आहे व त्याचा श्री. माटे यांनी मोठ्या कुशलतेने अंगिकार केला आहे. खाजगी भागापैकी चरित्रकाराने कोणता निवडावा व तो उठावदार करावा याबद्दल वाचकांमध्ये मतभेद राहीलच; तथापि जो भाग राष्ट्रीय गुणांचा पोषक असेल व ज्यांमुळे चरित्रनायकाची प्रसिद्धी झाली तोच गुणगर्भित भाग विशेष विस्तारावा लागेल. याहि गोष्टीकडे श्री. माटे यांनी कांही लक्ष पोंचविलेलें दिसून येतें. श्री. माटे यांची भाषासरणी मात्र रूढीमार्गाहून अगदीच निराळी आहे. ती कोणाला अगदी अनागरी म्हणून आवडेल तर दुसऱ्या कोणाला प्रस्तुत सुसंस्कृत भाषेच्या अमदानींत अगदी अननुकरणीय किंबहुना गर्हणीय वाटेल. आज जुने आणि खेडवळ वाक्प्रचार –प्रयोग पुन्हा रूढ करावे कीं नाही हा प्रश्न वादाला निघूं पहातो व त्याचा एकदम निर्णय लागणें अशक्य आहे. तेव्हा श्री. माटे यांचे 'शिपायांचें पेंव पोलंडवर फुटलें', 'समुद्रास गरगरून भरतें आलें', 'इ. स. १४८६ च्या वसंतांत कोलंबस राजधानीस आला', 'अगदी कदरून गेल्यामुळे', 'ऐदी प्रतिष्ठितांचा लोंढाळा', 'मगरमिठी झिंजाडून', वगैरे शब्द आणि वाक्यें यासंबंधी योजलेले प्रयोग चांगले कीं वाईट ठरविणें हें वाचकांच्या आवडीनिवडीवरूनच ठरणार. असो. एकंदरींत या तऱ्हेचीं पुस्तकें मराठी भाषेत निघून भाषेला नवें तेज चढत आहे ही गोष्ट कोणाहि भाषाभिमान्याला आनंददायकच वाटेल.

चिंतामण गणेश कर्वे

लोकशिक्षण—या मासिकाचा ताजा अंक नुकताच हातीं आला. मासिकाचे संपादक रा. जांभेकर यांनी सदर मासिक आजमित्तीपर्यंत उत्कृष्ट प्रकारें चालविलें आहे. कै. नाना ओक यांच्या वेळीं या मासिकाचा जो दर्जा होता, तोच दर्जा, रा. जांभेकर यांनी स्वतःस तोशीस

लावून कायम राखिला, याबद्दल कौतुक वाटतें. तथापि, या कौतुकाबरोबर, रा. जांभेकर यांनी स्वतःस कितपत तोशीस लावून घ्यावी, याचा विचार महाराष्ट्रानें आपलेपणाच्या भावनेनें करण्याची वेळ सांप्रत आली आहे, असेंहि आम्हांस वाटतें. चटोर व हीन दर्ज्यांच्या मराठी वाङ्मयास उत्तेजन देण्यापेक्षा मराठी भाषेंतील निरनिराळ्या शाखांतील विद्वानांनी आपल्या लेखांनी अलंकृत केलेल्या या मासिकाला जर महाराष्ट्रानें उचलून धरिलें, तर मराठी वाङ्मयांत चांगली भर पडेल व सांप्रतप्रमाणें संपादकांना मासिकाची अडचणीची स्थिति प्रसिद्ध करण्याची वेळ येणार नाही. निदान या अंकांत संपादकांनी जी एक ग्रंथावलीची योजना मांडिली आहे तिला तरी भरपूर आश्रय मिळणें जरूर आहे. या आमच्या सूचनेचा महाराष्ट्राकडून अव्हेर होणार नाही अशी आम्हांस पूर्ण आशा आहे. या मासिकांत कोणकोणत्या विद्वानांचे लेख येतात त्यांची (चालू वर्षांतील) नांवें या अंकांत संपादकांनी दिली आहेत; त्यांवरून व सदर लेखकांच्या नांवांवरूनहि लोकशिक्षणाच्या कार्याची ठोकळ रूपरेखा वाचकांच्या लक्ष्यांत येईल. या अंकांत नेहमींप्रमाणे ऐतिहासिक, काव्यात्मक, राजकीय वगैरे विषयांवरील लेख आले आहेत; त्यावरून व आजपर्यंच्या या मासिकांत प्रसिद्ध झालेल्या एकंदर लिखाणांवरून सदर मासिकानें महाराष्ट्रांतील नियतकालिकांत श्रेष्ठ प्रतीचें स्थान मिळविलें आहे या बद्दल कोणांस शंका राहणार नाही! उत्तेजनार्थ आश्रय देणें अवश्य तर आहेच, पण शिवाय उत्कृष्ट मासिकाचा ग्राहक होण्यांत खऱ्या विद्वानास भूषणच वाटलें पाहिजे. तथापि सुशिक्षित व विद्वान म्हणून मानल्या जाणाऱ्या गृहस्थांचीं "नको" चीं पत्रें वाचलीं म्हणजे मात्र कांहीं वेळ मन भावी स्थितीविषयी उद्विग्न झाल्या शिवाय रहात नाही. श्री. जांभेकरांची नवीन योजना यशस्वी होवो असें आम्ही इच्छितों.

ना. गो. चापेकर

रणदिवे यांची कविता भाग १ ला:— (प्रकाशक– प्रभाकर दत्तात्रय रणदिवे, कागल किं. १२ आणे) जैनांच्या पौराणिक कथांतील विविध काव्यमय प्रसङ्गांना अनुलक्षून असलेली रणदिव्यांची सारी कविता या भागांत प्रसिद्ध केलेली आहे. धर्माच्या आपुलकीमुळे मराठी जैनांसहि वाचनीय वाटेल यांत शङ्काच नाही, पण मराठी भाषा ही महाराष्ट्रांतील अमूक एका धर्माची अथवा जातीची मिरास नसून ती अवघ्या मराठ्यांची आहे. रणदिवे यांची जैनविषयक कविता तिच्यांतील भावनातरङ्ग, शब्दलालित्य व ओघ इत्यादि गुणांमुळे सर्व मराठी जैनेतरांसहि वाचनीय अशी झाली आहे. त्यांनी मराठी भाषेची चांगलीच सेवा बजाविली आहे. 'प्रभावना' ही कविता विशेष संस्मरणीय वाटतें. रणदिवे यांनी संग्रहित करून ठेविलेल्या दुसऱ्या भागाचें पुस्तक प्रसिद्ध करण्याचा सुयोग मराठी वाचक— जैन व जनैतर— लौकरच आणतील अशी आशा आहे.

माधवराव पटवर्धन

पृ. ३०१ व ३०२ हीं पानें वाचतांना खालील दुरुस्त्या अवश्य कराव्या.

पृ. ३०१ ओ. २७ 'स्टेशन आहे' या पुढे 'डॉ. बार्नेट यांनी आपलें मत' हे शब्द वाचावे.

पृ. ३०२ ओ. ४ व ६ 'रट्टनुरु' ऐवजीं 'रट्टनूरु'

पृ. ,, ,, ७ 'रट्टांचें' ऐवजीं 'रट्टाचें'

पृ. ,, ,, १६ '॥' पुढे 'असा उल्लेख आहे.' हे शब्द वाचावे.

नांव	सन	रु.
वासुदेव लक्ष्मण चिपळूणकर	१९३०	३-८
प्रो. सदाशिव विनायक देशपांडे	,,	,,
केशव दाजी पुराणिक	१९३१	,,
गो. कृ. मोडक	,,	,,
गंगाधर विश्वनाथ गोखले	,,	,,
विश्वनाथ गणेश जावडेकर	,,	,,
महादेव हरी मोडक	,,	,,
सेक्रे. व्हिक्टोरिया ज. लायब्ररी धार	१९३१	४-८
गोपाळराव बोरगांवकर	,,	३-८
डॉ. भा. चिं. लेले	,,	,,
यशवंत लक्ष्मण गुप्ते	,,	,,
बी. एम्. पंडित	,,	,,
विनायक गोविंद रानडे	,,	,,
गणेश लक्ष्मण गपचूप	,,	,,
वासुदेव सदाशिव पाटणकर	,,	,,
अमृत कृष्णराव गांडेकर	,,	,,
रा. सा. गोविंद बळवंत रानडे	,,	,,

नांव	सन	रु.
श्रीपाद दामोदर सातवळेकर	१९३१	३-८
सखाराम वामन जोशी	,,	,,
गणेश विनायक आठवले	,,	,,
नारायण वासुदेव गोरे	,,	,,
वि. पां. वर्वे	,,	,,
केशव नारायण काळे	,,	,,
रा. ब. सदाशिव भास्कर लिमये	,,	३-८
बळवंत हणमंत पळशीकर	,,	,,
वासुदेव नारायण फडणीस	,,	,,
सेक्रे. जनरल लायब्ररी सांगली	,,	४-८
,, डी. एस्. गरूड लायब्ररी धुळें	,,	,,
विष्णु हरी निजसुरे	,,	३-८
माधव प्रभाकर ओक	,,	,,
बळवंत गणेश खापर्डे	,,	,,
गोपाळ बाळकृष्ण चितळे	,,	,,
रावसो र. लु. जोशी (पुढील सालाबद्दल १॥ रु. मिळून)	१९३१	५-०
सी. न. जोशी	१९३१ व ३२	७-०

अनुक्रमणिका

देणगी

गोमंतकांत भरलेल्या १५ व्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाच्या स्वागत मंडळानें म. सा. परिषदेस देणगी दाखल दिले. रु. १००

रावसो ना. गो. चापेकर व प्रो. मा. त्रिं. पटवर्धन हे हैद्राबाद येथें प्रचाराचें कायास गेले असतां त्यावेळीं दोन स्त्रियांकडून देणगी दाखल रु. ८८८

वर्गणी

प्रो. नारायण केशव बेहेरे रु. ५०८४
प्रो. देवीदास दत्तात्रय वाडेकर रु. ५०
डॉ. बाळकृष्ण बळवंत राशिंगकर रु. ५०
केशव महादेव सोनाळकर रु. १०
कोंडो महादेव कुमठेकर रु. ५०
नारायण गोविंद चापेकर रु. ५०
श्रीमंत राजा धुंडिराज बहादूर रु. २५०
नामदार केशवराव कोरटकर रु. ८५
पांडुरंग महादेव बाक्रे रु. २०
(पूर्वी ३० रु. आले आहेत)

नांव	सन	रु.
व्ही. एल्. गटणे	१९२८ ते ३०	१०८८
गो. रा. देव	१९२९	३८८
र. पां. करंदीकर	१९२९ ते ३०	७
ए. रा. आलेगांवकर	,,	७
कृ. वा. जायदे	१९२९ ते ३१	१०
प्रो. मा. त्रिं. पटवर्धन	१९३० ते ३२	९
,, रा. गो. भडकमकर	१९३० व ३१ पैकीं	५
मे. विद्याधिकारी संस्थान औंध	,,	९
गोविंद सदाशिव आपटे	,,	७
वि. ल. फडके	१९३१ व ३२	७
कृ. ना. पंडितराव	१९३२	३८८
रा. ब. रामचंद्र विष्णु महाजनी	१९३० व ३१	७
गोपाळ कृष्ण देवधर	,,	,,
नारायण केशव भागवत	,,	,,
सुंदरराव भास्कर वैद्य	,,	,,
जी. एम्. फाटक	,,	,,
बाळ गंगाधर खेर	,,	,,
गंगाधर रघुनाथ भडभडे	,,	,,
श्रीमंत सरदार चंद्रोजीराव संभाजीराव आंग्रे	१९३०–३१	७

नांव	सन	रु.
दत्तात्रय कृष्ण फडके	१९३० व ३१	७
गणेश राजाराम परांजपे	,,	,,
सीताराम महादेव अभ्यंकर	,,	,,
भास्कर रामकृष्ण दामले	,,	,,
महादेव विनायक हेगडे	,,	,,
दत्तात्रय व्यंकटेश पै	,,	,,
पु. के. भाईसाहेब कोतवाल	,,	,,
शंकर वासुदेव किर्लोस्कर	,,	,,
सेक्रे. मराठी ग्रंथ-संग्रहालय ठाणें		९
सेक्रे. कर्नाटक महाराष्ट्र-मंडळ धारवाड	१९३० व ३१	,,
आत्माराम हणमंत बोरवणकर	१९३०	३–८
रामचंद्र वासुदेव सोमण	,,	,,
शिवराम काशीनाथ ओक	,,	,,
महादेव गोविंद भालेराव	,,	,,
अच्युत सदाशिव देशपांडे	,,	,,
महादेव लक्ष्मण खांबेटे	,,	,,
मारुती अनंत पै	,,	,,
गणेश वासुदेव जोगळेकर	,,	,,
नारायण महादेव बाकरे	,,	,,
पुरुषोत्तम धोंडदेव पुरोहित		,,

अनुक्रमणिका

